

Asian
Sans

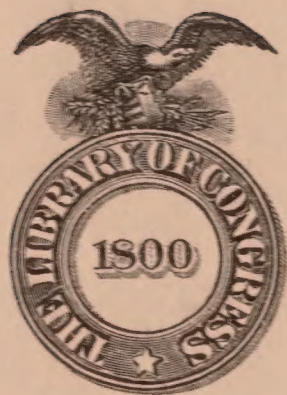
PK 3798

.N277

V4

1868

Copy 1

Class _____

Book _____

1605

WEBER COLLECTION,

25/8.70 10/6

VENÍSAMHÁRA.

A

DRAMA IN SIX ACTS.

BY

BHATTA NARÁYANA.

EDITED

WITH A COMMENTARY

BY

PANDITA TÁRÁ NÁTHA TARKAVĀCHASPATI.

Professor of Grammar, Sanscrit College.

AT THE REQUEST OF BABOO

BHOOVANA CHANDRA VĀSAKA

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY
BABOO BHOOVANA CHANDRA VĀSAKA

At the Sangbāda Jnānaratnākara Press.

No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

VENÍ SAMHÁRA.

A

DRAMA IN SIX ACTS.

BY

BHATTA NARÁYANA.

EDITED

WITH A COMMENTARY

BY

PANDITA TÁRÁ NÁTHA TARKAVÁCHASPATI.

Professor of Grammar, Sanscrit College.

AT THE REQUEST OF BABOO

BHOOVANA CHANDRA VÁSAKA

CALCUTTA :

PRINTED & PUBLISHED BY
BABOO BHOOVANA CHANDRA VASAKA

At the Sangbáda Jnánaratnákara Press.

No. 32. Nimtollah Ghaut Street.

1868.

PK 3798

N277V4

1868

orien

Sans

61500

'05

WEBER COLLECTION.

[2]

AN EXTRACT
FROM
WILSON'S HINDU THEATRE.

CHARACTERS.

Yudhishtira.—The elder of the Pándava princes and their king.

Bhíma.—The brother of Yudhishtira.

Arjuna.—The third Pándava prince.

Sahadeva.

} The two younger Pándava princes, twin brothers.

Nakula.

Krishna.—The friend and ally of the Pándavas.

Dhritaráshttra.—The father of the Kaurava princes, and uncle of the preceding.

Duryodhana.—The elder of the Kaurava princes, the son of Dhritaráshttra.

Karna.—The friend and ally of Duryodhana.

Kripa.—An ally of Duryodhana.

Aswatthámá.—A martial Brahmin and sage, the son of Drona and nephew of Kripa.

Sanjaya.—The charioteer of Dhritaráshttra.

Sundaraka.—An attendant on Karna.

Charvaka.—A Rákshasa, in the disguise of a holy ascetic.

A Rákshasa, or male goblin,

The Charioteer of Duryodhana.

Attendant, Soldiers, &c.

Draupadi.—The wife of the Pándavas.

Bhánumatí.—The wife of Duryodhana.

Gándhári.—The wife of Dhritaráshttra.

Attendant on Draupadi.

Attendant on Bhánumatí.

The mother of Jayadratha, king of Sindhu.

A Rákshasi. or female goblin.

Attendants.

The *Vení Samhàra* is a drama founded on the *Mahàbhàrat*. The name alludes to an incident described in the latter part of the *Sabhà Parva* of that poem, Draupadi's being dragged by

the *veni*, or braid of hair, into the public assembly by the hand of Duhsásana, one of the Kaurava princes, a disgrace that weighed most heavily upon the Pándavas, and was most bitterly revenged.

The introduction of this play presents a *nàndi* or preliminary benediction of six stanzas: an extravagance introduced by the practice of the best writers, and prohibited by positive rule. Two of these, indeed, are omitted by the commentator, and the last is censured by the author of the *Kāvya Prakāsa*, as inconsistent with the reverence due to Hari and Lakshmi, whose amorous sports it describes in a style suitable to mere mortals alone.

The manager then informs the audience that the play is a novelty, the composition of the poet “Bhatta Náráyana;” also designated by the title *Mriga Rāja* or *Sinha*; meaning the same thing, the lion. It is an odd grouping of names, however, and leaves the character and person of the bard rather doubtful, the termination *Sinha* being most correctly applicable to a man of the regal or military caste, whilst *Bhatta* is an adjunct belonging to a Brahman.

The occasion of the performance, which it is usual to mention, is not adverted to, and the manager and actor go off to prepare for an exhibition of song and dance in honor of Krishna’s return to the Pándava camp from a visit to the Kaurava princes, as a mediator between the contending chiefs. The business of the play begins with a conversation between Bhìma and Sahadeva, in which the former expresses his refusal to have any share in the negotiations instituted by Krishna, and his determination to make no peace with the enemy until the insult offered to Draupadi is avenged. He expresses his resolution, in case the

dispute be amicably adjusted, to disclaim all connexion with his own brothers and throw off obedience to Yudhishtira.

Shall I not grind the Kaurava to dust,
Nor drink the blood of arrogant Duhsásana ;
Shall not my mace upon the breast descend
Of proud Suyodhana, and crush the wretch,
Because your monarch seek the price of peace ?

The price is the demand of five villages or towns, Indraprastha, Tilaprastha, Mansadam, Váranávatam, and another : the Mahábhárat gives different names, as Avisthalam, Vrihasthalam; and Mákandi ; the fourth is the same. Sahadeva attempts to calm the fury of Bhíma, but in vain ; and Draupadi, with her hair still dishevelled, and pining over her ignominious treatment, comes to inflame his resentment. She complains also of a recent affront offered by the queen of Duryodhana, in an injurious comment upon her former exposure, which serves to widen the breach. A messenger now arrives to announce that Krishna's embassy has been unsuccessful, and that he has effected his return only by employing his divine powers against the enemy. All the chiefs are summoned by the trumpet to prepare for the battle.

Draup. Yet ere you go, attend to my request ;
Let not my shame so far inflame your wrath
That heedless of your lives, you headlong plunge
Into conflict : the chieftains of the enemy
Are neither rash nor timorous.

Bhím. True, warrior dame.
The sons of Pándu are well skilled to ford
The ocean of fight, amidst whose waves
Floats many a headless corse ; and howling monsters,
Gorged with the sanguine beverage, re-echo
The trumpet's sound. Foremost they lead the troops
O'er crashing cars and dying elephants,

The fierce encounter of whose ponderous brows
Has strewed the floating field with brains and gore.

The second act commences before day-break, and introduces Bhánumati, the queen of Duryodhana, repeating to her friend and an attendant, a dream, in which she has beheld a *Nakula* or *Mongoose* destroy a hundred snakes. This is very ominous, Nakula being one of the Pándavas, and the sons of Kuru amounting to a hundred. Duryodhana overhears part of her story, and at first imagines the hostile prince is the hero of the vision. He is about to burst upon her full of rage, and when he catches the true import of the tale, he is at first disposed to be alarmed by it, but at last wisely determines to disregard it. For,

By Angirasa 'tis sung ;
The aspect of the planets, dreams and signs,
Meteors and portents, are the sports of accident,
And do not move the wise.

Bhánumati offers an *arghya* of sandal and flowers to the rising sun to avert the ill omen, and then the king appears and soothes her. Their dialogue is disturbed by a rising whirlwind, from which they take shelter in a neighbouring pavilion. The mother of Jayadratha, king of Sindhu, then appears, and apprises Duryodhana that Arjuna has vowed, if sunset finds Jayadratha alive, he will sacrifice himself in the flames. His wrath is especially excited by the death of his son Abhimanyu, in which that chieftain had borne a leading part. Duryodhana laughs at her fears and those of his wife, and despises the resentment of the Pándavas. He observes, that this was fully provoked by the treatment which Draupadi received by his command when, in the presence of the court and of the Pándavas, she called out in vain for mercy. Duryodhana then orders his war-chariot and goes forth to the battle.

The third act opens with a scene of power, but of bad taste being full of revolting images. A Rákshasi enters, and expatiates on the stores she has provided for her cannibalism and that of her partner; and when he makes his appearance, hungry, thirsty, and wearied, she gives him on the stage a feast of flesh and brains, and a refreshing beverage of blood in the skull of an elephant just slain. It appears from their dialogue, that up to the period of the contest, the following chiefs have fallen : Bhagadatta, Sindhurája, Anghádhípa, Drupada, Bhurísravas, Somadatta, and Báhlika. Ghatotkacha is also slain, and Bhíma is about to avenge his fall, on which account Hirimba, the queen of the Rákshasas and mother of Ghatotkacha, has ordered these goblins to be ready to assist Bhímsena. whilst engaged in conversation and feeding, this couple see Drona seized by Dhristadyumna and slain, and they finally retire before Aswatthámá, the son of Drona, who makes his appearance armed. He is overtaken by his father's charioteer, who tells him of the treachery by which Drona was slain, having been induced to throw away his arms by a false report that his son Aswatthámá had perished, and been then killed at a disadvantage. Aswatthámá's distress is assuaged by his maternal uncle, Kripa, who recommends him to solicit the command of the host from Duryodhana. In the mean time, Karna is represented as filling the mind of the Kuru chief with impressions hostile to Drona and his son, persuading him that Drona only fought to secure Aswatthámá's elevation to imperial dignity, and that he threw away his life, not out of grief, but in despair at the disappointment of his ambitious schemes. Kripa and Aswatthámá now arrive, and Duryodhana professes to condole with Aswatthámá for his father's loss. Karna sneeringly asks him what he purposes, to which he replies :

What is my purpose? Hear it, king of Anga :
 Whoever confident in arms is ranked
 Amongst the adverse host--whome'er the race
 Of proud Páñchála numbers, active youth,
 Weak age, or babes unborn, whoe'er beheld
 My father's murder, or whoever dares
 To cross my path, shall fall before my vengeance.
 Dark is my sight with rage, and death himself,
 The world's destroyer, should not 'scape my fury.
 Pupil of Jamadagnya, Karna, mark me :
 Amidst these very plains, the wrath of Ráma,
 Roused by a father's death, filled mighty lakes
 With Kshetriya blood. Such formidable arms,
 Burning for hostile life, I bear, and such
 My cause of rage, my father's fall ; nor less
 Than Ráma's acts shall Drona's son achieve.

Kripa then requests Duryodhana to give the command of the army to Aswatthámá. The king excuses himself on the plea of having promised it to Karna, to whom he transfers his ring accordingly. A violent quarrel ensues between Karna and Aswatthámá, and Duryodhana and Kripa have some difficulty in preventing them from single combat. Aswatthámá at last reproaches Duryodhana with partiality, and refuses to fight for him more. They are disturbed by Bhíma's proclaiming without, that he has at last encountered Dushásana, the insulter of Draupadi, and is about to sacrifice him to his vengeance. Karna instigated by Aswatthámá, foregoes his anger, and is about to resume his arms, when a voice from heaven prevents him. He is obliged, therefore, to remain an idle spectator of the fight, but desires Kripa to assist the king : they go off for that purpose.

The fourth act opens with Duryodhana's being brought in by his charioteer, wounded : Dushásana has been killed : and

the army of the Kauravas put to the rout. On his recovery, the charioteer announces Duhsásana's death, and Duryodhana gives vent to his sorrows. He is joined by Sundaraka, a follower of Karna, who gives in Prákrita a long and tedious account of the conflict between Arjuna and Vrishasena, the son of Karna, the death of the young prince, and his father's distress; he also brings a leaf on which Karna has written to Duryodhana, with an arrow dipped in his own blood, a message for aid. Duryodhana orders his chariot, and prepares to seek the fight again, when he is prevented by the arrival of his parents. Dhritarashtra and Gándhári, who with Sanjaya commence the fifth act.

The old couple and Sanjaya endeavour to prevail upon Duryodhana to sue for peace, but he refuses,

My fall has Pártha vowed, when he has left
Me brotherless; and all his brethren slain,
How shall Duryodhana endure to live?
Nor will I hear of peace until my mace
Shall crush and scatter to the wind that foe,
Remorseless Bhìma, whose ferocious wrath
Drank my young brother's, brave Duhsásan's blood.

A tumult behind, and the entrance of the king's charioteer, announce the death of Karna. Duryodhana, after expressing his grief, determines to go and avenge him, and mounts the car of Sanjaya for that purpose, when Arjuna and Bhìma arrive in search of him. On finding the seniors there, Arjuna purposes to withdraw; but Bhìma insists on first addressing them, which they do, but in insulting terms.

Arj. Parents, the middle Pándava salutes you,
Who in the battle's front has, victor, slain
The son of Rídhí, he whose pride held
The world as grass, and by whose vaunted prowess
Your children hoped to triumph o'er their foes.

Bhîm. Bhîma in reverence bows his head to you !
 He, who has overthrown the sons of Kuru,
 He who, inebriate, has like nectar quaffed
 The blood of vile Dûhsâsana, and soon
 Shall lay the proud Duryodhana in dust.

Dhritarâshtra reproaches them for this language, is told they use it not in pride, but in requital of his having witnessed, without interfering to prevent, the oppression and barbarous treatment the Pândavas experienced from his sons. Duryodhana interferes and defies Bhîma, who is equally anxious for the combat; but Arjuna prevents it, and the brothers are called off by a summons from Yudhishtira, who orders the battle to cease for the day and the dead bodies of either party to be burnt. Aswatthâmâ then enters and is disposed to be reconciled to Duryodhana: but the prince receives his advances coldly, and he withdraws in disgust. Dhritarâshtra sends Sanjaya after him to persuade him to overlook Duryodhana's conduct. Duryodhana mounts his car, and the aged couple seek the tent of Salya, king of Madra.

In the sixth act Panchâla brings to Yudhishtira and Draupadi an account of Duryodhana's having been discovered concealed in a swamp, and compelled to fight with Bhîmsena, by whom he will be slain. Yudhishtira orders public rejoicings on the occasion. Chârvâka, a Râkshasa disguised as a Muni, then enters, requiring rest and water. He tells them that he has seen Arjuna engaged with Duryodhana, Bhîma having been previously slain by the latter, and Krishna forcibly taken away by Rîma, and gives them to understand that Arjuna also has fallen. Draupadi determines to mount the funeral pile, and Yudhishtira to put an end to himself, when the Râkshasa, satisfied

with the success of his scheme, which was intended to prevail on this couple to perish, departs. The pile is prepared, and Yudishthira and Draupadi are about to sacrifice themselves, when they are disturbed by a great clamour. Supposing it to precede the approach of Duryodhana, Yudishthira calls for his arms, when Bhìma, his club smeared with blood, rushes in. Draupadi runs away; he catches her by the hair, and is seized by Yudishthira —on which the mistake is discovered. The episode is very absurd and impertinent.

The braid of Draupadi's hair is now again bound up. Arjuna and Váshudeva arrive, and announce that they have heard of the fraud of the Chàrvàka, and Yudishthira adds that the mendicant has been slain by Nakula, on which Krishna expresses great satisfaction. The author has introduced Chàrvàka, apparently, merely to have a hit at the atheistical sect, possibly intending the Baudhdhas.

There is much good writing in this piece, although the style is rather powerful than polished: there is also poetry in the thoughts, but it is the poetry rather of passion than fancy, and the pathos and horror in which it delights are relieved by no brilliancy of illustration: both too are overdone, and the pathos becomes tiresome and the horror disgusting. The chief merit of the drama is individuality of character; the ferocity of Bhìma, the pride of Karna, the fiery but kindly temperament of Aswatthàmá, and the selfish arrogance of Duryodhana, are well delineated. The chief defect of the play is its undramatic construction. The business is clumsily contrived; the situations are ineffective or ludicrous; the scenes are awkwardly put together, and much too considerable a portion of the piece is thrown into narrative for the interest to be successfully

supported. With exception of the last defect, the *Venì Samhàra* is calculated to remind us very forcibly of the early attempts of the French and English dramatists.

There is nothing in the play to furnish a clue to its date. It is frequently cited in the *Kāvya Prakās*, the *Dasa Rūpaka*, and *Sāhitya Darpana*, to which works it is consequently anterior. According to tradition, the author, Bhatta Nārāyana, was one of the Kanouj Brāhmans invited into Bengal by Adi Sura, from whom the Brahmans of that province are descended : he was of the Sāndilya family. Adi Sura is supposed to have reigned three centuries before our era ; but if we may place any dependence on Abulfazl's list of Bengal kings, he was the twenty-second prince in ascent from Belal Sen, who it is well known reigned in the thirteenth century. Assigning then the moderate duration of about three hundred years to these intermediate princes, and admitting the tradition with respect to Bhatta Nārāyana, the *Venì Samhàra* might have been written about the eighth or ninth century : a period not at all incompatible with the comparative harshness of its style and the rudeness of its execution, particularly if we conclude, agreeably to the tradition, that it was amongst the early results of the introduction of Brahminical Literature into Bengal. There are considerable varieties in the manuscripts of this drama, and the name is also differently given as the *Venì Samharana* or *Venì Samhàra* : the import is the same, "The Binding of the Braid." There is a commentary on the drama by *Jagaddhara*, entitled *Mahopādhyàya* implying a teacher ; and *Dharmādhikārika*, which may be merely an honorific epithet, although it should signify a judge or administrator of the law.

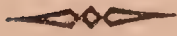
वेणीसंहारनाटकम् ।

महाकवि श्रीभट्टनारायणप्रणीतम्

गवर्णभण्ड संस्कृतपाठशालाध्यापक
श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य
कृतव्याख्यानसहितं
तेनैव संस्कृतम्

कलिकातानगरे

श्रीयुतभुवनचन्द्रवसाकमहोदयस्यप्रार्थनया
तद्द्वारैव संवादज्ञानरत्नाकरयन्त्रे

१८२४ सखत्सरे

प्रकाशितम् ।

वेणीसंहारनाटकम् ॥

प्रथमाङ्कः ।

नान्दी ।

निषिद्धैरप्येभिर्लुलितमकरन्दो मधुकरैः
करैरिन्दोरन्तःकुरित इव संभिन्नमुकुलः ।

(१) वाग्देवीं हृदये ध्यात्वा वेणीसंहारनाटकम् ।

व्याख्यायते सुबोधाय श्रीतारानाथशर्मणा ॥

रङ्गविघ्नोपशान्त्यर्थं नान्दीमादौ प्रयोजयेदिति बोधितकर्त्तव्य-
ताकां नान्दीमुपनिबध्नाति निषिद्धैरित्यादि । निषिद्धैरित्यनेन
ये यत्वात्यन्तासक्तास्ते निवारिता अपि ततो न निवर्त्तन्ते इति
ध्वनयता दुर्व्योधनादयः अत्यन्ताकार्यासक्ता भीष्मादिभिर्निवार-
णोऽपि नाकार्येभ्योविरता इति सूचितम् । लुलितमकरन्दः
चालितपुष्परसः न तु आस्वादितमधुकः निवारणेन व्याकुलतया
सुखेनास्वादासम्भवात् । इन्दोःकरैरन्तर्मध्ये कुरितो लिप्तइव
इतरेषामिन्दुकरैः बाह्यमात्रस्पर्शः पुष्पोच्चयस्य त्वत्यन्तमधुस्य-
न्दिताद्योतनायान्तर्लिप्तत्वमुत्प्रेक्षितम् । संभिन्नमुकुलः विदलित-

विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः

प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥१॥

मुकुलीभावः विकाशितइत्यर्थः अञ्जलिरञ्जलिपरिमाणं पुष्पाणा-
मिति पष्ठी तत्रैव परिमाणोऽन्विता तथाच अञ्जलिपरिमितानि
पुष्पाणीति वाक्यार्थः परिमाणपरिमेययोरभेदोपचाराच्च तथा
निर्देशः । अतएव च पुष्पाणां प्रकीर्णतामादायैव अञ्जलेः प्रकीर्ण-
त्वसम्भवः यथाश्रुतपरत्वे अञ्जलेर्युतहस्तार्थकतया तस्य प्रकीर्णत्वा
सम्भवः । सूत्रधारेण नान्दीकरणसमये सपुष्पाञ्जलिना भवि-
तव्यमिति सूचनाय अयमित्युक्तम् सदसः सदसिस्थितजनानां
नयनसुभगाम् अभिनयदर्शनद्वारा प्रीतिदां सिद्धिमभिनेयसम्पत्तिं
विधत्ताम् करोतु कवीनां निरङ्कुशत्वेन कर्तृगतफलाभावेऽपि
तङ् ॥ प्रार्थनायां लोट् । विधत्तादिति तातडन्तः पाठस्तु
समीचीनः । केचित्तु पुष्पाञ्जलिः अयं प्रबन्धश्च एतौ हरिचरण-
योः हरिचरणमुद्दिश्य प्रकीर्णः क्षिप्तः अर्पितश्च सिद्धिं विधत्ताम्
कुरुतामिति द्विवचनान्ततया व्याकुर्वन्ति । तत्र च प्रबन्धप्रति-
पाद्यस्यार्थस्य ललितमकरन्दादिकतया प्रबन्धस्य तथात्वं द्रष्ट-
व्यम् । तथाहि मधुना मदेन कीर्यन्ते इति कराः क्षिप्यमाणा
इत्यर्थः तैः दुर्घोषनादिभिः भीष्मादिभिर्निषिद्धैरपि ललितश्चालि-
तोमकरन्दइव सारांश ऐश्वर्यं यस्य तथा शत्रुभिः पराभूतोऽपि
इन्दुकिरणवत् शुद्धस्वभावः पञ्चाच्च पणसमयातिवाहनेन विदलितं
दैव्यरूपमुकुलीभावश्च नायकइति यथासम्भवं विशेषणं योज्यम् ।

अपिच ।

कालिन्द्याः पुलिनेषु केलिकुपितासुत्सृज्य रासे रसं
गच्छन्तीमनुगच्छतोऽश्रुकलुषां कंसद्विषो राधिकाम् ।
तत्पादप्रतिमानिवेशितपदस्योद्धूतरोमोद्गते-
रक्षुप्तोऽनुनयः प्रसन्नदयितादृष्टस्य पुष्पातु वः ॥२॥

(२) द्वादशचरणात्मकनान्दीरूपस्य विधित्सितस्यापर्यवसानं
रूचयन्नाहापिचेत्यादि । केलिकुपितां कौतुकएव कुपितां प्रणय-
कोपवतीं रासे क्रीडाविशेषे “रासो विदग्धगोष्ठ्यान्तु क्रीडायाम-
पि गोदुहामिति” कोषात् रसं रागमुत्सृज्य गच्छन्तीं राधिकाम-
नुगच्छतः तत्प्रकारमाह तत्पादेत्यादि तस्या राधायाः पादयोः
प्रतिमासु अङ्केषु निवेशितपदस्य तत्पादाङ्कस्पर्शेनापि कृतार्थस्म-
न्यमानतया तत्र पददानेऽपि तत्स्पर्शसम्भवाशया दत्तचरणस्य
अतएव पदाङ्कस्पर्शादपि उद्धूतरोमोद्गतेर्जातरोमाञ्चस्य तथा-
रोमोद्गमदर्शनेन च “अयं मय्यत्यन्तानुरक्तः यतो मत्पादाङ्कस्पर्श-
नाप्यस्य रोमाञ्चोदयइति” निश्चित्य प्रसन्नया कृतप्रसादया
दयितया दृष्टस्य अतएव अक्षुप्तः सफलः तत्प्रसादनार्थमेवानु-
नयस्य कर्तव्यतया तत्प्रसादे च जाते अनुनयस्य सफलतेति-
भावः । अत्र प्रबन्धप्रतिपाद्यानि द्रौपदीकोपरोदने शत्रुबन्धान-
न्तरं भीमकृतानुनयस्य सफलत्वं द्रौपदीप्रसादश्चेत्येतानि वस्तूनि
सूचितानि ।

अपिच ।

दृष्टः सप्रेम देव्या किमिदमिति भयात्सम्भ्रमाच्चासुरीभिः
शान्तान्तस्तत्त्वसारैः सकरुणमृषिभिर्विष्णुना सस्मितेन ॥

(३) मयेन दैत्यशिल्पिना निर्मितं पुरं मयपुरं मध्यपदलोपी
समासः त्रिपुरासुरपुरमित्यर्थः तस्य दहने दहनसमये नाना-
भावेन भवान्यादिभिर्दृष्टः शिवोयुष्मान् पात्वित्यन्वयः । केन केन
कथं कथं दृष्टस्तदाह देव्या सप्रेम, “धन्याहं यस्या वल्लभेनेदृशं
पुरं दग्धमिति” जात नुरागसहितम् । असुरीभिः असुरपत्नीभिः
किमिदमापतितमिति भयात्, संभ्रमात् “आः कष्टमीदृशस्याप्य-
सुरनाथस्यायं परिभवः कदाचिदस्मत्स्वामिनामपीदृक् स्यादि-
ति” उद्देगाच्च । ऋषिभिः सकरुणम्, सदयम् कारुण्ये हेतुंवदन्
तान् विशिनष्टि शान्तेत्यादि शान्तमुपशमवत् अन्तः अन्तःकरणं
येषां ते तत्त्वमनारोपितरूपं यथार्थं ब्रह्मेति यावत् सारो वेद्य-
तया प्रधानं येषां ते पश्चात् पुनः कर्मधारयः तथा च शान्तान्तःक-
रणत्वात् तत्त्वप्रधानत्वाच्च तेषां दुःखिदुःखदर्शने दया युक्तैव मै-
त्रीकरुणामुदितोपेक्षारूपचित्तवृत्तीनां विषयविशेषेषु शान्तात्म-
नामेवोदयादिति भावः । विष्णुना सस्मितेन “इच्छामात्रेणैव
नियन्तुं शक्यस्यापि तस्य दहने जगदीशेनेदृक् प्रयासोऽङ्गी-
कृतइतीषद्वसतेत्यर्थः । प्रबन्धप्रतिपाद्यभारतसंग्रामोऽपि देव्या
द्रौपद्या सप्रणयम्, आसुरीभिरसुरप्रकृतिभिः दुर्व्योधनादिबधूभिः
मयोद्देगाभ्याम्, ऋषिभिः नारदादिभिः सकरुणं, दैत्यैर्घटोत्कचा-

आदायास्त्वं सगर्वैरुपशमितबधूसम्भ्रमैर्देववीरैः
सानन्दं देवताभिर्मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान् ॥३॥

दिभिः सगर्वैः, इन्द्रेण सानन्दं, कृष्णेन च” मयैव पूर्वं निहता
धार्तराष्ट्रा इत्यभिप्रायेण हतानां हननार्थमेवां युधा उद्योग इति
हसता दृष्ट इत्यपि सूचितम् ।

पाठान्तरे नान्दी ।

जयति स नाभिर्जगतां स्वनाभिरग्नोद्भवज्जगद्वीजः ।
दामोदरो निजोदरगच्छरनिविष्टजगदण्डः ॥ १ ॥

अपिच ।

जयति स भगवान् कृष्णः श्रेते यः श्रेष्ठभोगशय्यायाम् ।
मध्येपयः पयोधेरपरद्वाम्भोनिधिः कृष्णः ॥ २ ॥

अपिच ।

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरसुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्वाजं लक्ष्म्याः पुनातु ॥३॥

(१) नान्द्यन्ते सूत्रधारः ।

(२) अवणाञ्जलिपुटपेयंविरचितवान् भारताख्यम-
मृतं यः । तमहमरागमकृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

(१) आशीर्षचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विज-
नृपादीनां तस्मान्नान्दीति कीर्तितेत्युक्तलक्षणा । सा चेह द्वादश-
पदा श्लोकवयात्मकत्वात् पदैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्व्या पदै-
रुतेत्युक्तेः पदञ्च कचित् सुप्तिङन्तरूपं कचिच्च श्लोकचरणरूपं
यथासम्भवं आह्वयम् । एतेन अवणाञ्जलिपुटेत्यादि श्लोका-
नन्तरं नान्द्यन्ते सूत्रधारइति पाठः प्रामादिकएव तथात्वे
नान्द्याः षोडशपदत्वापत्तेः । सूत्रधारो वदतीति शेषः एवं
सव्यव । नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते । सूत्रधारय-
तीत्यर्थे सूत्रधारोमतो बुधैः ।

(२) रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः । रूप-
कस्य कवेराख्यागोत्राद्यपि स कीर्तयेदित्युक्तेः प्रथमं प्रबन्धस्य
भारतार्थप्रतिपादकत्वसूचनाय भारतं तत्कीर्त्तारञ्च स्तौति
अवणेत्यादि । आध्यायनकरत्वेन उपदेशद्वारा मोक्षरूपान्त-
प्रदत्वेन वा भारतस्यान्तत्वेन प्रशंसनम् । तत्कीर्त्तश्च सत्वप्रधान
तथा प्रशंसनमिति द्रष्टव्यम् । अरागम् अरजस्कं रजोरागात्मकं
विद्वि तृष्णासङ्गसमुद्भवमिति गीतायां रजसो रागात्मकत्वाभि-
धानात् रागशब्देनात्र रजोगुण एव गृह्यते अकृष्णमकलुषं तमो-
रहितं तथा चोभयविशेषणाभ्यां रजस्तमोगुणाभ्यामनभिभूतस-
त्वप्रधानमिति फलितम् अत्र अतृष्णमिति पाठस्तु प्रामादिकः
रागस्य तृष्णाहेतुताया गीतायामुक्तत्वात् रागनिषेधेनैव तन्नि-

अलमतिविस्तरेण । [समन्तादवलोक्य तत्र-
भवतः(१) परिषदग्रेसरान् सर्वान् विज्ञापयामि ।]

(२) कुसुमाञ्जलिरपर इव प्रकीर्यते

काव्यबन्ध एषोऽत्र ।

षेधलाभे तत्कथनस्यानवीकृतत्वदोषग्रस्तत्वात् । भारतप्रशंसया
चास्य भारतमूलकत्वं सूचितं तत्सूचनेन च ख्यातवृत्तप्रति-
पादकत्वेनास्याग्रे वक्ष्यमाणनाटकत्वोपपत्तिरित्याशयः ।

(१) एवं काव्यार्थं सूचयित्वा रङ्गं प्रसादयिष्यन् विज्ञाप्य-
सामाजिकान् समन्तादवलोक्य तानभिमुखीकर्तुं विज्ञापनां प्रति
जानीते तत्रभवत इत्यादि तत्रभवतो मान्यानित्यर्थः सत्यामेव-
प्रतिज्ञायां सभ्यानां तच्छ्रवणे कुलहलित्वमिति विज्ञापना प्रति-
ज्ञातेति भावः ।

(२) प्रतिज्ञातां विज्ञापनामाह कुसुमाञ्जलिरित्यादि गुणले-
सानित्यनेनौद्धत्यं परिहृतम् ।

(३) [अत्रैव अलमतिप्रसङ्गेन भवन्तः परि-
षदग्रेसराः विज्ञाप्य नः किञ्चिदस्ति । इति
पाठः]

(३) अयं वाङ्मयपुस्तकपाठस्वसमीचीनः भवच्छब्दस्य सर्वनाम-
त्वेन संबोधनविमत्त्यन्ततया कापि प्रयोगादर्शनात् ।

मधुलिह दूव मधुविन्दून्

विरलानपि भजत गुणलेशान् ॥

यदिदं कवेर्मृगराजलक्षणो, (१) भट्टनारायणस्य
अभिनवकृतिं वेणीसंहार(२) नामकं

(१) कवेराख्याद्याह मृगराजलक्षण इति मृगराजशब्देन तद्वा-
च्यार्थवाचकः सिंहशब्दो लक्ष्यते तच्चिह्नस्य सिंहोपाधिकस्येत्यर्थः ।
वस्तुतः मृगेण शशेन राजते इति मृगराजः शशधरः तच्छब्देन च
तद्वाच्यार्थवाचको द्विजराजशब्दः प्राग्वल्लक्ष्यते तेन द्विजराजो-
पाधिकस्येत्यर्थः अनेन विप्रगोत्रत्वकथनात् न तदंशे न्यूनता
युक्तञ्चेतत् शौर्यादिगुणेन क्षत्रियस्यैव सिंहोपाधिसंबन्धसम्भ-
वात् ब्राह्मणस्य तथात्वानौचित्यात् । साक्षात् द्विजराजशब्दम-
पहाय मृगराजशब्देन व्यपदेशस्तु मृगराजस्य सिंहस्य लक्षण जटा-
धारित्वमिव लक्षण जटाधारित्वं यस्येत्यर्थलाभद्योतनायैव कवि-
पक्षे जटाधारित्वं वेदपाठभेदेषु संहितापदक्रमजटाघनेषु जटा-
रूप पाठविशेषस्य धारणात् तथाच जटालवेदपाठित्वेन जटा-
धारित्वलक्षणइत्यर्थलाभः ।

(२) दृश्यकाव्यरूपकस्याख्यामाह वेणीसंहारेति । संहारः
संहरणम् संयमनमिति यावत् वेण्या द्रौपदीकेशरचनायाः
संहारोयस्मिन् तत् वेणीसंहारम् वेणीसंहारस्य च प्रतिपा-
द्यतया अन्ये संबन्धान्न विरुध्यते । एतच्च वेणीनामकमपि
दर्पणादौ वेण्यामित्याद्यसकृदुक्तेः तथा च “ तदित्यधिकृत्य ”
अधिकृत्य कृते अन्ये (४, ३, १८७, पा० सू०) विहितस्याणः

नाटकं(१)प्रयोक्तुमुद्यता वयं,तत्र च कविपरिश्रमात्-
रोधाद्वा उदात्तकथावस्तुगौरवाद्वा(२)नवनाटकद-
र्शनकुतूहलाद्वा भवद्भिरवधानं(३)दीयमानमभ्यर्थये ।

‘लुबाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति’ तत्स्त्वस्यवार्तिकेन वा लुपि
तद्वितलुपि च प्रकृतिलिङ्गभागितया शकुन्तलावासवदत्तादिवत्
स्तीत्यात् वेणीतिसिद्धम् शकुन्तलाया इव भारतोपलब्धार्थकत्वे-
नास्या आख्यायिकारूपत्वम् ।

(१) दृश्यकाव्यस्यानेकविधत्वेऽपि अस्य विशेषरूपत्वमाह
नाटकमिति तच्च “नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् । दिव्योऽथ दिव्या
दिव्यो वा गुणवान्नायको मतः । एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो-
वीर एववे”त्युक्तलक्षणम् । एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशा-
नामवान्तरैकप्रयोजनेन संबन्धः सन्धिः स च मुखप्रतिमुखादिभे-
देन पञ्चविधस्तेन युक्तमित्यर्थः । अत्र च वीररस एवाङ्गी ।

(२) उदात्तम् औदार्यादिगुणयुक्तं यद्वस्तु नायकस्तस्य कथा
तत्र गौरवं अद्वातिशयस्तस्मादित्यर्थः ।

(३) अवधानं विषयान्तरपरिहारेण चित्तस्यैकत्व समावेश-
नम् । कथाश्रवणावधाने हि कवेः क्लेशसाफल्यप्रवणता विषय-
सौन्दर्यं नववस्तुदर्शनकुतूहलित्वं वा एकैकमपि कारणमिह तु
तत्त्वितयमपि समुदितमस्तीत्यवश्यमवधानं देयमितिभावः ।

नेपथ्ये । (१) भाव(२)त्वर्थतां त्वर्थताम्, एते खलु
 आर्यविदुराक्षया पुरुषाः सकलमेव शैलूपजनं व्याह-
 रन्ति* “प्रवर्त्तयन्ताम्” आतोद्यविन्यासादिका विधयः
 (३) प्रवेशकालः किल तत्रभवतः पाराशर्यनार-
 दतुस्सुरुजामदग्नप्रभृतिभिर्मुनिवृन्दैरकैरनुगम्यमा-
 नस्य भरतकुलहितकाङ्क्षया स्वयंप्रतिपन्नदौत्यस्य
 देवकीसूनोर्देवस्य चक्रपाणेर्महाराजदुर्योधनशिवि-
 रसंनिवेशं प्रति(४) [प्रस्थातुकामस्येति ।]

सूत । आकर्ण्य सानन्दम् । अहो नु खलु (५) भोः
 भगवता जगदुत्पत्तिस्थितिनिरोध (६) प्रभविष्णुना

(१) नेपथ्ये नाट्यशालायां नेपथ्यं नाट्यशालायां नेपथ्यञ्च
 विभूषणो द्रत्युक्तेः । सा च जवनिकान्तर्भूमिरेव ।

(२) भाव विद्वन् भावो विद्वानथावुकद्रत्यमरौक्तेः ।

(३) विधयः विधानानि ।

(४) शिविरसन्निवेशं सैन्यनिवासस्थानं प्रति भगवतः प्रवेश-
 काल इति पूर्वैरणान्वयः एवमन्वयसम्भवे प्रस्थातुकामस्येत्यधिक
 पाठकल्पनं व्यर्थम् ।

(५) अहो नु खलु भोरित्यव्ययसमुदायोऽत्यन्ताश्चर्य-
 सूचकः ।

(६) निरोधः विनाशः ।

* [परिप्रक्षुब्धे इति क्वचिदधिकः पाठः]

विष्णुना अद्यानुगृहीतमिदं भरतकुलं सकलञ्च
राजकम् अनयोः कुरुपाण्डवराजपुत्रयोराहव-
कल्पान्तानल (१) प्रशमनहेतुनानेन स्वयं स-
न्धिकारिणा कंसारिणा दूतेन । तत् किमिति
पारिपार्श्विक (२) नारम्भयसि कुशीलवैः (३) सह
सङ्गीतकम् ।

प्रविश्य (४) पारिपार्श्विकः । भवतु आरम्भयामि ।
कतमं समयमाश्रित्य गीयताम् ।

सूत्र । नन्वमुमेव चन्द्रातपनक्षत्रक्रौञ्चहंस-
कुलसप्तच्छदकुसुदपुण्डरीककाशकुसुमपरागधवल्लि-
तगगनदिङ्माण्डलं स्वादुजलजलाशयं शरत्समय-
माश्रित्य प्रवर्त्यतां सङ्गीतकम् तथा ह्यस्यां शरदि ।

(१) आहवं युद्धं कल्पान्तानल इवेत्युपमितसमासस्तेन तस्य
पूर्वपदार्थप्राधान्येन राजपुत्रयोः कल्पान्तानलसदृशाहवप्रश-
मनस्य सम्भवः रूपके तु तदन्वयो न सम्भवतीति बोध्यम् ।

(२) सूत्रधारस्य पार्श्वे यः प्रकरोत्यमुना सह । काव्यार्थ-
सूचनालापं स भवेत् पारिपार्श्विक इति भरतोक्तलक्षणी नट-
विशेषः ।

(३) कुशीलैर्नटैः भरतास्तु कुशीलवा इति भरतोक्तेः ।

(४) अपटीक्षेपेण स्वयंप्रवेशे नाट्ये प्रविश्येत्युक्तिः एवं सर्वत्र

द्रष्टव्यम् ।

(१) सत्यक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥

पारिपार्श्विकः । सम्भ्रमम् । भाव शान्तं पापं प्रति-
हतम् अमङ्गलम् । (२)

सूत्र । सर्वैलक्ष्यस्मितम् । मारिष्य शरत्समय-
वर्णनाशंसया [हंसा धार्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते]
तत् किं शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गलम् ।

(१) श्लेषच्छायोपदेशैश्च समुद्दिष्टं विसर्पति । यत् फलो-
दयपर्यन्तं तद्बीजमिह कीर्तितमिति भरतोक्तफलोदयपर्यन्तं
प्रबन्धप्रतिपाद्यमर्थं बीजरूपं श्लेषेण वर्णयति सत्यक्षाइत्यादि ।
धार्तराष्ट्रा हंसविशेषाः धृतराष्ट्रसुताश्च कालवशात् शरत्साहा-
त्म्यात् समयनियोगाच्च मेदिनीपृष्ठे भूमितले निपतन्ति मानस
सरसआगच्छन्ति निःशेषेण पतन्ति समूलमुच्छिद्यन्ते चेत्यर्थः
विशेषणसाम्येनोभयं दर्शयति सत्यक्षाः शोभनपतत्वाः विद्यमान-
सैन्यादिसहायाश्च मधुरगिरः मधुरशब्दाः मधुरवाणीकाश्च
प्रसाधिताशाः भूषिताशेषदिग्विभागाः आयत्तीकृताशेषदिग्-
जनाश्च मदेन हर्षेण गर्वेण च उद्धतारम्भाः उत्कटव्यापाराः
उच्छृङ्खलचरिताश्च ।

(२) शान्तं पापमनिर्देश्येत्युक्तेः न वक्तव्यमित्यर्थः ।
अवक्तव्यत्वे हेतुमाह प्रतिहतमित्यादि अमङ्गलमशिवं तद्धेतुभूतं
वाक्यं प्रतिहतं प्रतिघातेनोच्चारितम् ।

[हंसान् धार्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि न धृत-
राष्ट्रसुतान्]

पारि । न खलु जाने(१) अमङ्गलाशं तथाऽस्य
वो वचनस्य यत् सत्यं(२) कम्पितमिव मे हृदयम् ।

सूत्र । मारिष(३) ननु सर्वमेवेदानीं प्रतिहत-
ममङ्गलं स्वयंप्रतिपन्नदौत्येन सन्धिकारिणा कंसा-
रिणा । तथाहि ।

(४) निर्व्वीणवैरदहनाः प्रशमादरीणां

नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।

(१) न खलु जाने किन्तु जानाम्येव यत् शरद्वर्णनप्रकरणी-
यतया वचनस्य हंसपरत्वम् न त्वन्यपरत्वम् ।

(२) यत्सत्यमिति शब्दमुदायोऽसम्भावनीयार्थसूचकः अ-
सम्भव्ये तु यत्सत्यमिति भरतोक्तेः । तच्च कम्पनक्रियान्वयि असंभा-
वितमपि हृदयकम्पनं वो वचनस्यामङ्गलार्थस्यापि प्रतिपादन-
सामर्थ्यात् कम्पितमिवेत्यर्थः ।

(३) मारिष आर्य्य आर्य्यस्तु मारिषइत्यमरोक्तेः ।

(४) अरीणां शत्रूणां “धियते यावदेकोऽपि रिपुस्तावत् कुतः
सुखं”मित्युक्तेरेकस्यापि सत्त्वे न सुखमित्यतो बहुवचनम् । प्रश-
मात् माधवेनेत्यर्थात् सन्धिकारणद्वारा शान्तेः प्रापणात्, निर्व्वीणो
दाह्यनिवृत्तौ दाहकनिवृत्तिवत् शान्तिप्रापणेन अरिभावापगमे-
निःशेषेण निवृत्तौ वैरदहनो विद्वेषानलो येषां तथाभूताः सन्तः
माधवेन सह पाण्डुतनयाः नन्दन्वित्यन्वयः । अत्र अरिप्रशमन-
रूपहेतोरन्वयोपपत्तये पूर्व्वपदार्थप्रधानः वैरं दहनइवेति उप-

रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥

मितसमासोपग्राह्यः न तु वैरमेव दहनइति रूपकसमासस्तस्य उत्तरपदार्थप्रधानतया उक्तहेतोरन्वयानुपपत्तेः । वस्तुतः दुःखाभावे सत्येव आनन्दोदयात् तत्पदस्य दुःखाभावपरत्वं कल्पनीयं तथा च निर्वाणं निवृत्तं वैरस्य विद्वेषस्य दहनं तापो येषामित्येव विग्रहः साधीयान् अरिभावप्रशमनेन च तद्विषयकविद्वेषाभावात् तत्क्षततापरहिताइत्यर्थः । रक्तेन अनुरागेण प्रणयेनेत्यर्थः प्रसाधिता आयत्तीकृता भूर्भूस्थलोको यैस्तथाभूताः क्षतो विनिवृत्तोविग्रहो युद्धं येषां ते तथाभूताः सभृत्याः कुरुराजसुताः स्वस्थाः सुखिनः भवन्तु । पक्षे अरीणां शत्रूणां साधवेन सह स्वेरित्यर्थात् प्रशमात् निवारणात् समूलमुच्छेदात् निर्वाणवैरदहना निवृत्तविद्वेषक्षततापाः । रक्तेन रुधिरेण प्रसाधिता अलङ्घिता भूयैस्ते, तत्र हेतुः क्षतविग्रहा विक्षतशरीराः स्वस्थाः स्वर्गस्था भवन्त्वित्यर्थः “सुस्थिते च मृते स्वस्थ” इति कोषः । अत्र श्लिष्टेन वाक्येन प्रकरणप्रतिपाद्यस्यार्थस्याभिधानात् श्लेषगण्डाख्यं नाटकाङ्गं यथोक्तं भरतेन “द्वयार्थता यत्र वाक्यानां श्लेषेणार्थः प्रतीयते । शब्दभङ्गानुपात्तोऽपि श्लेषगण्डः स उच्यते इति” । शब्दभङ्गा विलक्षणशब्दसन्निवेशनेन अनुपात्तः अप्राकृतः अपिकारात्प्राकृतः अर्थः । दर्पणकृता त्विदं पताकास्थानत्वेनोक्तम् । “वचः सातिशयश्लिष्टं नानावन्धसमन्वितम् । पताकास्थानमुद्दिष्टमिति” लक्षयित्वेदमुदाहृतम् ।

नेपथ्ये तादृशेषम् । आः पाप दुरात्मन् वृथास-
ङ्गलगाठक शैलूपापसदः । (१)

(२) लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः

प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।

आकृष्टपाण्डुवधूपरिधानकेशाः

स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

[सूत्र । आकर्ण्य सभयम् नेपथ्याभिमुखमवलोक्य च (३) ।]

[पारि । आः कुत एतत् ।]

(१) शैलूषेषु नटेषु अपसद अधमः तत्संबुद्धौ ।

(२) लाक्षाप्रधानं गृहं लाक्षागृहं विप्रनिश्चयं
विषान्नं मध्यपदलोपी समासः । सभाप्रवेशः द्यूतार्थं
सभायां प्रवेशनं, परिधीयते इति परिधानं वसनं कर्मणि
ल्युट् । इह नाटकीयस्य फलहेतुभूतस्य विषान्नलादेः
सर्वस्य कीर्तनात् मयि जीवतीत्यनेन च उत्साहस्य कथ-
नात् स्वस्था भवन्त्वित्यनेन च अवसानस्य कीर्तनात् विद्वकं नाम
नाटकाङ्गं तदुक्तं भारतेन “नाटकीयफले हेतुभूतस्याध्यक्षकीर्त्त-
नात् । आफलोदयमुत्साहावसानाभ्यां तु विद्वकमिति” । दर्पण-
कृता तु “काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरूपक्षेपद्वितीयते” इति सुखाङ्ग-
विशेषमुपक्षेपकं लक्षयित्वा एतत् पद्यमुदाहृतम् ।

(३) नेपथ्यस्याभिनेयरूपधारणस्थानस्याभिमुखं द्वारं विलोक्य
वदतीति शेषः ।

[सूत्रधारपारिपार्श्विकौ आकर्ण्य] क्विदित्येव पाठः ।

सूत्र । पृष्ठतो विलोक्य । अये(१) कथमयं वासुदेव
गमनात् कुरुसन्धानमसृष्यमाणः पृथुललाटतट
घटितविकट*भ्रुकुटिना दृष्टिपातेन आपिवन्निव नः
सर्वान् सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेन इत-
(२) एवाभिवर्त्तते तन्न युक्तमस्य पुरतः स्थातुम् †
निष्क्रान्तौ (३) प्रस्तावना । (४)

(१) अये इति निपातः व्यासङ्गादिनाटकलिताद्यस्य हठा-
दाकलने संश्रमातिशयमभिधत्ते ।

(२) इतएव इहैव अभिवर्त्तते आभिमुख्येन वर्त्तते आगन्तु-
मारभतइत्यर्थः ।

(३) निष्क्रान्तौ सूत्रधारपारिपाश्विकौ तयोरेव पूर्वं रङ्गे
प्रविष्टत्वात् ।

(४) प्रस्तावना आमुखं पूर्व्वरङ्गइतियावत् “नटी विदूषको-
वापि पारिपाश्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र
कूर्वते । आमुखं तद्विजानीयात् बुधैः प्रस्तावनोच्यते” । इयञ्च
प्रस्तावना कथोद्घातरूपा सूत्रधारवाक्यार्थमादाय भीमसेन
पात्रस्य प्रवेशात् यथोक्तं दर्पणे “सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादा-
यार्थमेव वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातस्तदोच्यते” इति ।
अत्र सूत्रधारेण प्रबन्धप्रतिपादयार्थस्य श्लेषेण सूचनेऽपि तद्वा-

* [कीनाशतोरणत्रिशूलायमानभीषण] कचिदधिकपाठः

† [तदित आवामन्यत्र गच्छावः । कचिदधिकपाठः ।

ततः (१) प्रविशति सहदेवेनानुगम्यमानः क्रुद्धो भीमसेनः ।

भीम । आः पाप दुरात्मन् वृथामङ्गलपाठक
शैलूषापसद ! लाक्षागृहेत्यादि पुनः पठति ।

सह । सानुनयम् । आर्य्य मर्षय मर्षय अनुमत-
मेव नो भरतपुत्रस्यास्य वचनम् । पश्य [निर्वाणवैरद-
हना इति पठित्वा अन्यथा अभिनयति । (२)]

भीम । सोपालम्भम् । नखलु (३) नखल्यमङ्गलानि
चिन्तयितुमर्हन्ति भवन्तः कौरवाणां, सन्वेयास्तौ
स्नातरो युष्माकम् ।

कथमन्यार्थपरतया संभाव्य भीमरूपपात्रस्य प्रवेश इति बोध्यम् ।

(१) ततः, प्रवेशरूचनानन्तरम् “अरूचितस्य पात्रस्य न चानाद्ये
प्रवेशन”मित्युक्तेः अत्र प्रवेशनमित्युक्तेः पटीक्षेपेण स्वयं प्रवेशे
तु न रूचनापेक्षेति रूचितम् ।

(२) अन्यथा मरणार्थपरतया सभृत्याः कुरुराजकुताः
क्षतजालङ्कृतभूमयः क्षतदेहा मृता भवन्वेतत्परतयेत्यर्थः । अभि-
नयति तथार्थबोधकशरीरचेष्टादिना व्यञ्जयति ।

(३) नखलुशब्दोत्पत्त्यन्तनिषेधवाची समुदितो निपातः ।

[यथार्थमेव क्षतजालङ्कृतवसुन्धराः क्षतशरीराश्च
सभृत्याः कुरवः स्वर्गस्थाः भवन्त्विति ब्रवीति]

क्षतजालङ्कृता इत्यादिग्रन्थपाठस्तु स्फुटतादौषदूषितत्वादना-
देयः ।

सह । सरोषम् । आर्य्य

धृतराष्ट्रस्य तनयान् कृतवैरान् पदेपदे (१) ।

राजा न चेन्निप्रेक्षा स्यात् कः क्षमेत तवानुजः ॥

भीम । सरोषम् । एवमिदम् अतएवाद्य प्रभृति
भिन्नोऽहं भवद्भ्यः (२) । पश्य

(३) प्रवृद्धं यद्वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभि

न तत्रार्य्यो हेतु न भवति किरीटी न च युवाम् ।

(१) पदेपदे प्रतिस्थानं प्रतिविषयमिति यावत् ।

अत्र भेदः संहतिभेदनमिति दर्पणोक्तभेदाख्यं नाटकाङ्गम् ।

(३) शिशोरेव शिशुकालमारभ्य सहजमिति यावत् कुरुभिः सह
मम यद्वैरं प्रवृद्धमुपचितम् । तत्र तस्य हेतुनिमित्तमार्य्यो न, युवां
नकुलसहदेवौ तस्य हेतू न भवयद्मिति विपरिणामः । उरएव
स्थलमाधारो यस्य तसुरः स्थानस्थमित्यर्थः । विरूढं प्रसवकालेऽ-
जातं मातृभ्यां प्रसूतदेहार्द्धखण्डद्वयं प्रथमं वियुक्तमासीत् ततो
जरया राक्षस्या संश्लेषणेन पुनः संयोजितमित्यर्थः । सन्धिं सन्धि
स्थानमिव युग्माभिः क्रियमाणं सन्धिं पणविशेषं साङ्गत्यं च विव
टयति वियोजयति अपाकरोतीति यावत् आहसाङ्गत्यभङ्गमाश-
ङ्कग्राहं क्रुधेति वैरजातक्रोधेन, प्राशुक्तेन संहतिभेदेन च तत्र
दोषं न गण्ये इति भावः । यूयमार्य्यादयः त्यदादिशेषः ।
पुनर्घटयत असंभावितोत्पादनाय यत्रो हि घटना असंभावि
तमपि तेषां सन्धिसुत्यादयितं यतध्वं न तु सेत्स्यतीति
भावः । अत्र यूयञ्च कुरुतेति पाठस्तु भग्नप्रक्रमदोषाघ्राततया
दर्पणाद्यसम्मततया विवक्षितार्थाप्रतिपादकतया चोपेक्षितः ।

जरासन्धस्योरःस्थलमिव विरूढं पुनरपि

क्रुधा सन्धिं भीमो विघटयति यूयं घटयत ॥

सह । सानुनयम् । आर्य्य एवमतिसंभृतक्रोधेषु

युष्मासु कदाचित् खिद्यते गुरुः ।

भीम । लहासम् । किं नाम ? कयि खिद्यते गुरुः !

सामर्पम् । गुरुः खेदमपि जानाति ? पश्य,

(१) तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पञ्चालतनयां,

वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरः ।

अत्र च महाभारतीया कथानुसन्धेया सा च समापर्वणि १६
अध्याये “अथ काले महाप्राज्ञ यथाशमयमागते प्रजावेतानुमे रा-
जन् शरीरशकले तदा एकाक्षिबाहुचरणे अर्धोदरमुखस्त्रिचै-
द्विति ।--ते चतुष्पथनिक्षिप्ते जरानामाथ राज्ञसी कर्तुकामा सुख
वहे शकले सा तु राज्ञसी संयोजयामास तदा विधानबलनोदिता
ते समानोतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ । एकमूर्त्तिधरो वीरः कुमारः
समपद्यत” । इत्युपक्रम्य राज्ञे तथा ते दत्ते इत्यभिधाय “जरया
सन्धितो यस्मात् जरारब्धोभवत्यय” नित्युक्तम् । तत्रैव २३ अध्याये ।
“बभञ्ज दृष्टं सङ्क्षिप्य निष्प्रियं च वनाद् च । करे गृहीत्वा चरणं
द्वेधा चक्रे महाबलः” । इति द्वैधीकरणेन भीमेन हतइत्युक्तम् ।

(१) तथा भूतामनुभूतप्रकारां कृतके शास्त्राकर्षणाम् ऋतुमतीनेक-
वस्त्रां धर्षितामित्यर्थः अतिदुःखानुरस्य कथनेऽपि लेशदायित्वात्त-

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिवृत्तं,
 गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥
 तत् सहदेव निवर्त्तस्व, एवञ्च अतिचिरप्रवृद्धा-
 मर्षोद्दीपितस्य भीमस्य वचनात् विज्ञापय राजा-
 नम् ।

येत्यनेन स्मारितमिति भावः । दृष्ट्वा प्रत्यक्षमुपलभ्य न तु श्रुत्वा, न-
 पसदसि नृपाणां सदसि न तु एकान्ते नाप्यन्येषां क्षुद्राणां समीपे
 स्वजातीयानां, विशेषतः प्रधानानां, समक्षे अपमाननमतिदुःखकर
 मिति भावः । पञ्चालानां जनपदानां राजा तस्य तनयामित्यने-
 नाभिजात्यसूचनेनापि दुःखकरत्वं द्योतितम् । एवं कलत्रगतं
 दुःखं दर्शयित्वा आत्मनि भ्रातृषु च तदाह वने इत्यादि वने
 न तु ग्रामे, व्याधैः सार्द्धं सह, अथ वा व्याधोपजीविकाधारिभिर-
 स्त्राभिः सार्द्धम् एकत्रस्यतया सहितैरुषितम् तत्रापि लुचिरम्
 नाल्पकालम् । व्याधैरित्यनेनाजीविकायां दुःखसमिधाय परिधाने
 तदाह वल्कलधरैरिति । अनुचितानां द्यूतसहायतापाचकता
 स्त्रीनर्त्तनगवाश्वपालनादीनामारम्भेण अनुष्ठानेन निवृत्तं गुप्तं
 यथा स्यादेवं स्थितम् । खिन्ने कलत्रभ्रातृलोके दृष्ट्वा स्वयञ्चानुभूय
 खेदं प्राप्ते, मयीत्यनेन एवं लोके युष्माकं खेदाभावेऽपि आत्मनोऽस-
 हिष्णुत्वं द्योतितम् । गुरुः खेदम् मनस्तापम् भजति अद्यापि इदा-
 नीमपि कुरुषु एवंलोकेशदायिष्यपि नेत्यर्थः । तस्य च खेदाभिज्ञत्वे

सह । आर्य्य किमिति ।

भीम । एवं विज्ञापय ।

(१) युष्मच्छासनलङ्घनाभ्यसि मया मग्नेन नाम स्थितं,
प्राप्ता नाम विगर्हणा स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
क्रोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवान्,
अद्यैकं दिवसं समासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥

तेषु विषयेषु अवश्यमेव खेदः स्यात् अतः पूर्वं यदुक्तं गुरुः
खेदमपि जानातीति तत् समर्थितमित्याशयः ।

(१) नाम प्राकाशये, प्रकाशयामि यत् युष्मदाज्ञातिक्रमजले अन्तः
प्रविष्टेन सता स्थितमिति । स्थितिमतां ज्येष्ठानुसरणरूपमर्थ्यदाव
ताम् द्वितीयं न म सम्भावनायां, सम्भावयामि चात्मनो विगर्हणा
अपीत्यत्रैवान्वयितव्यः निन्दापि प्राप्ता उपस्थितेति, अन्येषां भ्रातृ-
णामाज्ञानुसारित्वात् आत्मनस्तदतिक्रमान्निन्दा युक्तैवेति भावः
उच्छिन्दतः समूलं नाशयतः अद्य संप्रतिकाले न त्वस्मिन्नहनि एकं
दिवसं व्याप्य गुरुर्नियन्ता, उच्छेदनविषय इत्यर्थात् विधेयः निय-
म्यः । अत्र क्रोधोल्लासितेत्यनेनायुधान्तरापेक्षा नास्तीत्यस्य, उच्छि-
न्दत इत्यनेन समूलनाशनस्य, कौरवानित्यनेन सर्वेषाम्, अद्येत्यनेन
एतावत्कालं प्रतिज्ञानुरोधेन सोढं नातः परं सोढव्यमित्यस्य, एकं
दिवसमित्यनेन एकाहैव कृतकृत्यतायाः, ममेत्यनेन सहायान्तरा-
पेक्षा नास्तीत्यस्य, च सूचनादुत्साहातिशयोदर्शितः । अत्र कार्यस्य

इति साटोपम्(१)परिक्रामति ।

सह । तमेव अरुगच्छन् । आत्मगतम्(२) । अये कथ-
मार्यः पाञ्चाल्याश्चतुःशालं प्रविष्टः । भवतु तावत्,
अहमत्रैव तिष्ठामि । इति स्थितः ।

भीम । परानिदृत्य अवलोक्य च । सहदेव गच्छ त्वं
गुरुमनुवर्त्तस्व, अहमप्यायुधागारं प्रविश्य आयुध-
सहायो भवामि ।

सह । आर्यं नेदमायुधागारं पाञ्चाल्याश्चतुः-
शालमिदम् ।

भीम । सवितर्कम् । किन्नाम नेदमायुधागारं,
पाञ्चाल्याश्चतुःशालमिदम् । विचिन्त्य सहर्षम् । आत्म-
न्वयितव्या मया पाञ्चाली । सप्रणयम् सहदेवं
हस्ते गृहीत्वा । वत्स आगम्यताम् ।

सह । यदादिशत्यार्यः ।

कौरवोच्छेदस्य हेतोर्गदासमुल्लासनस्य, अकार्यस्य च निन्दात्ताम
हेतोर्गुणशासनलङ्घनस्योक्तेः परिकरनामकसन्निधानम् “कार्या-
कार्यस्य हेतूनामुक्तिः परिकरो मत” इतिभरतशास्त्रात् ।

(१) साटोपं साहङ्कारम् ।

(२) आत्मगतम् स्वगतम् “ यत्तु अयं न सर्वस्य स्वगतं
तदिहोच्यतइति” भरतवाक्यात् ।

भीम । वत्स, यदार्थः कुरुभिः सन्धानमिच्छन्-
स्मान् (१) पीडयति तद्वानपि पश्यतु । परिक्रम्य ।
उभौ गृहप्रवेशं नाटयतः ।

भीम । सक्रोधम् । नूमावुपविशति ।

सह । ससंभ्रमम् । आर्य्य इदमासनमासीर्णम् अत्रो-
पविश्य सुहृत्तम् आर्य्यः, पालयतु कृष्णागमनम् ।

भीम । वत्स, कृष्णागमनमित्यनेनोपोद्घातेन (२)
तत् स्मृतम्, अथ भगवान् कृष्णः केन प्रकारेण सन्धिं
कर्त्तुं सुयोधनं प्रति प्रहितः ।

सह । आर्य्य, पञ्चभिर्ग्रामैः ।

भीम । कर्णो पिधाय । अहह ! कथं तस्य देव
स्याजातशत्रोरप्ययमीदृशस्तेजोऽपकर्ष इति यत् सत्यं
कम्पितमिव मे हृदयम् । तद्वत्स, न त्वया कथितम्
न च मया भीमेन श्रुतम् । परिवृत्य स्थित्वा ।

यत्तद्रूर्जितमत्यग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।

दीव्यताक्षैस्तदानेन नूनं तदपि हारितम् ॥

(१) सन्धिकरणेनेत्यादिः तत्करणे तु द्रौपदीकेशसंयमनं न स्या-
दिति हि नः पीडा ।

(२) कृष्णाया द्रौपद्या आगमनमित्युक्तौ कृष्णस्यागमनमपि
तुल्यानुपूर्वीकपदप्रतिपाद्यतया स्मृतं तत्स्मृत्या च संबन्धिज्ञानस्य
तदीयकार्यस्मरणहेतुतया तदीयकर्तव्यसन्धिविषयकस्मरणमि-
ति द्योतयन्नाह उपोद्घातेनेति “चिन्तां प्रकृतसिद्धप्रधीमुपोद्घातं

नेपथ्ये । समस्तसदु समस्तसदु भट्टिणी अबणइस्सदि
दे मन्नुं णिञ्चाणुवद्धकुलुबेलोकुमालो भीमसेणो*
सह । कर्णे दत्त्वा नेपथ्याभिमुखमवलोक्य, आत्मगतम् ।

अये कयं याचसेनी सुद्धरूपचीयमानवाष्प-
पटलावृतनयना आर्य्यसमीपमुपसर्पति, तत् कष्ट-
तरसापतितम् ।

(१) यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्य्यं क्रुद्धेऽद्य सम्भृतम् ।

तत् प्रावृद्धिव लक्षणेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति ॥

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा द्रौपदी चेटी च ।

द्रौप । सवाष्पं निश्चसिति ।

चेटी । समस्तसदु, समस्तसदु भट्टिणी अबणइस्सदि
दे मन्नुं णिञ्चाणुवद्धकुलुबेलो कुमालो भीमसेणो । †

विदुर्वुधा” इत्युक्त्या प्रकृतसिद्धप्रनुकूलचिन्तयेत्यर्थः । कथोद्धातेनेति
पाठे तु कथायाः कथान्तरस्य उद्धात उद्भेदो यस्मात् कथान्तर
प्रसरणहेतुनानेनेत्यर्थः । तत्र हेतुस्तु तत्स्मरणमित्याशयः ।

(२) वैद्युतं विद्युत्प्रभवम् आर्य्यं भीमे संभृतं जातम् आर्य्यज्ञोघेन
सम्भृतमिति पाठस्तु दर्पणकृतोऽसम्मतत्वेनानादेयः इह “दिष्ट
नामकं लक्षणं देशकालस्वरूपेवर्णना दिष्टमुच्यते इति” दर्पणोक्तेः

* समाश्वसितु, समाश्वसितु भट्टिनी अपनेष्यति ते मन्नुं नित्या-
नुबद्ध कुरुवैरः कुमारो भीमसेनः । इतरस्तुचभट्टिनीतिचकारात्
महिष्योऽपि ।

† समाश्वसितित्यादि प्राग्वत् ।

द्रौप । हञ्जे बुद्धिमदिए होदि एदं जइ
महाराओ पड़िउलो ण भवे । * [

चेटी । विलोक्य । एसो कुमालो चिठ्ठदि, ता णं
उपसप्पदु भट्टिणी †

द्रौप । हञ्जे एब्बं करेह्वा । ‡]

[ता णाधं पेक्खिदुं तुवरदि मे हिअअं ता आ-
देसेहि मे नाथस्स वासभवनम् । *

चेटी । एदु एदु भट्टिणी इति । † परिक्रामतः ।

चेटी । एदं वासभवनं ता अप्विसदु भट्टिणी । ‡

द्रौप । हञ्जे कधेहि नाथस्स मह आगमणं । **

चेटी । जं भट्टिणी आणवेदि । ††

इति परिक्रम्योपसृत्य च ।] इत्येव दाक्षिणात्यपुस्तके पाठः ।

* हञ्जे बुद्धिमतिके भवेत् एतत्, यदि महाराजः प्रतिकूलो
न भवेत् । हण्डे हञ्जे हलाह्वानं नीचं चेटीं सखीं प्रतीत्यमरोक्तेः
हञ्जे इति चेटीसम्बोधनसूचको निपातः ।

† एष कुमारस्तिष्ठति तदेनम् उपसर्पतु भट्टिनी ।

‡ हञ्जे एवं कुर्वः ।

* तत् नाथं प्रेषितुं त्वरते मे हृदयं तदादेश्य मे नाथस्य
वासभवनम् ।

† एत एत भट्टिनी ।

‡ एतत् वासभवनं तत्प्रविशतु भट्टिनी ।

** कथय नाथस्य समागमनम् ।

†† यत् भट्टिनी आज्ञापयति

उभे प्रविशतः ।

चेटी । जअदु जअदु कुमालो । *

भीम । अष्टस्वन् सक्रोधम् यत्तदूर्जितमिति पुनः पठति ।

चेटी । द्रौपदीमुपसृत्य । भट्टिणि प्रियं दे शिवेदे
मि परिकुविदो बिअ कुमालो लक्खीअदि । †

द्रौप । हञ्जे जइ एव्णं ता अवहीरणा वि
एसा मं आत्तासअदि ज्जेव ता एत्थ उवविट्ठा भविअ
सुणोमि दाव साहस्य व्यवसिहं । ‡

इति तथा कुरुतः ।

भीम । सक्रोधम् । सहदेवमधिकृत्य । किन्नाम पञ्च
भिर्ग्रामैः सन्धिः ?

(१) मय्नामि कौरवशतं समरे न ? कोप्रात्,

दुःशासनस्य रुधिरं न ? पिवात्स्युरस्तः ।

(१) मय्नामीत्यादौ सर्वत्र भविष्यत्सामीप्ये लट् । मयि-
व्यामीत्याद्यर्थः गुरुशासनानुरोधेन कौरवशतमयनम् असंभावितं

* जयतु जयतु कुमारः । कुमारीयुवराजः ।

† भट्टिनि, प्रियं ते निवेदयामि परिकुपित इव कुमारी
लक्ष्यते ।

‡ हञ्जे, यद्येवं, तदवधीरणापि एषा मां समाश्वासयति,
तद्वोपविष्टा भूत्वा शृणोमि तावन्नायस्य व्यवसितम् । व्यवसि
तमध्यवसायमुद्यममिति यावत् ।

संचूर्णयामि गह्वरा न ? सुयोधनोरु,

सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

द्रौप । सहर्षम् । जनान्तिकम् । (१) ग्राह्यम् सुहृ-

पूर्वम् एदिसं वञ्चनं ता पुणोवि भणाहि (२) । *

भीम । सहदेव पश्य मघ्नामि कौरवशतमित्यादि
पुनः पठति ।

तच्च काकर्षकजनव्ययेन व्युदस्यते। गुरुशासनाननुरोधे हेतुः कोपा-
दिति क्रुद्धस्य कार्यकार्यविवेकराहित्यं परित्यज्यमिति भावः। आत्मनो
ऽधुना विधेयत्वाभावस्थोक्ततया भवतां नृपतिरित्युक्तम् । अत्र च
आनुषङ्गिकनृपकर्तव्यमपराधवशात् नष्टस्यैव स्वप्रतिज्ञातस्य वैर-
निर्वातनबीजस्य कुरुमयनादेः प्रकाशनात् प्रतिमुखनामकसन्धिः
यथोक्तं भरतेन “आनुषङ्गिककार्येण क्रियते यत्प्रकाशनम् नष्ट-
स्यैवैह बीजस्य सन्धिः प्रतिमुखं भवेदिति” ।

(१) जनान्तिकं रङ्गजनसमीपेऽन्योन्यमन्वणम् “अन्योन्यम-
न्वणं यत् स्वात् जनान्ते तत् जनान्तिक”मिति भरती क्तेः जनान्ते
रङ्गदर्शकजनसमीपे न तु अभिनेयसमीप इत्यर्थः । दर्पणे तु
विपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथेति अधिकं पठित्वा यः
कश्चिदर्थोयस्मादुपनीयस्तस्यान्तरत उद्धे सर्वान्कुलिनामिताना-
मिकं विपताकलक्षणं करं कृतवान्येन सह यन्मृत्यते तज्जनान्तिक-
मिति व्याख्यातम् ।

(२) इह प्राप्तिनामकं सुखाङ्गं प्राप्तिः सुखागम इति दर्पणोक्तेः ।

* नाथ, अनुत्पूर्वमोदणं वचनं, तत्पुनर्भण ।

सह । आर्य्य, किं महाराजस्य संदेशोयमव्युत्पन्न इव (१) गृहीतः ।

भीम । का पुनस्तत्र व्युत्पत्तिः । (२)

सह । एवं गुरुणा संदिष्टम् ।

भीम । कस्य ।

सह । सुयोधनस्य ।

इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं जयन्तं वारणावतम् । (३)

(१) अव्युत्पन्नः तात्पर्याविषयीभूतोऽर्थः पञ्चग्राममात्रविषय-
इत्यर्थः गृहीतः आपाततो ज्ञातः न तु तस्य पञ्चग्राममात्रपरता
किन्तु अन्यार्थता स्फुटीभविव्यति चैतदुपरिष्ठात् ।

(२) का व्युत्पत्तिः तात्पर्येण कीदृशार्थपरता ।

(३) इन्द्रप्रस्थं खाण्डवप्रस्थस्यैव सञ्ज्ञान्तरम् आदिपर्वणि
२०७ अध्याये “म्रातृभिः सह कौन्तेय निबोध गदतो मम । पुन-
र्वो विग्रहो मा भूत् खाण्डवप्रस्थमाविशे”त्युपदिष्टैः हास्तिनपुरात्
विवासितैस्तैरभिनवपुरमिन्द्रप्रस्थनामकतया निर्मितं यद्योक्तं
तत्रैवाध्यायशेषे “एवं संप्राप्य राज्यं तदिन्द्रप्रस्थं तपोधनेति” जन-
मेजयप्रश्नवाक्यम् । तथा चानेन हास्तिनपुरान्निर्वासनरूपापकार-
स्थानं स्मारितम् । वृको वृकोदरः उत्तरपदलोपः । वृको भस्मकोट
उदरे यस्य स वृकोदरस्तत्सञ्ज्ञाप्राप्तिस्थानं वृकप्रस्थं तच्च प्रमाण-
कोटीस्थानमेव तत्रैव विषदानेन उन्मत्तीकृत्य स्थापिते भीमे दु-

देहि मे चतुरो ग्रामान् पञ्चमं कञ्चिदेव तु ।

भीम । ततः किम् ।

सह । तदेवमनया प्रतिनामग्रामप्रार्थनया पञ्चमस्य चाकीर्तनाद्विषभोजनजतुग्दहदूतसभाद्यपकारस्थानोद्घाटनमेवेदं मन्यामहे ।

योधनाभिर्गङ्गास्नसि निक्षिप्ते सति पातालगमनेन तत्र दश रसकुम्भान् पीतवति सति तेषामपि जारणात् वृकोदर इति संज्ञा विख्याता । आदिपर्वणि १२८ अध्याये एषा कथाटनुसन्धेया । तत्स्थाननाम्ना च विषदातापकारस्मारणम् । जयन्तं द्यूतेन जय स्थानं तेन राज्यापहरणकलत्रवर्षणवनवासनाद्यपकारस्मारणम् । वारणावतम् जतुग्दहदाहनस्थानम् “पाण्डवा धृतराष्ट्रेण प्रेषिता वारणावत” मिथुप्रक्रम्य “स त्वं रात्रिभुक्तेन स्यन्दनेनानुगामि ता वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु । — शशसूर्जसरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् आग्नेयान्युत वा सन्ति तानि तत्र प्रदापयेति” आदिपर्वणि १४४ अध्याये । पुरोचनं प्रति दुर्योधनवाक्यम् । तेन अलङ्कारस्मारणम् । एवं प्रतिग्रामनाम्ना तत्तदपकारं स्मारयित्वा पञ्चमं कञ्चिदेव त्वित्यनेन प्रार्थितः तस्यायमाश्रयः कञ्चिदेव ग्रामं यस्यैकदेशः ग्रामः सोऽपि ग्रामान्ततया ग्रामएव स च संग्रामएव तस्य ग्रामान्तत्वात् । अन्यस्य ग्रामान्तस्य निवारणाय पञ्चममिति विशेषणम् । पञ्च पञ्चत्वं भावप्रधान

भीम । साटोपम् । वत्स, एवं कृते किं कृतं भवति ।

सह । आर्य, एवं कृते लोके तावत् स्वगोत्र-
क्षयाशङ्कि हृदयमानिष्कृतं कुरुराजस्यासन्धेयता
च दर्शिता भवति ।

भीम । सर्वमप्येतदनर्थकं, कुरुषु तावदसन्धेयता
तदैव निवेदिता यदैवास्माभिरितो वनं गच्छद्भिः
सर्वैरेव कुरुकुलस्य निघनं प्रतिज्ञातं, प्रसिद्धञ्च
लोकेऽपि धार्तराष्ट्रकुलक्षयः ।

सह । लज्जां नाटयति ।

भीम । किं ? लज्जाकरो भवताम्, अपि च रे
मूर्ख !

युष्मान् ह्येपयति क्रोधात्लोके शत्रुकुलक्षयः ।

न लज्जयति दाराणां सभायां केशकर्षणम् ॥

द्रौप । जनान्तिकम् । एताह ए लज्जन्ति एदे

तुमं वि दाव मा विस्मरेहि । *

निर्देशः पञ्चानां भूतानां स्वस्वरूपापादकतया मरणमेव पञ्चत्वं
तत् माति ददातीति पञ्चमं मरणदं मरणफलकव्यापार
बहुलमिति यावत् एवं संग्रामप्रार्थनया तेषाम् असन्धेयता दर्शि-
तेतितात्पर्यार्थस्तदेवोत्तरत्वं स्फुटीकरिष्यति ।

* नाथ, न लज्जन्ते एते त्वमपि तावत् मा विस्मर्यः

भीम । वत्स, कथं चिरयति पाञ्चाली, त्वरते
मे मनः संग्रामावतरणाय ।

सह । आर्य का खलु वेला(१) तत्रभवत्याः प्राप्ता-
याः, किन्तु रोषावेशवशादार्येण न लक्षिता ।

भीम । दृष्ट्वा । सादरम् । देवि, समुद्रतामघैरस्मा
भिरागतापि भवती नोपलक्षिता, अतो न मन्युं
कर्तुं नर्हसि ।

द्रौप । णाह उदासीणेषु तुह्येषु सह मनु, ण
उण कुबिदेसु । *

भीम । यद्येवमपगतपरिभवमात्मानं समर्थयस्व ।

द्रौप । सखेदं तिःश्वसिति ।

भीम । हस्ते गृहीत्वा, पार्श्वे समुपवेश्य, सुखमवलोक्य च ।
किं पुनरत्रभवतीसुद्विग्नामिवोपलक्षयामि ।

द्रौप । णाह, किं पि उब्बेअकालणं तुह्येषु
सस्मिहिदेसु । †

(१) का खलु वेला कियत्यपि वेला प्राप्ताया । गमनावधिः
कियानपि कालो व्यतीत इत्यर्थः ।

* नाथ, उदासीनेषु युष्मासु मन्युर्न पुनः कुपितेषु । मन्युः खेदः

† नाथ, किमयुद्देगकारणं युष्मासु सन्निहितेषु । अस्मर्थोऽत्र गम्यः ।

भीम । किमिति नावेदयसि । केशानवलोक्य ।

अथ वा किमावेदितेन ।

जीवत्सु पाण्डुपुत्रेषु दूरमप्रोषितेष्वपि ।

पञ्चालराजतनया वहते यदिमां दशाम् ॥

द्रौप । हज्जे, बुद्धिमदिए णिवेदेहि दाव

णाहस्स को असो मह परिहवेण खिज्जइ । †

चेटी । जं देवी आणवेदि । भीममुपसृत्य । अञ्जलिं बद्धा ।
कुमाल, इदोवि अहिअं अज्ज मसुकालणम् आसी
देवीए । ‡

भीम । किन्नामास्मादप्यधिकम् तत् कथय कथय ।

(१) कौरव्यवंशदावेऽस्मिन् क एष शलभायते ।

मुक्तवेणीं स्पृशन्नेनां कृष्णां धूमशिखामिव ॥

(१) कौरव्यवंशोवंशद्वयमानसराजहंसवत् श्लिष्टवंशशब्दस्य
द्विधाप्रतीतिः । तत्र दावे दावानखे ऽस्मिन् न गीत्यर्थात् । मुक्तवेणीं
मुक्तवेगां कृष्णां श्यामलां धूमशिखामिव मुक्तवेणीं मुक्तकेशरचनां
कृष्णां द्रौपदीं स्पृशन् सन् समासन्तविधेरनित्यत्वात् मुक्तवेणी-
मित्यत्र न कप् । शलभा यते पतङ्ग इवाचरति यथा वह्नौ
पतङ्गस्य नृत्युरेवं तस्यापि स्यादिति भावः ।

† हज्जे बुद्धिमतिके, निवेदय तावन्नाथस्य, कोटन्यो
मम परिभवेण खिद्यते ।

‡ यत् देवी आज्ञापयति । कुमार, इतोऽप्यधिकमप्य मस्युकारण
मासीद्देव्याः । इतः अनुभूयमानकेशसंयमनाभावरूपादस्मादित्यर्थः ।

चेटी । सुणादु कुमालो, अज्ज देवी अम्बासहिदा
सुभद्दाप्पमुहेण सवत्तिवग्गेण परिविदा अज्जाए
गान्धालीए पादवन्दणं काढुं गदा आसी । *

मीम । युज्यते, यतोऽभिवन्दनीया गुरवः,
ततस्ततः ।

चेटी । तदो पड़िविबुत्तमाणा भाणुमदीए
दिट्ठा । †

मीम । सक्रोधम् । आः शत्रोर्भाय्या दृष्टा !
हन्त स्थानम् क्रोधस्य साम्प्रतं देव्याः । ततस्ततः ।

चेटी । तदो ताए देवीं पेक्खिअ सखीवअण
दिस्सदिट्ठिए सगळ्वं विहसिअ भणिटं । ‡

मीम । न केवलं दृष्टा उक्ता च, अहो किं
कुर्मः । ततस्ततः ।

* शृणोतु कुमारः, अद्य देवी अम्बासहिता सुभद्राप्रमु-
खेण सपत्नीवर्गेण परिवृता आर्याया गान्धार्याः पाद-
वन्दनं कर्तुं गता आसीत् ।

† ततः प्रतिनिवर्त्तमाना भानुमत्या दृष्टा ।

‡ ततस्तया देवीं प्रेक्ष्य सखीवदनदत्तदृष्ट्या सर्गवं विहस्य
भणितम् ।

चेटी । अइ जससेणि ! पञ्च गामा पत्नीअन्ति न्ति सुणी
अदि ता कीस दाणीं वि दे केसा ण संजमीअन्ति । *

भीम । सहदेव ! अतम् ।

सह । आर्य्य ! किमिहोच्यते * । दुर्योधनकलत्रं हि सा, पश्य
स्त्रीणां हि साहचर्यात् भवन्ति चेतांसि भर्तृसदृशानि ।
मधुरापि हि मूर्च्छयते (१) विषविटपिसमाश्रिता वल्ली ॥

भीम । बुद्धिमतिके ततो देव्या किमभिहितम् ।

चेटी । कुमाल ! जइ परिजणहीणा भवे तदो
देवी भणादि । †

भीम । किं पुनरभिहितं भवत्या ।

चेटी । कुमाल ! मए एव्वं भणिदं, अइ भानुमदि
तुह्माणं अमुकेसु केसेसु कधम् अह्माणं देवीए केसा
संजमीअन्ति न्ति । ‡

(१) मूर्च्छयते सुगंधं करोति अत्र तद् चिन्त्यः :

* [उचितमेवैतत्तस्याः] इति दर्पणोद्धेक पाठः । अत्र
दृष्टान्तो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनमिति दर्पणोक्तं दृष्टान्तरूप
लक्षणं नाम नाटमाङ्गम् ।

* अयि याज्ञसेनि पञ्च ग्रामाः प्रार्थ्यन्ते इति श्रूयते तत्
कस्मादिदानीमपि ते केशा न संयस्यन्ते ।

† यदि परिजगहीना भवेत् तदा देवी भणति ।

‡ कुमार, मया एवं भणितम् अयि भानुमति युस्माकम-
मुक्तेषु केषु यमस्माकं देव्याः केशाः संयस्यन्त इति ।

मीम । सपरितोषम् । साधु बुद्धिमतिके साधु, तद्
भिहितं यदस्मात्परिजनोचितम् ।

स्नानरणानि बुद्धिमतिकायै प्रवच्छति । अधीरमालनादुतिष्ठन्,
अयि पञ्चालतनये अलं विप्रादेन किं वक्तुना
यत् करिष्ये तत् श्रूयताम् अचिरेणैव कालेन ।

(१) चञ्चुर्ज्वलमिति चण्डगदाभिघात

संचूर्णितोरुवुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्नानावनद्धघनशोणितशोणपाणि

कचंसयिष्यति कचांस्त्व देवि भीमः ।

द्रौप । किं णाह दुष्करं तुए परिकुविदेण
अणुगेणन्तु एहं ववसिदं दे भादरो । *

(१) चञ्चुर्ज्वलां चण्डज्वालां भुजाभ्यां व्यमितया घूर्णितया
गदया संचूर्णितमुरुवुगलस्य यस्य तादृशस्य, हननजात्रे वक्तुना
शोणितपाणभात् संचूर्णितेत्युक्तम् । स्नानं क्लिप्तं यथा तथा अव-
नद्धं संलम्बं यत् घनशोणितं सान्द्ररक्तं तेन शोणपाणिः सन् तव
कचान् उत्तंसयिष्यति भूषयिष्यति उत्तमयिष्यतीति पाठे संयम-
यिष्यतीत्यर्थः अत्र “प्रतिक्रियान्वितं वाक्यं प्रतीकारः स उच्यते”
इति भरतोक्तप्रतीकाराख्यं नाटकाङ्गम् । “परिव्यासस्तु कार्यस्य
भाविनो निश्चयादयम्” इत्युक्तं सचक्षुः परिव्यासाख्यं मुख्याङ्गम् ।

* किं नाह दुष्करं त्वया परिकुपितेन, अनुष्टुप्कृतं एतत्
व्यवहितं ते स्नानतरः । गुणाख्यानं विलोभनमिति दर्पणोक्तम्
विलोभाख्यं मुख्याङ्गम् ।

सह । अनुगृहीतमेतदस्त्राभिः ।

नेपथ्ये महान् कलकलः (१) ।

सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।

भीम ।

(२) मय्यायस्तार्णवाभ्यः सुतकुहरवलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जन्त्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरूपतिनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मात्सिंहनादप्रतिरसितसमो दुन्दुभिस्ताड्यतेऽयम् ।

प्रविश्य संभ्रान्तः कञ्चुकी । कुमार एष खलु भग-

वान् वासुदेवः ।

सर्वे कृताञ्जलयः समुत्तिष्ठन्ति ।

भीम । क्वासौ क्वासौ भगवान् ।

(१) अकस्मादुत्थितोऽव्यक्तः महान् शब्दः कलकलः ।

(२) मय्येन मय्यनदण्डेन आयस्तं विजिप्तं चालितं यदर्शव-
स्याम्भस्ते न सुतं व्याप्तं कुहरं मध्यं यस्य तादृशस्य वलत श्वलतो
मन्दरस्य तन्नमकाचलस्य ध्वानइव धीरः गभीरः । “ढक्का
शतसहस्राणि भेरीशतशतानि च । एकदा यत्वन हन्यन्ते कोणाघा-
तः स उच्यते” इति भरतोक्तलक्षणेषु कोणाघातेषु सत्सु गर्जन्तां
प्रलयकालिकघनानां घटायाः समूहस्य अन्योन्यसंघट्टः परस्पर
संघर्षणं तज्जातशब्द इव चण्डः भैरवः । कृष्णाया द्वौप्रद्याः का-
लरात्रेर्वा क्रोधस्याग्रदूतः आगमनरूचकोऽरुगाभीदूतः रकीव
इति प्रसिद्धः । कुरूपतिनिधनस्योत्पात रूचकः निर्घातवातः प्रच-
ण्डानिलः ।

कञ्जु । पाण्डवपक्षपातामर्षितेन सुयोधनेन
संयमितुमारब्धः ।

सर्वे सम्ममं नाटयन्ति ।

भीम । किं संयतः ।

कञ्जु । नहि नहि संयमितुमारब्धः ।

भीम । किं कृतं देवेन ।

कञ्जु । ततः स महात्मा दर्शितविश्वरूपतेजः-
सम्पातमूर्च्छितमवधूय कुरुकुलम्, अस्माच्छिविरसन्नि-
वेशमनुप्राप्तः कुमारमविलम्बितं द्रष्टुमिच्छति ।

भीम । सोपहासम् । किं नाम दुरात्मा सुयो-
धनो भगवन्तं संयमितुमिच्छति ।

आकाशे दत्तदृष्टिः । आः दुरात्मन् कुरुकुलपां-
सल एवमतिक्रान्तमर्यादे त्वयि निमित्तमात्रेण पा-
ण्डवक्रोधेन (१) भवितव्यम् ।

सह । आर्य्य ? किमसौ दुरात्मा सुयोधनो वासु-
देवमपि भगवन्तं स्वीन रूपेण न जानाति ।

भीम । वत्स ? मूढः खल्वयं दुरात्मा कथं
जानातु । पश्य

(१) भगवदपरा नाजनितदुरितेनैवाचिरादेव नाशोभावीत्याशयः ।

(१) आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।

(१) आत्मा आराममुपवर्त्तमानो नन्दस्थानत्वात् तस्मिन् आ-
सम्यक् विहिता रतिरनुरागोयैः ते आत्मोपवनसम्यक्कृतानुरागाः
योगिन इत्यर्थः अथ वा आत्मनि आरमन्ते इत्यात्मारामाः, विहिते
विशिष्टहिते मोक्षसाधने एव रतिरनुरागो येषामिति पदद्वयस्य
आत्मनोवाभिरता मुमुक्षवश्चेत्यर्थः अनेन रजोगुणकर्मवैषयिक
रागरहित्यमुक्तम् ज्ञानोद्रेकात् ज्ञानहेतुभूतसत्त्वांशविशेषस्य
उद्रेकात् रजस्तमोभ्यामनभिभवादाधिक्येन प्रकाशनात् विघटिता
विनाशितास्तमसां ग्रन्थयः संशयविपर्ययादयो येषां ते “भिव्यते
हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । जीवन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति श्रुतौ परमात्मज्ञानस्य सर्वसंशयनि-
वारकतायाः उक्तेस्तदेकवाक्यत्वान्तथैव तमोग्रन्थिशब्दार्थोऽवसे-
यः । सत्त्वेण सत्त्वधर्मेण मैत्रीकरुणाभुदितादिषु निष्ठा निःशेषेण
स्थितिर्येषां ते अथ वा विषयरोगशून्यत्वात् सर्वतामसनाशनाच्च
विशुद्धसत्त्वप्रधाना इत्यर्थः । निर्विकल्पे कल्पनारहिते मितिभेयमा-
त्वादिभेदशून्ये असंप्रज्ञातनामके योगशास्त्रप्रसिद्धे, समाधौ ध्यान-
विशेषे तमसां तमःकार्याणां ज्योतिषां सत्त्वगुणानां तत्कार्याणां,
वा अनुक्तसमुच्चयार्थे “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” इति
कोपात् । अनुक्तानां रजसां च परस्तात् काले प्रलयादौ देशे वा
‘पादोऽस्य सर्वाभूतानि विपादस्यामृतं दिवी’ति श्रुतौ कार्यातीत
त्वमुक्तम् तत्र वर्त्तमानं विगुणातीतस्थानस्यमित्यर्थः परस्तादिति

यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

आर्य्य मैत्रेय किमिदानीमध्यवस्यन्ति(१) गुरवः ।

कञ्चु । स्वयमेव गत्वा महाराजस्याध्यवसितं
ज्ञास्यति कुमारः । इति निष्क्रान्तः ।

नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् । ओ ओ द्रुपदविराटृ-
ष्णाग्रन्धकसहदेवप्रभृतयः अस्मादक्षौहिणीपतयः कौ-
रवचमूप्रधानयोधाश्च शृण्वन्तु भवन्तः ।

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः (५,
३, २७, पा० सू०) सप्तम्यर्थे अस्तातिः तस्य चातसर्थतया षष्ठ्यत-
सर्थेत्यादिना (२, ३, ३०, पा० सू०) तमसामित्यादौ तद्योगे षष्ठी ।
तस्य च दिग्देशकालवृत्तिविषयत्वनियमेन परस्तात् परमिति
द्वितीयान्तपरतया व्याख्यानमप्यव्याख्यानमेव अस्तातिः प्रथमाप-
ञ्चमीसप्तमीभिन्नविभक्तौ अननुशासनात् । यं, कमपि इदन्तया नि-
र्वक्तुमशक्यत्वेन अनिर्वचनीयं तन्न तन्नेति सर्वनिषेधे परिशिष्य-
मणमित्यर्थः । वीक्षन्ते साक्षात् कुर्वन्ति । तं परात्मानममुं पूर्वप्रस्ता-
वितं वासुदेवं देवं द्योतनशीलं पुराणं पुरापि नवं कूटस्थं नित्य-
मपरिणामिनं मोहान्धः मोहेनान्धइवान्धः ज्ञानशक्तिरहितः मो-
हात्मेति पाठे तु मुह्यतीति मोहः पचाद्यच् । मोहः सुग्व आत्मा
अन्तःकरणं यस्य तादृशः अयं दुर्योधनः कथं वेत्ति जानाति
वेदनसामग्र्यभावात् न कथमपीत्यर्थः । वेत्त्विति पाठे संभाव-
नायां लोट् ।

(१) अध्यवस्यन्ति कुर्वन्ति अध्यवसायश्चेह उद्यमविशेषः ।

(१) यत् सत्यव्रतभङ्गभीरुमनसा यत्नेन मन्दीकृतं
यद्विस्मर्त्तुमपीहितं शमवता शान्तिं कुलस्येच्छता ।
तद् द्यूतारणिसम्भृतं नृपसुताकेशाम्बराकर्षणैः
क्रोधज्योतिरिदं महत् कुरुवने यौधिष्ठिरं जृम्भते ॥

भीम । आकर्ण्य सहर्षामर्षम् । जृम्भतां जृम्भताम-
प्रतिहतप्रसरमार्यस्य क्रोधज्योतिः ।

(१) सत्यमेव व्रतं तस्य भङ्गात् भीरुमनसा पणभङ्गे यः सत्यभङ्ग-
स्तद्भीतेनेत्यर्थः । यत्नेन क्रोधावेशनिवारणस्य दुष्करतया यत्ना-
तिशयेनेत्यर्थः । मन्दीकृतं वेगराहित्येन स्थगितमिवाप्रचारित-
व्यापारीकृतमित्यर्थः शमवता शान्तिप्रधानेन कुलस्य शान्तिमविना
शरूपोपप्लवराहित्यम् । द्यूतमरणिवर्द्धिमन्यनकाष्ठविशेषद्वय-
तेन संभृतसुत्पादितं नृपस्य राज्ञो द्रुपदस्य सुता द्रौपदी तस्याः
केशेष्वम्बरेषु चाकर्षणानि तैर्महत् बज्जलीभूतम् कुरुणां जन-
पदानां राजानः कुरवः तद्राजार्थकतद्धितलुपि सिद्धम् ते वन-
मिव दाह्यत्वात् तस्मिन् यौधिष्ठिरं क्रोधज्योतिः क्रोधोज्यो-
तिरिव जृम्भते वेगवन्तया व्यापारान्वितं सत् संप्रकाशते
इत्यर्थः । अत्र क्रोधज्योतिरित्यादौ उपमितसमासएव ग्राह्यः
रूपकसमासे विस्मरणकेशाम्बराकर्षणकृतमहत्त्वयोज्योतिषोऽ-
संबन्धादनन्वयापत्तेः । इह स्वस्था भवन्त मयीत्यादिना वीजस्य
प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाधानात् समाधाननामकं नाटकाङ्गं
यथोक्तं दर्पणे वीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते इति ।

पुनर्नेपथ्ये कलकलः ।

द्रौप । सविस्मयम् । एाह किं दाणीं एसो[]

पलञ्जलहरघणत्यणिदमंसलो(१)क्वणे क्वणे समर
दुन्दुही ताडीअदि । *

भीम । देवि किमन्यत् यज्ञः प्रवर्त्तते ।

द्रौप । सविस्मयम् । को एसो जणो । †

भीम । रणयज्ञः, तथाहि ।

(२) चत्वारो वयमृत्विजः, स भगवान् कर्म्मोपदेष्टा हरिः
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता ।

(१) घनस्तनितं निरन्तरगर्जितं तदिव मांसलः गभीर-
इत्यर्थः इह विद्रवाख्योगर्भसन्निः यथोक्तं भरतेन “शङ्काकलङ्क
प्रभवः संभ्रमो विद्रवोमत”इति ।

(२) वयं त्यदादिशेषे भीमादयः ऋत्विजः ऋत्विजामिव पशु
मारणाद्धतिरूपहेतिप्रक्षेपादिना ऋत्विक्त्वमस्माकम् तथाऋत्विक्

* नाथ, किमिदानीम् एष प्रलयजलधरघनस्तनितमांसलः क्षणे
क्षणे समरदुन्दुभिस्ताडयते । युद्धं स्यान्नवेति संशयाना तूर्यर-
वानन्तरं कुतूहलितया जिज्ञासनात् परिभावनानामकं नाटकाङ्गं
यथोक्तं दर्पणे “कुतूहलोत्तरा वाचः प्रोक्ता तु परिभावने”ति ।

† क एष यज्ञः ।

[चण्डघोसदालुणो] इत्यधिक पाठः ।

[चण्डघोषदारुणः]

कौरव्याः पशवः, प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं,
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं यशोदुन्दुभिः ॥

सह । आर्य्य, गच्छामो वयमिदानीं गुरुजनानु-
ज्ञाता विक्रमानुरूपमाचरितुम् ।

भीम । वत्स, एते वयमुद्यता एवार्य्यस्यानुज्ञा-
मनुष्ठातुम् । उत्थाय । देवि, गच्छामो वयमिदानीं
कुरुकुलक्षयाय । (१)

कृतयज्ञफलस्य यजमाने इवास्मत्कृतरणयज्ञजयस्य राजन्येव
भविष्यतीत्यपि ऋत्विक्त्वारोपेण सूचितम् । कर्मोपदेष्टा
आचार्य्यः उपदेशसाधर्म्यात् आचार्य्यत्वम् । संग्रामएवाध्वरो-
यज्ञस्तत्र दीक्षितः दीक्षां यज्ञाङ्गव्रतविशेषो जातास्येति दीक्षि-
तः कृतसंकल्पव्रतमात्रकारित्वमेव तस्यास्माभिरेव सर्वकार्य्यस्य
करणान्न कृत्यान्तरे तस्य स्वयंकर्त्तृतेति भावः । पत्नी गृहीतव्रता
केशसंस्कारादिराहित्यमेवेह साभ्यात् यज्ञाङ्गव्रतं तद् गृहीतं
ययेति विग्रहः । कौरव्याः कुरुपु भवाः कुरुनादिभ्योऽण्यः (४, १,
१७२ पा० सू०) ण्यः । तएव पशवः बध्यत्वात् । राजन्योपनिमन्त्र-
णायक्षत्रियमात्राह्वानाय यशःप्रख्यापकोदुन्दुभिः यशोदुन्दुभिर्वा-
द्यभेदः स्फीतं उच्चैर्यथा तथा रसति शब्दायते । अत्र उद्भेदनामा
मुखसन्धिः यथोक्तं भारतेन “बीजप्ररोह उद्भेदो यत्किञ्चित्प्रभवा-
त्मक” इति ।

(१) अत्र कारणनामा मुखसन्धिः “उद्यमः प्रस्तुतार्थस्य
कारणं परिकीर्त्तित” मिति भरतवाक्यात् ।

द्रौप । वाष्पं धारयन्ती । णाह असुरसमरा-
हिमुहस्ता हरिणो विद्य मङ्गलं तुह्याणं होदु । *

चेटी । असां च देवी भणादि । णाह तुह्येहिं
पुणोवि समरादो आअच्छिअ अहं आसासददव्वा ।†
भीम देवि किमलीकाश्वासनेन ।

(१) भूयःपरिभवक्लान्तिलज्जाविधुरिताननम् ।

अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरम् ॥

द्रौप । णाह मा कखु मा कखु जससेणीपरिह
बुद्धोविदकोवाणला अणपेक्खिदसरीरा संचरि-

(१) भूयान् बहुलो यः पराभवस्तेन या क्लान्तिलज्जा च
ताभ्यां विधुरितं बभ्रुरितेति पाठे व्याप्तम् आननं वदनं, यस्य
तम् अथवा भूयइति न पश्यसीति क्रियाविशेषणम् भविष्यत्ता-
मीप्से लट् न द्रव्यसीत्यर्थः ।

(*) नाथ, असुरसमराभिमुखस्य हरेरिव मङ्गलं युष्माकं
भवतु ।

(†) अन्यच्च देवी भणति, नाथ, युष्माभिः समरादागत्य अह-
माश्वासयितव्या ।

[जं च अम्बाकुन्दी आसासदि तद् तुह्याणं होदु ।]

यच्च अम्बा कुन्ती आशास्ते तत् युष्माकं भवतु ।

स्वाध जहो अप्रमत्तसंचरणिज्जाहं रिउबलाहं
सुणीअन्ति । *

भीम अयि सुद्धतिये, समर्या वयमस्मिन् रणे
परिक्रमितुम् । शृणु ।

(१) अन्योन्यास्फालभिन्नद्विपरुधिरवसामांसमस्तिष्कपङ्के
मग्नानां स्यन्दनानामुपरि कृतपदन्यासविक्रान्तपत्तौ ।

(१) आस्फालनं संघर्षणं भिन्नो विदारितः । वसा हृन्नेदः
चरवीति प्रसिद्धं मस्तिष्कं क्लोमं शिरस्थष्टाकारद्रव्यविशेषः ता-
न्येव पङ्क्तस्मिन् मग्नानां स्यन्दनानामुपरि यः पदन्यासः स एव
विक्रान्तपत्तिर्विक्रमशालिसेना यत्र तादृशे, स्फीतासृजः प्रवाहेन
सुतर्धिरस्य पानगोष्ठ्यां पानार्थसजातीयसभायां रसन्यः शब्दा-
यमानाः अशिवाः अमङ्गलसूचिका याः शिवाः शुभगालिकास्ता एव
तूर्यो मर्द्दलनामवाद्यं तेन नृत्यन् कबन्धोऽशिरस्तकलेवरं
यत्र तादृशे, संग्रामैकार्स्वान्तःपयसि, एकार्णवः प्रलयार्णवः तत्रैव
समुद्राणां जलल्लवेनैकरूपतापत्तेः संग्रामः एकार्स्वान्तःपय इव
गाम्भीर्येण दुल्लरत्वेन च संग्रामस्य तत्सादृश्यम् तत्र पाण्डुपुत्राः ।
सञ्चरितं पण्डिताः इत्यर्थः । संग्रामेत्यादावुपमितसमासात्पू-
र्वोक्तविशेषणद्वयसङ्गतिः रूपकसमासे तदसङ्गतिरिति बोध्यम् ।

(*) मा खलु मा खलु याज्ञसेनीपरिभवोद्दीपितकोपानला
अनपेक्षितशरीराः सञ्चरिष्यथ, यतोऽप्रमत्तसञ्चरणीयानि रिपु-
बलानि श्रूयन्ते ।

स्त्रीताम्रक्पानगोष्ठीरसदशिवशिवातूर्यनृत्यत्कबन्धे
संग्रामैकार्णवान्तःपयसि विचरितुं पण्डिताः पाण्डपुत्राः।

इति निष्क्रान्ताः(१)सर्वे ।

प्रथमोऽङ्कः ।

(१) पात्रैस्त्रिचतुरैरङ्गस्तेषामन्ते च निर्गम इत्युक्तेः प्रविष्टपा
त्राणामङ्गशेषे निष्क्रान्तेरावश्यकत्वान्निष्क्रान्ता इत्युक्तम् ।

इति श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति भट्टाचार्य

विरचिते वेशीसंहारनाटक

व्याख्याने प्रथमाङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चु । आज्ञापितोऽस्मि (१) महाराजदुर्योधनेन
विनयन्धर गच्छ त्वमन्विष्यतां (२) देवी भानुमती,
अपि (३) निवृत्ता अस्वायाः पादवन्दनसमयान्न वेति,
यतस्तां विलोक्य निहताभिमन्यवो राधेयजयद्रथप्रभृ-
तयः क्षत्रियाः समरभूमिं गत्वा सभाजयितव्याः (४)
इति, तन्मया द्रुततरं गन्तव्यमिति, अहो प्रभवि-
ष्णुता (५) महाराजस्य, यन्मम जरसाभिभूतस्य मर्या-
दामात्रसेवावरोधव्यापारः (६) अथ वा किमिति

(१) आज्ञापितोऽस्मीत्यस्य सभाजयितव्या इतीत्यनेनान्वयः ।

(२) अन्विष्यताम् अनुसन्धीयताम् ।

(३) अपिः प्रप्ते ।

(४) सभाजयितव्याः सम्मानपूर्वकमभिनन्द्नीयाः ।

(५) प्रभविष्णुता प्रभावशालिता यद्वलादसमर्थास्य जरयाभि-
भूतस्यापि मम अवरोधव्यापारस्तद्रक्षित्वमिति भावः ।

(६) अवरोधव्यापारः अन्तःपुरकर्मकरणं जरसाभिभूतस्य कर्मा-
नर्हत्वेऽपि प्रभोराज्ञयैव मर्यादाहेतुना सर्वकर्मनिर्वाहइतिभावः ।

जरासुपालभामहे यतः सर्वान्तःपुरिकाणामयमेव
व्यवहारिको वेष चेष्टा च (१) तथाहि,

(२) नैऋतैः सत्यपि चक्षुषीक्षितुमलं श्रुत्वापि नाकर्णितं.

शक्तेनाप्यधिकार इत्यधिकृता यष्टिः समालम्ब्यते ।

सर्वत्र सुललितेषु दत्तमनसा यातं मया नोद्धतं,

सेवास्वीकृतजीवितस्य जरसा किं नाम यन्मे कृतम् ॥

(१) सर्वान्तःपुरिकाणामन्तःपुरेऽधिकृतानां सर्वेषामेव व्यवहारिकस्तत्त्वव्यवहारयोग्यः अयं मदीयवेषप्रायो वेषः चेष्टा च मद्भिधैव । तथा चान्तःपुरेऽधिकृतैर्मद्विधवेषचेष्टावद्विभिदितव्यमन्यथा स्त्रीदूषणादिशङ्कया ततोऽपसारणं लभ्येतेति भावः ।

(२) स्थानुभूतवेषचेष्टादिवर्णनेनान्तःपुरोपयोगिवेषचेष्टादिकं दर्शयति तथाहीत्यादि चक्षुषि सत्यपि उच्चैर्दृष्टमीक्षितं नालं न पश्यन्तः तथा चान्तःपुराधिकारिणा अधोनयनेन भवितव्यमिति दर्शितम् । एवं श्रुत्वापि नाकर्णितं श्रुतवताप्यश्रुतवतेव व्यवहर्त्तव्यमिति भावः । यष्टिं विना गन्तुं शक्तेनापि अधिकृता मया यष्टिरवलम्ब्यते अशक्तत्वव्यापनार्थं न त्वालम्बनार्थं तथा च गमनशक्तिमतापि तदशक्तत्वव्यापनाय यष्टिमवलम्ब्यैव गन्तव्यमिति भावः । अधिकार इति कञ्चुकिनो यष्टिधारणमवश्यं कर्त्तव्यमिति हेतुः यष्ट्यवलम्बनमित्यपि सूचितम् । किञ्च सर्वत्र सर्वस्थानेषु सुललितेषु

वरिक्रम्य दृष्ट्वा आकाशे । (१) विहङ्गिके! अपि श्वश्रू-
जनपादवन्दनं कृत्वा प्रतिनिवृत्ता भानुमती ।
कणं दत्त्वा । किं कथयसि, आर्य्य! एषा भानुमती
देवी पत्युः समरविजयाशंसया निर्वर्त्तितगुरुपादव-
न्दनाऽद्य प्रभृत्यारब्धनियमा देवगृहे बालोद्याने
तिष्ठतीति । तद्भर्त्रे गच्छ त्वमात्मव्यापाराय याव-
दहमप्यत्रस्थां देवीं महाराजस्य निवेदयामीति ।
परिक्रम्य । साधु पतिव्रते साधु, स्वीस्वभावे वर्त्तमाना
वरं (२) भवती, न पुन महाराजः, योऽयमुद्यतेषु

प्रच्यवेषु प्रतनसूचनव्यापारेषु दत्तमनसा कृतधिया उद्धतमुत्कटं
न यातं गन्तुं समर्थेनापि तथागमने पतितः स्यामिति सूचनार्थं
मेव नोद्धतगमनं कृतमिति भावः । तथा च यदेतत् मे मम कर्म
तत् किं नाम जरसा कृतमपि तु नैवेत्यर्थः तच्च विशेषणो न सूच-
यति सेवेत्यादि सेवया स्वीकृतमायत्तीकृतं जीवितमायुःकालो
यस्य तस्य मम सेवावशंवदतया धनाश्रयैव तथा कृतं न तु जरया ।
एवञ्च जरोपालम्भोऽर्थः धनाश्रयोऽपलब्धयेति निर्गलितार्थः ।

(१) “दूरस्थाभाषणं यत् स्यादशरीरनिवेदनम् । परोक्षान्त-
रितं वाक्यं तदाकाशे निगद्यते” इति भरतवाक्यात् विहङ्गिकां
तन्नामिकां परिचारिकीं दूरस्थां सम्बोध्य वदतीति शेषः ।

(२) वरं मनागपीष्टा “मनागिष्टे वरं यत्तु कश्चिदाह तद-
व्ययमि”ति कोषः ।

बलवत्स्वबलवत्सु वा वासुदेवसहायेषु पाण्डुपु-
त्रेष्वरिषु च अद्याप्यन्तःपुरविहारमनुभवति ।

विचिन्त्य । इदमयथातथं(१)स्वामिनश्चेष्टितम्, कुतः,
(२)आ शस्त्रग्रहणादकुण्ठपरशोस्तस्यापि जेता मुने
स्तापायास्य न पाण्डुसूनुभिरयं भीष्मःशरैःशायितः।
प्रौढानेकधनुर्धरारिविजयश्चान्तस्य चैकाकिनो
बालस्यायमरातिलूनधनुषः प्रीतोऽभिमन्योर्बधात् ॥
सर्वथा दैवतं नः स्वस्ति करिष्यतीति, यावद्-

(१) अयथातथमर्हम् ।

(२) शस्त्रग्रहणमारभ्याकुण्ठपरशोरनभिभूतपरशुशस्त्रस्य
तस्य प्रसिद्धस्य परशुरामस्य जेता “उद्योगपर्वणि अम्बोपाख्याने
१८६अध्याये “जितोऽस्मि भीष्मेति हुमन्दुद्धि” रत्यन्ता सा कथा-
नुसन्धेया । सः शरैः शायितः अस्य राज्ञः तापाय न । प्रौढाः
प्रगल्भाः ये अनेको धनुर्धरा महारथा एवारयस्तेषां विजयेन
श्चान्तस्य एकाकिनोऽसहायस्य द्रोणकृतव्यूहमध्ये कस्यापि प्रवे-
शाभावात्, बालस्याल्पवयस्कस्य अरातिलूनधनुषः समाप्तान्तवि-
धेरनित्यत्वान्नानुदेशः । धनुर्हीनस्येत्यनेन सुजेयत्वोक्त्या
हर्षस्थानाभावेऽपि हर्षस्थानत्वेनोद्भावनमयथातथमिति भावः
अभिमन्युबधकथा च “एवं विनिहतो राजन् एको बद्धभि-
राहवे” क्षोभयित्वा चमूं सर्वा” मित्यन्ता द्रोणपर्वणि ४६
अध्याये अनुसन्धेया । “विष्कम्भकाद्यैरपि नो बधो वाच्योऽधि-
कारिण” इति दर्पणेऽधिकारिणएव विष्कम्भके बधवर्णननिषेधो
न तु सेनापत्यानादीनामिति तद्वर्णनेऽपि न चतिः ।

(५)

(१) तस्यां देवीं महाराजस्य निवेदयामीति निष्क्रान्तः ।

विष्कम्भकः । (२)

ततः प्रविशत्यासनस्था देवी भानुमती सखी चेटी च ।

सखी । सहि भाणुमदि कीस दाणीं तुमं सिबि
ए अदंसणमेत्तस्य किदे अहिमाणिणो महाराअदुज्जो
हणस्य महिप्पी भविअ एव्वं विअलिअधीरभावा
अतिमेत्तं संतप्पसि । *

चेटी । भट्टिणि सोहणं भणादि सुवअणा सिबि
णान्तो जणो किं ए वव्वु प्पलवदि । †

(१) नियमार्थं चालोद्यानस्थानस्थाम् ।

(२) “वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः । संचिप्तार्थस्तु
विष्कम्भाद्याटावङ्गस्य दर्शितः” इति दर्पणकारः । अत्र च
वृत्तयोः भोजवधाभिमभिसन्युवधयोर्वर्त्तिष्यमाणस्यान्तःपुरविहारा-
स्य च सूचनात् विष्कम्भकत्वमिति बोध्यम् ।

* सखि भानुमति, कल्यादिदानीं त्वं स्वप्रदर्शदमात्रस्य
कृते अभिमात्रिनो महाराजदुर्योधनस्य महिषी भूत्वा एवं
विगलितधीरभावा अतिमात्रं संतप्यसे ।

† भट्टिनि शोभनं भणति सुवदना रूपं जनो किं न
सु प्रलुप्तमिति ।

भानु । हञ्जे एब्बं णेदं मम उण अकुसलदंसणं
पडिभादि सिविणञ्च । *

सखी । पिअसहि जइ एब्बं ता कधेहि सिवि णञ्चं
जं अहोवि पडिठावअन्तीओ धम्मप्पसंसाए देवदाणं
संकीलणेण [दूब्बादि] पडिग्गहेण अ पडिहडिस्सामो†
चेटी । सोहणं क्खु भणादि सुवअणा अकुसल
दंसणा वि सिविणआ देवदाणं प्पसंसाए कुसलपरि-
णामा होन्ति न्ति सुणीअदि ॥

भानु । जइ एब्बं ता कहइस्सं अवहिदा दाव
होहि । ††

* हञ्जे एवं निदम्, मम पुनरकुशलदर्शनं प्रतिभाति स्वप्न-
दर्शनम् ।

† प्रियसखि यद्येवं तत् कथय स्वप्नं यद्वयमपि प्रतिष्ठापयन्त्यः
धर्मप्रशंसया देवानां सङ्कीर्तनेन दूर्वादिपरिग्रहेण च परिह-
रिष्यामः । यद्यार्थस्यान्यथापरतया स्य पनं प्रतिष्ठापनम् तत्
कुर्वत्यः शुभार्थतया संपादयन्त्यइत्यर्थः ।

‡ शोभनं खलु भणति सुवदना, अकुशलदर्शनाः अपि
स्वप्नाः देवानां प्रशंसया कुशलपरिणामा भवन्तीति श्रूयते ।

** यद्येवं तत् कथयिष्ये अवहिता तावद्भव ।

* [दुजादिपडिग्गहेण]

* द्विजातिसंप्रदानकप्रतिग्रहेणेत्यर्थः ।

सखी । अबहिदक्षि कहेदु पिअसही । *

भानु । हला भएण विसुमरिदक्षि ता चिट्ट
जाव सब्बं सुमरिअ कहइस्सुं† । इति चिन्तां नाटयति ।

ततः प्रविशति दुर्योधनः कञ्चुकी च ।

दुर्यो । सूक्तमिदं कस्यचित् ।

(१) गुप्ता साक्षान्महानल्पः स्वयमन्येन वा कृतः ।

करोति महतीं प्रीतिमपकारोऽपकारिषु ॥

येनाद्य द्रोणकर्णजयद्रथादिभिर्हतमभिमन्युमुप
श्रुत्योच्छसितमिव (२) नञ्चेतसा ।

कञ्चु ! देव नेदमतिदुष्करमाचार्यं शस्त्रप्रभावा
णाम् (३) । कर्णजयद्रथयोर्वा कात्र श्लाघा ।

(१) अपकारिषु शत्रूषु गुप्ता गोपनेन साक्षात् प्रत्यक्षेण
स्वयमात्मना अन्येन कृतोऽल्पोऽप्यकारः प्रीतिं करोतीत्यन्वयः ।

(२) प्रीत्या दीर्घनिःश्वासे हि उच्छ्वास इह तु चेतसः प्रीत्या-
न्यत्वेन स्फूर्तिमात्रे उपचरितम् ।

(३) आचार्यात्शिञ्चितशस्त्राणां प्रभावो महाराजस्येत्यर्थात् तन्म-
हिम्नैवेदं सम्पन्नं न त्वन्यस्य कस्याप्यत्र श्लाघेति कञ्चुकिनोऽभि-
प्रायः ।

* अवहितास्त्रि कथयतु प्रियसखी ।

† सखि भयेन विसृतास्त्रि तत्तिष्ठ यावत् सर्वं स्मृत्वा कथयिष्ये

राजा । विनयन्धर किमाह भवान् । एकाकी(१)
वड्ढभिर्व्वालो लूनशरासनश्च निहत इति । पश्य
(२) हते जरति गाङ्गेये पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
या श्लाघा पाण्डुपुत्राणां सैवास्माकं भविष्यति ॥

कञ्चु । सवैलज्यम् । देव नैवेदं कल्पयितु(१)मर्हसि
यतस्तव पौरुषप्रतीघातो(४)ऽस्माभिर्नावलोकितपूर्व्वइ-
त्यत एवं विज्ञापयामि ।

(१) कात्र श्लाघेति शब्दश्रवणनात्वेणैवान्यार्धपरकञ्चु-
किवाक्यस्य स्वपक्षीयकृतानर्हकर्मपरत्वेन निन्दापरत्वमुत्प्रेक्ष्याह
एकाकीत्यादि कृतापराधस्य सर्व्वमेव वाक्यं स्वकृतापराधस्त्वचकं
भवतीति लोकप्रसिद्धं यथा नटहे कोटलीत्युक्तौ दधिभोजनरूपाप-
राधवतः 'न मया दधि भुज्यते इत्या'द्युक्तिस्तद्वत्वाटपीति भावः ।

(२) जरति वृद्धे गाङ्गेये भीमे शिखण्डिनं द्रुपदपुत्रं पुर-
स्कृत्य अग्रे निधाय हते पाण्डुपुत्रैरित्यर्थात् । शिखण्डिपुरोनि-
धानपूर्व्वकं वृद्धस्य, छिन्नधनुषीबालस्य च हनने तुल्ये श्लाघाश्लाघे
इति भावः । अत्र लेशाख्यं नाटकाङ्गं यद्योक्तं दर्पणे । स
लेशो भण्यते वाक्यं यत् सादृश्यपुरःसरमिति । शिखण्डिपुरोधा-
नेन भीष्मवधकथा च भीष्मपर्व्वणि १२० अध्यायेऽनुसन्धेया ।

(३) द्रोणाचार्यशिक्षितशस्त्रप्रभावादिमहिम्नः प्रतीघातः
कार्य्यसाधनत्वव्याघतः ।

(४) कल्पयितुम् अन्यपरवाक्यस्य अन्यपरत्वनुत्प्रेक्षितम् ।

राजा । एवमिदम् ॥

(१) सहस्रत्यगणं सवान्धवं सहस्रमिलं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात्पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥

कञ्चु । कर्णो पिधाय सभयम् । शान्तं पापं प्रति
हतममङ्गलम् ।

राजा । विनयन्धर किं मयोक्तम् ।

कञ्चु । सहस्रत्यगणमित्यादि(२) पठित्वा एतद्विपरीत-
मभिहितं देवेन ।

राजा । विनयन्धर अद्य खलु भानुमती यथापूर्वं
मामनामन्त्य वासभवनात् प्रातरेव निष्क्रान्तेति

(१) पौरुषप्रतीघाताभावेन कञ्चु किना प्रशंसिते तच्छ्रवणात्
दर्पोत्सेके अन्यथा वक्तव्ये अन्यथोक्तमिति दर्शयन्नाह सहस्रत्यग-
णमिति विनाशया सहस्रस्य सादेशविधानादुभयथा प्रयुक्तम् ।
न चिरादल्पकालेन । अत्र पाण्डुसुतं सुयोधनइति वक्तव्ये
पाण्डुसुतः सुयोधनमिति कर्मकर्तृत्वव्येन प्रयुक्तम् । अतएवात्र
भ्रंशाख्यं नाटकाङ्गं वयोक्तं दर्पणे 'दृष्टादीनां भवेद् भ्रंशो वा-
च्योदन्यपरं वचः' इति ।

(२) राज्ञाल्लार्थविषयार्थानुगुणां विभक्तिं विपरिणमय्य तत्र
श्लोके पाण्डुसुतं सुयोधनइत्येव पठित्वा एतद्विपरीतं द्विती-
यान्तं पाण्डुसुतं प्रथमान्ततया, पदं प्रथमान्तं च सुयोधनपदं
द्वितीयान्ततया, कर्मकर्तृत्ववैपरित्येन पठितमित्यर्थः ।

आचक्षिप्तमिव मे चेतस्तदादेशय तमुद्देशं यत्रस्या
भानुमती ।

कञ्चु । दूतं दूत एतु देवः ।

उभौ । परिक्रामतः ।

कञ्चु । पुरोऽवलोक्य समन्ततो गन्धमाघ्राय । देव पश्य पश्य
एतत्तुहिन (१) कणशिशिरसमीरणोद्देह्लितबन्धनच्यु-
तशेफालिकाविरचितकुसुमप्रकरमीषदालोहितसु गन्ध-
बधूकपोलपाटललोध्रप्रसूनविजितश्यामलतासौभाग्य
सुन्मीलितवज्रकुन्दकुसुमसुरभिशीतलं प्रभातकाल
रमणीयमग्रतस्ते बालोद्यानं तदवलोकयतु देवः ।
तथाहि,

(२) प्रालेयमिश्रमकरन्दकरालकोशैः

पुष्पैः समं निपतिता रजनीप्रबुद्धैः ।

(१) तुहिनकणैर्हिमलवैः शिशिरः शीतलः उद्देह्लिता चालि-
ता अतएव बन्धनच्युता वृन्तगलिता । कपोलमिव पाटलं श्वेत
रक्तं यत् लोध्रप्रसूनं तन्नामकपुष्पं तेन विजितं सदृशीकृतं श्या-
मलतायास्तन्नामकलतायाः सौभाग्यं सौन्दर्यं यत्र तस्मिन्
सुभगः सुन्दरे प्रिये दूति कोपः । भावे यजि सुभगादित्वात्
द्विपदद्वौ सौभाग्यम् ।

(२) प्रालेयेण मिश्रो मिलितो यो मकरन्दः पुष्परसस्तेन
करालः दन्तरः नतोन्नतः कोशो मध्यं वेवां तादृशैः, रात्रि-

अर्कां शुभिन्नमुकुलोदरसान्द्रगन्ध

संस्मृतानि कमलान्वलयः पतन्ति ॥

राजा । समन्ताद्बलोक्य विनयन्वर । ब्रह्मपरममु-
ष्मिन्नुपसि रमणीयतरम् । पश्य.

(१) जम्भारम्भप्रविततदलोमान्नजालप्रविष्टै-

हंस्तैर्भानोर्दपतयद्भव स्मृत्स्वमाना विबुद्धाः ।

स्त्रीभिः सार्धं घनपरिमलशोकलक्ष्याङ्गरागा

मुञ्चन्त्येते विकचनलिनीजर्मशय्यां द्विरेफाः ॥

विकसितैः कुसुमैः समं निपतिताः भूमौ पतिताः आश्रयपतने
आश्रितपतनमुचितमेवेति भावः । अलस्यः विकाशोन्मुखानि
कमलानि पतन्ति गच्छन्ति पतेर्गमनार्थत्वात् स्वकर्म्मत्वम् सन्दन-
मात्रे एवाकर्म्मकत्वम् । सर्वो हि विनाशोन्मुखं हित्वा समुदयो
न्मुखनाशयतीति लोकप्रसिद्धमिदमिति भावः ।

(१) जृम्भारम्भो विदाशोपक्रमस्तेन विततानि विस्तारोन्मुखानि
यानि दलानि पुष्पपत्राणि तेषानुपान्तः समीपं जालं गवाक्षस्य
किद्रुमिव तेन प्रविष्टैः भानोः सूर्यस्य हस्तैः करैरिव किरणैः स्पृ-
श्यमाना अतएवान्यकरस्यर्थेन विबुद्धाः निद्रान्तं गता नृपतयद्वय
द्विरेफाः म्रमराः घनपरिणलञ्चन्दनगन्धः सान्द्रलौहमञ्जु तस्य
स्तीकेन लेशेन लक्ष्मोऽनुमेयोऽटङ्गरागो येषां तादृशाः सन्तः

कञ्जु । देव, नन्वेषा भानुमती सुवदनया तर-
लिकया च पर्युपास्यमाना तिष्ठति तदुपसर्पतु देवः ।

राजा । इद्वा । आर्य्यं विनयन्धर गच्छ त्वं सांग्रा-
मिकं रथमुपकल्पयितुम् अहमपि देवीं दृष्ट्वा नुपदमा-
गत एव ।

कञ्जु । एष कृतो देवादेशः । इति निष्क्रान्तः ।

सखी । प्रियसहि अवि सुमरिदं तुण । *

भानु । सहि सुमरिदं अज्ज किल प्रमदवणे आ-
सीणाए मम अग्गदो केणावि अदिसद्ददिव्वरूपेण
णउलेण अहिसदं बावादिदं । †

विकचाया विकसिताया नलिन्यागर्भं शय्येव तां स्त्रीभिः स्न-
नायिकाभिः सह मुञ्चन्ति । लोकाशब्दस्य “करणे च लोकाले-
त्यादि (२, ३, ३०, प्रा० सू०) सत्त्ववचनस्येति निर्देशात् कचिद्गुण
परत्वमपि सूचितम् तं नात्वाल्पतापरत्वेन षष्ठीसमासः रूपपादः ।

* प्रियसखि अपि स्मृतं त्वया ।

† सखि स्मृतम्, अथ किल प्रमदवने आसीनाया मम अग्रतः
केनाप्यतिशयितदिव्यरूपेण नकुलेन अहिशतं व्यापादितम् ।

उभे । अपवार्य(१)आत्मगतम् । शान्तं पाव' शान्तं
पाव' । प्रकाशम् । (५) तदो तदो । *

भानु । सन्दाबाधगहीदहिअआए पुणो बि मए
विसुमरिदं । †

राजा । अवलोक्य । अहो देवी भानुमती सुव-
दनातरलिकाभ्यां सह किमपि मन्त्रयमाणा तिष्ठति
भवतु अनेन लताजालेनान्तरितः शृणोमि तावदासां
विश्रम्भालापम् । इति तथा कृत्वा स्थितः ।

सखी । अद् अलं संदावेण कहेदु पिअसही । ‡
राजा । किं नु खल्वस्याः सन्तापकारणम् अथवाऽना-
मन्त्य मामियमद्य वासभवनान्निष्क्रान्तेति समर्थितः

(६) अपवार्य अन्यस्य रहस्यप्रकाश्य “तद्भवेदपवारितं रह-
स्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते इति लक्षयित्वा दर्पणकृता
परावृत्यान्यस्य रहस्यकथनमपवारितमिति व्याख्यातम् ।

(५) “सर्वथायं प्रकाशं स्यादिति” दर्पणोक्तेः सर्वान्
आवयित्वेत्यर्थः ।

* शान्तं पापम्, शान्तं पापम् । ततस्ततः

† सन्तापावगृहीतहृदयया पुनरपि मया विसृतम् ।

‡ सखि अलं सन्तापेन कथयतु प्रियसखी ।

एवास्या मयि कोपः । अयि भानुमति ? अविषयः
खलु दुर्व्योषनो भवत्याः कोपस्य ।

(१) किं कण्ठे शिथिलीकृतोभुजलतापाशः प्रमादान्नया
निद्राच्छेदविवर्त्तनेष्वभिमुखी नाद्यासि सम्भाविता ।
अन्यस्त्रीजनसंकयालघुरहं स्वप्ने त्वया लक्षितो
दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोग्ये मयि ॥

किञ्चिन्त्य । अथवा

(२) द्रव्यमस्य दुपात्रयैकचित्ता मनसा प्रेमनिवद्धमत्सरेण ।

(१) कण्ठे समकण्ठे भुजलतापाशस्वदीय भुजबन्धनं
निद्राया आच्छेदईषद्वङ्गस्तेन यत् विवर्त्तनं पार्श्वपरिवर्त्तनम्
(एकपार्श्वेन सुप्तस्यान्यपार्श्वे स्थापार्थं यत्नरोदः) तेनाभिमुखी
आभिमुख्यं गताऽपि पूर्वदिवसीयार्द्धरात्राद्वर्त्तमानदिवसीयार्द्ध-
दिवसोऽद्यतनशब्दार्थस्तेन पूर्वदिवसीयशेषरात्रेरपि अद्यतनत्वात्
अद्येत्युक्तिः । न संभाविता आलिङ्गनसंभाषणादिना न संभा-
विता । लघुः क्षुद्रवृत्तिः । स्वप्ने इत्यनेन जागरणे तथादर्शनं
कदापि न संभवत्यनेन दाक्षिण्यमात्मनः स्तुवितम् । परिजन
इव परिचारकइव उपालम्भयोग्ये निन्दासहितभर्त्सनार्हे
कं दोषं पश्यसि न कमपीत्यर्थः नितान्तानुकूलतया दोषसूचि-
त्वमसम्भावितं काकर्थनजा व्युदस्यते । अत्र दोषराहित्यद्योतनाय
दोषलेशमिति वक्तव्यम् ।

(२) अङ्गमाश्रयः समवलम्बनं यस्य तादृशमेव चित्तं यस्याः
या वृत्तावेव शब्दस्य एवार्थपरतायाः प्रसिद्धेः सदाश्रयभावचित्ते-

नियतं कुपितातिबल्लभत्वात्स्वयमुत्प्रेक्ष्य समापराधलेशम्

तथापि किं वक्ष्यतीति शृणुमस्तावत् ।

भानु । अहं तदो तस्मा अदिसद्ददिव्यरूपिणो
णउलस्य दंशणेण उस्सुआ जादा । *

राजा । किं नाम अतिशयितदिव्यरूपिणो नकुल-
स्य दर्शनेनोत्सुका जाता तत्किमनया माद्रीसुतेऽनुर-
क्तया वयमेवं विप्रलब्धाः । (१) सोत्प्रेक्षम् । इयम् (२) स्मृदित्यादि

त्यर्थः । अस्मृदित्यत्र युष्मदस्मादोरेकत्वे विभाषया बहुत्वानुशास-
नात् बहुत्वपरतया न मदादेशः । प्रेम्णैव कारणाभावेऽपि निब-
द्धः जनितो मसरो यत्र तादृशेन प्रेम्णश्चैव स्वभावः यदकारणोऽपि
मात्सर्यमुत्पाद्यते इति । एवंविधेन हृदा उत्प्रेक्ष्य कल्पनामात्रे-
णोद्भाव्य अतिबल्लभत्वात् अतिप्रियत्वात् अपराधलेशोऽपि दुःसहः
किं पुनर्बल्लभापराधइति सूचयन् लेशमित्याह । नियतमित्यु-
त्प्रेक्षायाम् इयम् उक्तेन हेतुना प्रणयकुपितेत्युत्प्रेक्षे इत्यर्थः ।

(१) विप्रलब्धाः प्रतारिता भ्रान्ताइति वा अस्मिन् पक्षे अनयेति
हेतौ तृतीया । अन्यथास्वभावाया अन्यथाज्ञानमिह विप्रलम्भाः ।

(२) सोत्प्रेक्षं स्मरणम् पूर्वोत्प्रेक्षितविषयस्मरणपूर्वक-
मिति यावत् तथा च स्मरति किं किं न वक्ष्यसीति नोक्तवानसी-
त्यर्थः स्मरणार्थयोगे अतीतकाले लृट् ।

१ अहं ततस्तस्य अतिशयितदिव्यरूपिणो नकुलस्य दर्शने-
नोत्सुका जाता ।

पठित्वा । मूढं दुर्व्योधनं कुलटाविप्रलभ्यमानमात्मानं

बहुमन्यमानोऽधुना किं किं न वक्ष्यसि []

अहो एतदर्थं (१) मेवास्याः प्रातरेव विविक्तस्थानाभिलाषः

सखीजनकथासु च पक्षपातः । दुर्व्योधनस्तु मोहाद्

विज्ञात(२) बन्धकीहृदयसारः कापि परिभ्रान्तः आः

पापे अस्त्यत्परिग्रहपांसुले ! (३) ।

(४) तद्भीरुत्वं तव मम पुरः साहसानीदृशानि

स्लाघा साऽस्माद्वपुषि विनयव्यक्रमेऽप्येष रागः ।

(१) शङ्कितकुलटाभावानुगुणमस्याश्चेष्टादिमुत्प्रेक्ष्य व्य-
भिचारपरत्वमुपन्यस्यति एतदर्थमेवेति ।

(२) अज्ञातः अनिश्चितः बन्धकीहृदयस्य कुलटाचित्तस्य
सारः स्वरूपं येन । अन्यथास्थिरीकृतचित्ताया अन्यथोत्प्रेक्षण-
मिह परिभ्रमः ।

(३) मत्परिग्रहः (मत्कलत्रम्) भूत्वा पांसुल्यं दुश्चरिता-
सीत्यतीवानुचितमिति संबोधनेन द्योतयन्नाह मत्परिग्रहेति ।

(४) तत् अनुभूतं मत्समीपे भीरुत्वं तत्सूचकचेष्टादिकं प्र-
काशितं तेन च तस्या भीरुत्वमनुमित्यानुभूतमित्यर्थः । ईदृशानि
परपुरुषसङ्गमरूपाणि साहसानि सहसा बलेन कृतानि तेनाभी-
रुत्वं प्रकाशितम् एवं च भीरुत्वाभीरुत्वयोः समावेशदर्शनादाश्च-

[किं कण्ठे इत्यादि पठित्वा दिशोऽवलोक्य] कचिदधिकः पाठः ।

तच्चौदार्यं मयि जडमतौ चापले कोऽपि पत्न्याः

ख्याते तस्मिन् वितमसि कुले जन्म कौलीनमेतत् ॥

सखी । तदो तदो । *

भानु । तदो अहं तुरिहं आसणट्ठाणं एदं
लदालण्डवं पविट्टो सो वि मं अणुसरन्नो एव लदा
मण्डवं पविट्टो । †

व्याप्तितोऽहमिति भावः । एवमुत्तरत्वं विरुद्धधर्मा समावेशोऽप्युक्तः ।
अस्मद्वपुषि महेहे एव सौन्दर्यगुणकीर्तनरूपा सा श्लाघा, एष च
सखीसमक्षं प्रकाशमानः । विनयव्युत्क्रमे विनयस्य सुचरितस्य
पातिव्रत्यस्य व्युत्क्रमे अतिक्रमणे रागः अनुरागः, रागो हि गुण-
मूलक एव तथाच गुणाधिक्यदर्शनात् परपुरुषे राग इति मम
गुणश्लाघाविरुद्धमिति भावः । जडमतौ यथार्थभावबोधाक्षमे
मयि विषये समीपे वा तत् औदार्यं सरलस्वभावः कापक्षरहित-
चेष्टितमिति यावत् प्रकाशितमित्यर्थः । चापले कापक्षे मां वञ्च-
यित्वा परपुरुषानुसरणे, कोऽपि पत्न्याः उपायः, तथा च काप-
क्षकापक्षयोर्विरुद्धता । वितमसि दोषरहिते तथात्वेन ख्याते कुले
वंशे जन्म एतदेतादृशं कौलीनमपवादस्तद्धेतुभूतासच्चेष्टादिकमुप-
चारात् । तथा च शुद्धवंशजन्म गोविसदृशमेतदिति भावः । कौलीनं
पशुभिर्युद्धे कुलीनत्वापवादयोरिति कोषः ।

* ततस्ततः ।

† ततोऽहं त्वरितमासनस्थानमेतत्तलतामण्डपं प्रविष्टा, ततः
सोऽपि मामनुसरन्नेव लतामण्डपं प्रविष्टः । आसनस्थानं वास-
स्थानम् ।

राजा । अहो कुलटोचितमस्याः पापायाः
अशालीनत्वम् । (१)

(२) यस्मिंश्चिरप्रणयनिर्भरवद्वभाव

मावेदितो रहसि मत्सुरतोपभोगः ।

तत्रैव दुश्चरितमद्य निवेदयन्ती

क्लीणासि पापहृदये न सखीजनेऽस्मिन् ॥

उभे । तदो तदो । *

। भानु तदो तेण सप्पगव्भं [] पसारिअकरेण
अप हुरिअं से त्यणं सुअं । †

राजा । सक्रोधम् । अलभिदानीमतः परमाकर्णनेन

(१) शालामर्हतीति शालीना लज्जावती अशालीनत्वं निर्लज्जता दुःशीलत्वमिति पाठे दुश्चरितमित्यर्थः ।

(२) यस्मिन् सखीजने चिरं प्रणयेन स्नेहेन निर्भरं सातिशयं यथा तथा वद्वः विस्लेषराहित्यार्थं कृतवद्वनोभावोऽनुरागो यस्मिन् तद्यथा तथा आवेदितः कथितः । तत्रैव सखीजने दुश्चरितं पापाचरणं व्यभिचाररूपं कथयितुं न क्लीणासीत्यन्वयः पापं पापान्वितं हृदयं यस्याः तत् संबुद्धौ ।

* ततस्ततः ।

† ततस्तेन सप्पगव्भं प्रसारितकरेण अपहृतं से स्तनांशुकम् ।

* सप्पगव्भं इत्यत्र सगव्वं इति पाठे सगर्वम् ।

भवतु तावत्तस्य परवनितास्कान्दनप्रगल्भस्य (१) माद्री
सुतहतकस्य जीवितमपहरामि । किञ्चिद्गत्वा विचिन्त्य ।
अथवा दूयसेव तावत्पापशीला प्रथममनुशासनीया
इति निवर्त्तते ।

उभे । तदो तदो । *

भानु । तदो अहं अज्जउत्तस्स पभादमङ्गलतूर
रवमिस्सुणेण वारविलासिणीसंगीदसद्देण पडिबोधि-
दह्मि । †

राजा । सवितर्कम् । किं नाम खलु प्रतिबोधिता-
स्मीति किन्तु खलु स्वप्नदर्शनमनया वर्णितम् । विचिन्त्य ।
भवतु सखीवचनाद्यक्तिर्भविष्यति ।

उभे । सविषादमन्योन्यं पश्यतः ।

सुवदना । जं किं वि अच्चाहिदं तं भादूरहीप्पसु

(१) परवनितायाः परस्त्रियाः अवस्कान्दनेन अपहरणेन प्रग-
ल्भस्य घृष्टस्य ।

† हला ततोऽहमार्यपुत्रस्य प्रभातमङ्गलतूर्यरवमिश्रेण वार-
विलासिनीसंगीतशब्देन प्रतिबोधितास्मि । “आर्यपुत्रेति वक्तव्यः
पतिः पत्नीजनेन”त्विति भरतोक्तेः आर्यपुत्रस्य स्वामिन इत्यर्थः ।

‡ यत्किमप्यत्याहितं तद्भागीरथीप्रमुखाणां नदीनां सलिलेनाप-

हाणं शद्वणं सलिलेण अवहारीश्रदु भववदाणं
वक्षणाणं वि आसीसाए आऊदिऊदेण प्पज्जलि
देण भववदा ऊदासणेण अन्तरीश्रदु । ३

राजा । अलं विकल्पेन स्वप्नदर्शनमेवैतदनया
वर्णितम् मया पुनर्मन्दधियाऽन्यथैव सम्भावितम् ।

(१) दिष्ट्याऽर्द्धश्रुतविप्रलम्भजनितक्रोधादहं नो गतो
दिष्ट्या नो परुषं रुषार्द्धकथने किञ्चिन्मया व्याहृतम् ।
मां प्रत्याययितुं विमूढहृदयं दिष्ट्या कथान्तं गता
मिथ्यादूषितयाऽनया विरहितं दिष्ट्या न जातं जगत् ॥

भानु । हला कहेहि किं एत्य सुहसूत्रम् । †

(२५) अर्द्धं यथा तथा श्रुतः विप्रलम्भः विसंवादस्तत्स्र
चकवाक्यमित्यर्थः तज्जनितक्रोधात् तज्जन्यकोपात्, प्रत्याययितुं
विश्वस्तं कर्तुम् कथायाः अभीष्टार्थकवाक्यस्य अलं समाप्तिं
गता वाक्यं समापयामासेत्यर्थः । मिथ्यादूषितया व्यभिचारित्व
भ्रमेण सम्भावितदूषणया । विरहितमित्यनेन मया व्यापादितवे
त्यर्थात् गम्यते । दिष्ट्येति हर्षसूचनार्थं भाग्यहेतुकत्वोत्की-
र्तनम् ।

हियतां भगवतां ब्राह्मणानामपि आशिषा आऊतिऊतेन प्रज्व-
लितेन भगवता ऊतवहेन च अन्तर्यताम् । अत्याहितमशुभम् ।

† हला कथय किमत्र शुभसूचकम् ।

उभे । अन्योन्यमवलोक्य अपवार्य । एतत् एतत् त्थोअं
 वि सुहसूअं जइ एतत् अलीअं कहइस्सं ता अव-
 राहिणी(१) भविस्सं । सो एव्व सिण्णो जणो जो पु-
 च्छिदो परुसं वि हिदं भणादि । प्रकाशम् । सहि-
 सव्वं एव्व एतत् असुहणिवेदअं ता देवदाणं पणा-
 मेण दुव्वादिपडिग्गहेण अ अन्तरीअदु एज्ज दं-
 द्विणो एउलस्स अस्सस्स वा दंसणं अहिसद्वहं वि सि-
 बिणए पसंसन्ति विअक्खणा । *

(१) “अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभ” इत्युक्तेः
 सुहृदा हितं परुषमपि वाच्यमिति नियमे स्थिते नियमाति
 क्रमरूपदोषरूपापराधवती स्यामिति तात्पर्यार्थः ।

*अत्र नास्ति स्लोकमपि शुभसूचकम् । यद्यलीकं कथयिष्यामि
 तदापराधिनी भविष्यामि स एव स्निग्धो जनः यः पृष्टः परुषमपि
 हितं भणति । सखि सर्वमेवाशुभनिवेदकं तद्देवतानां प्रणामेन
 दूर्वादिपरिग्रहेण चान्तर्यताम् न तु दंष्ट्रिणो नकुल-
 स्यान्त्यस्य वा दर्शनमहिशतयधमपि स्वप्ने प्रशंसन्ति विचक्षणाः ।
 अन्तरशब्दात् णिचि कर्म्मणि रूपम् अन्तरं व्यवहितं क्रिय-
 ताम् अन्तर्यताम् अन्तरितं क्रियतामित्यर्थः । दूर्वादौषधिप-
 रिग्रहस्याप्यमङ्गलनाशकत्वं स्मृत्युक्तं बोध्यम् दुजादिपडिग्ग-
 हेणेति पाठे द्विजातिसंप्रदायकप्रतिग्रहेणेत्यर्थः इह आशीर-
 लङ्कारः “आशीरिष्टार्थशंसन” मिति भरतवाक्यात् ।

राजा । अवितथमाह सुवदना नकुलेन पन्नग-
शतवधः स्तनांशुकाहरणञ्च नियतमरिष्टोदकं(१)म
स्नाकं तर्कयामि ।

(२) पर्यायेण हि दृश्यन्ते स्वप्नाः कामं शुभाशुभाः ।

शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव माम् ॥

वामाक्षिस्यन्दनं(३)सूचयित्वा । आः कथं समापि नाम
दुर्योधनस्यानिमित्तानि(३)हृदयक्षोभभावेदयन्ति ।
सावष्टम्भम् । अथवा भीरुजनहृदयकम्पनेषु का गणना
दुर्योधनस्यैवंविधेषु] । गीतञ्चायमर्थोऽङ्गिरसा ।

(१) अरिष्टमुदकं उत्तरकाले यस्य तत् अरिष्टफलकमित्यर्थः ।

(२) “अकामानुमतौ काम”मिति कोषात् शुभा वा अशुभा वा
स्वप्नाः दृश्यन्ते इत्यकामेनाप्यनुमन्तव्यमित्यर्थः । अथ वा कामं यथे-
ष्टमित्यर्थः । पर्यायेण क्रमेण कदाचित् शुभाः कदाचिच्च अशुभा
इत्यनेन क्रमेणेत्यर्थः । प्रायेणैवेति पाठः दर्पणधृतः । इयं हन्य-
मानाहीनां शतसंख्या तत्सदृशसंख्या अहीनामिव अस्नाकमपि
शतसंख्यावत्त्वादित्यर्थः । स्पृशति विषयीकरोति । अत्र तर्काख्यं ना-
टकाङ्गम् यथोक्तं दर्पणे “तुल्यतर्को यदर्थेन तर्कः प्रकृतगामिने”ति ।

(२६) वामाक्षिस्यन्दनं हि पुंसं क्षतिकरं निमित्तं प्रसिद्धम् ।

१ अनिमित्तानि उत्पातादिरिष्टसूचकनिमित्तानि ।

[कश्मलेषु इत्यधिकपाठः ।]

(१) ग्रहाणां चरितं स्वप्नोऽनिमित्तोत्पादकं तथा ।

फलन्ति काकतालीयं तेभ्यः प्राज्ञा न बिभ्यति ॥

तद्भानुमत्याः स्वीस्वभावसुलभामलीकाशङ्कामपनयामि ।

भानु । हला सुवअणो पेक्ख उदअगिरिसिहर
न्तरविमुक्करहवरविअलिअसंभाराअप्पसण्डरालो
अमण्डलो जादो भअव दिवहणाहो । *

(२) ग्रहाणां रव्यादीनां चरितं गतिभेदः राश्यन्तरसञ्चारादिः
रिष्टसूचकदशापाकादिकालसूचकगतिभेदश्च स्वप्नो दुर्निमित्त
दर्शनेनाशुभसूचकः अनिमित्तस्य दुष्टनिमित्तस्य उत्पादकं सूचकं
भूमिकम्पोल्कापातादि एतानि काकतालीयं काकगमनकालिक
तालपतनमिव अतर्कितोपनतमित्यर्थः । फलन्ति फलसाधनाय
कल्पन्ते तेभ्यः प्राज्ञाः हतधियो न बिभ्यतीत्यन्वयः ।

* हला सुवदने उदयगिरिशिखरान्तरविमुक्तरथवरविद-
लितसम्भारागप्रसन्नतरालोकमण्डलो जातो भगवान् दिवस
नाथः ।

सखी । भट्टिणि रोसासिअकसकन्ति [सस्मिणीएण]
लदाजालन्तरोवहिदकिरणजालेण [पिसङ्गीकिदो]
ज्जाणभूमिभाओ [] दुप्पेक्खणिज्जो भअव' सहस्र
रस्मि संवुत्तो ता समओ दे लोहिदचन्दणकुसुमग-
भेण अग्घेण पज्जुवढाहुं । *

भानु । हञ्जे तरल्लिए उवणेहि मे अग्घभाअण'
जाव भअवदो सहस्रकिरणस्य सबरिअं णिब्बट्टेमि।†
चेटी । जं देवी आणवेदि . इति निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य । भट्टिणि एदं अग्घभाअण' णिब्बट्टेदु भअवदो
सहस्ररस्मिणो सबरिअं ।‡

* भट्टिनि, रोषान्वितकर्णकान्तिसञ्जीवकेण लताजालान्तरोप-
हितकिरणजालेन पिशङ्गीकृतोद्यानभूमिभागो दुष्प्रेक्षणीयो
भगवान् सहस्ररश्मिः संवृत्तः, तत् समयस्ते लोहितच-
न्दनकुसुमगर्भेणार्धेण पर्युपस्थातुम् ।

† हञ्जे तरल्लिके उपनय मे अर्घभाजनं, यावद्भगवतः
सहस्रकिरणस्य सपर्यां निर्व्वर्त्तयामि ।

‡ यद्देवी आज्ञापयति । भट्टिनि इदमर्घभाजनं, निर्व्व-
र्त्तय भगवतः सहस्ररश्मेः सपर्याम् ।

[सरिसेण] सदृशेन । इत्यर्थः

[पिञ्जरिदो इति क्वचित् पाठः ।] पिञ्जरितो ।

[पूरिदपदिस्सो रिउविअ इत्यधिक क्वचित् पाठः ।]

पूरितप्रतिज्ञोरिपुखिव

राजा । अयमेव साधुतरोऽवसरः प्रियारक्षीप-
मुपगन्तुम् : इत्युपसर्पति ।

सखी । विलोक्यात्मगतम् । कहां महाराजो आ-
अदो हन्त जादो से णिअमभङ्गो । *

भानु । दिनकराभिमुखीभूय । भअव' अस्वरमहासरेक-
सहस्रपत्त पुब्बदिसावज्जमुहमण्डणकुङ्कुमविशेषक,
सअलभुवणैकरअणप्पदीव जं एत्थ सिविणअदंसणे किं
वि अत्थाहिदं तं भअवदो पणामेण सभादुअस्स
अज्जउत्तस्स कुशलपरिणामी होदु† । अर्थं दत्त्वा ।
हज्जे तरलिए उवणहि मे कुसुमाइं अवराणं वि
देवदाणं सवरिअं णिव्वट्टइदुं । ‡

अधीरेण राज्ञा नियमस्यापि संगमादिना दूषयिष्यत इति भावः ।

* कथं महाराज आगतः हन्त जातोऽस्या नियमभङ्गः ।

† भगवन् अस्वरमहासर एकसहस्रपत्र, पूर्वदिशावधूमुख-
मण्डनकुङ्कुमविशेषक, सकलभुवनैकरत्नप्रदीप, यत्न स्वप्नदर्शने
किमप्यत्याहितं, तद्भगवतः प्रणामेन सम्भाटकस्यार्थपुत्रस्य
कुशलपरिणामि भवतु । विशेषकस्तिलकम् अत्याहितमरिष्टम् ।

‡ हज्जे तरलिके ! उपनय मे कुसुमानि अपरासामपि देवतानां
समर्थानि निर्वर्त्तयितुम् ।

इति हस्तौ प्रसारयति ।

राजा । संज्ञया परिजनमुत्सार्थं पुष्पाणि स्वयमुपनयति,
स्पर्शसुखमभिनीय कुसुमानि भूमौ पातयति च ।

भानु । सरोषम् । अहो प्रमादो परिजनस्य । *

परिवृत्य, राजानमवलोक्य, ससाध्वसं लज्जां नाटयति ।

राजा । देवि अनिपुणः परिजनोऽयमेवंविधसेवा
वकाशे तत्प्रभवत्यनुशासने देवी । अयि प्रिये

(१) विकिर धवलदीर्घापाङ्गसंसर्पि चक्षुः

परिजनपथवर्त्तिन्यत्र किं संभ्रमेण ।

स्मितमधुरमुदारं देवि मामालपौञ्चैः

प्रभवति मम पाण्योरञ्जलिः सेवितुं त्वाम् ॥

भानु । अव्यणु जाणादु मं महाराजो अस्ति मे

कस्मिं वि णिअमे अहिलासो । †

(१) नियमस्थतया कञ्चलशून्यत्वेन धवलापाङ्गत्वं चक्षुषः । स्मित-
मधुरं यथा स्यात्तथा उदारं औदार्यान्वितं माम् आलप ।
अयं मम पाण्योरञ्जलिः अञ्जल्याकारौ पाणी त्वां सेवितुं प्रभवति
अपराधिनोऽञ्जलिबन्धनमेवोचितमिति तथा करोमीति भावः ।

* अहो प्रमादः परिजनस्य ।

† अव्यनुजानातु मां महाराजः, अस्ति मे कस्मिन्नपि
नियमेश्च भिलाषः ।

राजा । श्रुतविस्तार एवास्मि भवत्याः स्वप्रवृत्तान्तं
प्रति तदलं प्रकृतिसुकुमारमात्मानं खेदयितुम् ।

भानु । अज्जउत्त अदिमेत्तं मे सङ्का बाहेइ ता
अणु मसुदु मं अज्जउत्तो । *

राजा । सगर्वम् । देवि अलमनया शृङ्गया । पश्य
(१) किन्नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
किं द्रौणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्षास्यसि ।
भीरु स्नातशतस्य मे भुजवनच्छायासुखोपास्थिता
त्वं दुर्योधनकेशरीन्द्रगृहिणी शृङ्गास्यदं किन्तव ॥

भानु । अज्जउत्त एहि किं वि मे सङ्काकालणं
तुहोसु ससिहिदेसु किं अज्जउत्तस्य एव मणो-
रहसम्पत्तिं अहिणन्दामि । †

(१) भुजा एव वनं तस्य छायायां सुखेनोपास्थिता भुजानां
वनवारोपेणास्त्वं विनापि तेषां शत्रुविजयादिना सौख्यकारित्व-
मिति सूचितम् ।

* आर्यपुत्र ! अतिमात्रं मां शृङ्गा बाधते, तदनुमन्यतां
माम् आर्यपुत्रः ।

† आर्यपुत्र, न किमपि मे शृङ्गाकारणं युष्मासु सन्निहितेषु
किन्तु आर्यपुत्रस्यैव मनोरथसम्पत्तिमभिनन्दामि ।

राजा । अयि सुन्दरि एतावन्तएव मनोरथाः
यदहं वनितया सङ्गतः स्वेच्छया विहरामीति । पश्य

(१) प्रेमावन्धस्तिमितनयनाप्रीयमानाञ्जशोभं

लज्जायोगादविशदकथं मन्दमन्दस्मितं वा ।

वक्त्रेन्दुं ते नियममुषितालक्तकाङ्काधरं वा

पातुं वाञ्छा परमसुलभं किन्तु दुर्योधनस्य ॥

नेपथ्ये । महान् कलकलः । सर्वे आकर्णयन्ति ।

भानु । राजानं परिष्रज्य । परिच्छाद्नु परिच्छा-

द्नु अज्जउत्तो । *

राजा । समन्तादवलोक्य । प्रिये अलं संश्रमेण । पश्य

(१) प्रेमावन्धेन रत्यावेशेन स्तिमितम् ईषन्मीलितं यन्नयनं तेन
आप्रीयमाना विजिता अञ्जशोभा येन । नियमेन व्रतभेदेन मुषितः
अपहृतः अलक्तकाङ्कः यावकचित्तं यस्य तादृशोऽधरो यस्य
तथाविधं वक्त्रेन्दुं वक्त्रमिन्दुमिव मुखचन्द्रम् असुलभं व्रतस्य तथा
दुष्प्रापं पातुं वाञ्छा नु भो किम् अपरंतद्भिन्नं किमपि मम न
वाञ्छनीयमित्यर्थः ।

* परिव्रायतां परिव्रायतामार्थपुत्रः ।

१ दिक्षु व्यूढाङ्घ्रिपाङ्गस्तृणजटिलचलत्पांशुदण्डोऽन्तरिक्षे
 भङ्गारी शर्करालः पयिषु विटपिनां स्कन्धकाष्ठैः सधूमः ।
 प्रासादानां निकुञ्जेष्वभिनवजलदोद्गारगम्भीरधीर-
 अण्डारम्भः समीरो वहति परिदिशं भीरु किं संभ्रमेण॥

सखी । महाराजो पविसदु एदं दारूपव्यअपा-
 सादं उव्वेअकारी क्वु अअं उल्लिहो परुसरअकलुसी-
 किदणअणो विदलिततरुवरसद्वित्तत्यमन्दुरापरि-
 मृष्टवल्लहतुलङ्गमो पज्जाउलीकिदजणपड्डइ भीषणो
 समीरणासारो । *

(१) दिक्षु व्यूढानि विक्षिप्तानि अङ्घ्रिपानां दृक्षाणामङ्गानि
 शाखादीनि येन स अन्तरिक्षे तृणेन जटिलः जटाकारताप्राप्तत्वेन
 व्याप्तः चलन् ऊर्ध्वं गच्छन् पांशुदण्डः पांशुर्दण्ड इव दण्डाकार
 पांशुसमूहो यस्मात् । तादृशः, शर्करालः शर्करा खापरेति
 प्रसिद्धा । तद्गान् विटपिनां स्कन्धकाष्ठैः स्कन्धस्य कर्षणैस्त-
 त्पङ्कात् सधूमः धूमसहि तद्वत् । अभिनवोजलदोमेघस्तस्य
 उद्गारो ध्वनिरिव गम्भीरो धीरश्च । चण्डः प्रचण्ड आरम्भो
 वेगो यस्य एतादृशो वायुः परिदिशं प्रतिदिशं वहतीति वातो-
 त्पातस्य सार्वत्रिकत्वात् संभ्रमो न कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

* महाराज ! प्रविशत्वेन दारूपवर्तप्रासादम् उद्वेगकारी
 खल्वयं परुपरजः कलुषीकृतनयनो विदलिततरुवरशब्दवित्त-
 मन्दुरापरिमृष्टवल्लभतरङ्गमः पर्याकुलीकृतजनपद्धतिः भीषणः
 समीरणासारः । दारूपवर्त, आक्रीडपर्वतः समीरणआसारो
 दृष्टिवेगइव वातसमूह इत्यर्थः ।

राजा । उपकारि खल्विदं वात्याचक्रं सुयोध-
नस्य, यस्य प्रसादादयत्नप्ररित्यक्तनियमया देव्या
सम्पादितोऽस्मान्ननोरथः । कथमिति
(१) न्यस्ता न भ्रुकुटिर्न वाष्पसलिलैराच्छादिते लोचने
नीतं नाननमन्यतः सशपथं नाहं स्पृशन् वारितः ।
तन्वया लग्नप्रयोधरं भयवशादारब्धमालिङ्गितुं
भङ्गाऽस्या नियमस्य भीषणमरुन्नायं वयस्यो नु मे ॥

(१) अयं भीषणमरुन्नायं किन्तु मम वयस्य इति नु उत्प्रेक्षे
वाधयात्मन उपकारकरणात्तस्य वयस्यत्वमुत्प्रेक्षे इति भावः ।
तत्कृतमुपकारं दर्शयति न्यस्तेत्यादि । नियमकाले बलादालिङ्गने
भ्रुकुटिनयनाश्रुपातादिकं क्रियते तच्च बाधाभयेन स्वयमेव
कृतमित्याशयः । अक्षरार्थस्तु भ्रुकुटिः न न्यस्ता अनभिमत
करणे भ्रुकौटिल्यं स्त्रीणां स्वाभावसिद्धं तन्न कृतं नापि चक्षुषी
अश्रुमिराच्छादिते इदमपि स्त्रीणां स्वाभाविकम् यदनभिमत
करणे किञ्चिद्भवत्तु मसामर्थ्ये अश्रुजलप्लावनेन लोचने आच्छाद्येते ।
नापि अन्यतः अन्यत्वाननं नीतं परावृत्य स्थापितं नापि स्पृशन्नहं
“त्वया नाहं स्पर्शनीयेति” शपथं दत्त्वा निवारितः इदमपि तासां
स्वाभाविकमेव । स्वकृताल्लिङ्गनादौ प्रतिबन्धाभावमुक्त्वा तथैव तत्
स्वयंकृतमित्याह भयवशात् लग्नप्रयोधरं सम्बद्धस्तनं यथा तथा
आलिङ्गितुमारब्धम् । अनेन तदानीमलभ्यं तदालिङ्गनं संपादयतो
वायोरुपकारितेति सूचितम् । अस्या भानुमत्या नियमस्य व्रतस्य
भङ्गा नाशयिता ।

तत्सम्पूर्णमनोरथस्य मे कामचारः(१)सम्प्रति विहारेषु तदितो दारुपर्वतमेव गच्छामः ।

सर्वे वात्यावाधां रूपयन्तो यत्रतः परिक्रामन्ति ।

राजा । (२)कुरु घनोरु ? पदानि शनैःशनै-

रपि विमुञ्च गतिं परिवेपिनीं ।

सुतनु बाहुलतोपनिबन्धनं

मम निपीडय गाढसुरःस्थलम् ॥

प्रवेशं रूपयित्वा । प्रिये अलब्धावकाशः समीरणः संवृतत्वाद् गर्भगृहस्य(२)विश्रब्धमुन्मीलय चक्षुरुन्मृष्टरेणुनिकरम् ।

भानु । सहर्षम् । दिष्टिआ उत्पादसमीरणासारो रा बाधेद् । *

(१) स्वेच्छाचारः ।

(२) घनोरु हे निविडोरु शनैःशनैः पदानि कुरु । बाहुलतेव तथा उपनिबन्धनं बन्धनं यत्र तद्यथा तथा उरःस्थलं गाढं निपीडय आलिङ्ग्येत्यर्थः ।

(३) गर्भगृहस्य मध्यगृहस्य संवृतत्वात् भित्त्यादिनावृतत्वात् समीरणः अलब्धावकाशः अप्राप्तप्रवेशः । उन्मृष्टः प्रोज्झितोरेणुनिकरोधूलिसमूहो यस्मात्तादृशं चक्षुरुन्मीलय ।

* दिष्ट्या उत्पातसमीरणासारो न बाधते ।

सखी । महाराज आरोहणसंभ्रमणिस्महं पित्र
सहीए उरुजुअलं ता कीस दाणीं महाराजो आ-
सणवेदीं ण अनुभूसेदि । *

राजा । देवीमवलोक्य । भवति अनल्पसेवापकृतं

वात्यासम्भ्रमेण । तथाहि

(१) रेणुर्वाधां विधत्ते तनुरपि महतीं नेत्रयोरायतत्वा-
दुत्कन्धोऽल्पोऽपि पीनस्तनभरितसुरः क्षिप्तहारं दुनोति ।
ऊर्वोर्मान्देऽपि याते पृथुजघनभराद्वेपथुर्वर्द्धतेऽस्या
वात्या खेदं कृशाङ्गाः सुचिरमवयवैर्दत्तहस्ता करोति॥

सर्वे उपविशन्ति ।

राजा । तत् किमित्यनास्तीर्णं कठिनशिलातल-
मध्यास्ते देवी यतः ।

(१) मन्दे खल्लोऽपि याते गमने सति बद्धगमनाभावेऽपीत्यर्थः ।
दत्तहस्ता कृतालम्बना दत्तसाहाय्येति यावत् वात्या वातसमूहः
खेदं सुचिरं बद्धकालं करोति ।

* महाराज ! आरोहणसंभ्रमनिःसहं प्रियसख्या ऊरुयुगलं
तत् कस्मादिदानीं महाराज आसनवेदीं नानुभूषयसि ।

(२) लोलांशुकस्य पवनाकुलितांशुकान्तं

त्वदृष्टिहारि मम लोचनबान्धवस्य ।

अध्यासितुं तव चिरं जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ॥

प्रविश्य पटाक्षेपेण संभ्रान्तः कञ्चुकी । देव भग्नं भग्नम् ।

सर्वे सातङ्गं पश्यन्ति ।

राजा । केन ।

कञ्चु । देव भीमेन । []

राजा । आः किं प्रलपसि ,

(२) हे करभोरु ममोरुयुग्ममेव तवोरुयुगलस्य अध्यासितुं पर्याप्तं समर्थं तत् किमन्याध्यासनेनेति भावः । इह छलनामा सन्निः यथोक्तं भरतेन “दृष्टार्थयुक्तं यद्वाक्यं भाष्यतेऽन्यमनीषया । वाक्यान्तरेण संयोगात् छलनामाभिधीयते” इति इह राजोरुयुग्मं भानुमत्या ऊरुयुगाध्यासनपर्याप्ततया प्रक्रान्तं तस्य भग्नं भग्नमित्यनेन सम्बन्धस्तेन भावितङ्गङ्गसूचनार्थत्वेन शङ्कितमित्यन्यपरतयास्य च्छलत्वम् ।

[राजा । कस्य ।]

[कञ्चु । भवतः ।] इत्यधिक पाठः दर्पणोद्धृतः ।

भानु । अज्ज किं अणत्थं मन्तेसि । *

कञ्चु । सभयम् । देव कथयामि सर्व्वम् ।

(१) भग्नं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकाणवद्वाक्रन्दमिव क्षितौ ॥

राजा । यदि बलवत्समीरणवेगात् कम्पिते
भुवने भग्नः स्यन्दनकेतुः तत्किमित्युद्धतं प्रलपसि
भग्नं भग्नमिति ।

कञ्चु । देव न किञ्चित् किन्तु शमनार्थमस्यानिमि-
त्तस्य विज्ञापयितव्यो देव इति स्वामिभक्तिर्स्यां मुख-
रयति ।

भानु । अज्ज उच्च पण्डिहरीअदु एदं अणिमित्तं
प्रसन्नवत्त्वाणवेआणुघोसेण होमेण अ । †

राजा । सावज्ञम् । ननु गच्छ पुरोहितसुमित्राय
निवेदय ।

(१) भीमेन भीषणेन । किङ्किणीकाणेन च दूधण्डिकाशब्देन
आबद्धः कृतः आक्रन्दः क्रन्दनं येन तथाभूतमिव भूमौ
पतितम् ।

* आर्य्यं किमनर्थं मन्त्रयसि ।

† आर्य्यपुत्र, परिहार्य्यतामेतदनिमित्तं प्रसन्नवत्त्वाणवेदानु-
घोषेण होमेन च ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः ।
 प्रविश्य प्रतिहारी सोद्वेगमुपहृत्य । जञ्चदु जञ्चदु महाराज्यो । महाराज्य एषा कञ्चु जामादुणो सिन्धुरा-
 अस्मा मादा दुःशला अ पडिहारभूमीए चिट्ठदि । *

राजा । स्वगतम् । किं जयद्रथमाता दुःशला चेति
 क्वचिदभिमन्युवधामर्षितैः पाण्डुपुत्रैर्न कञ्चिदत्या-
 हितमाचेष्टितं भवेत् । प्रकाशम् । गच्छ प्रवेशय
 शीघ्रम् ।

प्रती । जं महाराज्यो आणवेदि ।† इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति संस्त्रान्ता जयद्रथमाता दुःशला च ।

उभे । सास्त्रम् दुर्योधनस्य पादयोः पततः ।

माता । पडित्ताञ्चदु पडित्ताञ्चदु कुलुणाहो ।‡
 दुःशला । रोदिति ।

राजा । ससंनममुत्थाप्य । अस्व समाश्वसिहि समा-
 श्वसिहि किमत्याहितम् अपि कुशलं समराङ्गणेष्व-
 प्रतिरथस्य जयद्रथस्य ।

* जयतु जयतु महाराजः । महाराज एषा खलु जामातः
 सिन्धुराजस्य (जयद्रथस्य) माता दुःशला च प्रतीहारभूमौ
 (द्वारे) तिष्ठतः । दुःशला दुर्योधनस्य स्वसा ।

† यन्महाराज आज्ञापयति ।

‡ परिवायतां परिवायतां कुरुनाथः ।

माता । जाद कुदो कुसलं । *

राजा । कथमिव ।

माता । साशङ्कम् । अज्ज खु पुत्तवहामरिसुद्धी-
विदेण गण्डीविणा अणत्थमिदे दिवहणाहे तस्स
बहो पडिस्सादो । †

राजा । सस्मितम् । इदं तदस्वकारणमस्वाया दुः-
शलायाश्च । पुत्रशोकादुत्तप्तस्य किरीटिनः प्रलपि-
तैरेवमवस्था, अहो सुगन्धत्वमवलानाम् । कृतं विषा-
देन वत्से दुःशलेऽलमस्वपातेन । कुतश्चायमस्य धन-
ञ्जयस्य प्रभावो दुर्व्योधनबाहुपरिघ (२) रक्षितस्य
महारथ (३) जयद्रथस्य विपत्तिमुत्पादयितुम् ।

(१) बाहुः परिघ इव परिघोऽस्त्रभेदः सर्वार्थसाधनत्वाद्बाहोः
परिघत्वम् ।

(२) “एकोदश सहस्राणि यो योधयति धन्विनाम् । शस्त्र
शास्त्रप्रवीणश्च विज्ञेयः स महारथ” इत्युक्तलक्षणस्तेन स्वत एव
न तस्य विपत्तिः किमुत मद्रुद्धितस्येति भावः ।

* जात ! कुतः कुशलम् । पुत्रस्थानीयानां जातइतिसंबोधनम्

† अद्य खलु पुत्रवधामर्षोद्दीपितेत गाण्डीविना अनस्तमिते
दिवसनाथे तस्य बधः प्रतिज्ञातः । अस्तमिति मान्तमव्ययम् ।

माता । जाद जजोअ बन्धुबहामरिसुद्धीविदको-
बणा अणपेक्खिदसरीरा बीरा पलिकमन्ति ।*

राजा । सोपहासम् । एवमेतत् सर्वजनप्रसिद्ध-
मेवामर्षित्वं पाण्डवानाम् पश्य ।

(१) हस्ताकृष्टविलोलकेशवसना दुःशासनेनाज्ञया
पाञ्चाली मम राजचक्रसमितौ गौर्गौरिति व्याहृता ।

(१) ममाज्ञया दुःशासनेन कर्त्ता हस्तेऽकृष्टं विलोलं केशो
वसनं च यस्यास्तथाभूता पाञ्चाली सर्वराजसभायामेव न त्वे
कान्ते, गौर्गौरिति अवध्यत्वात् अहं गोसदृशीत्येवं द्विरुक्तिः सं-
भ्रमातिशयद्योतनार्था व्याहृता व्याहारिता अन्तर्भूतणिजर्थः ।
राजबधूनां गौर्गौरित्यभिधानमतीवापमानसूचकमिति समा-
चारः । तस्मिन्नेव समये विषये वा एषः स्वचक्षुषैव तददृष्टा
पृथानन्दोऽर्जुनः किं नु किमिति गाण्डिवधरो नासीत् न जातः
अपमानकरं तदेतत् तस्य किं कोपस्थानं न व्यक्तिमात्रस्य तस्य
क्रोधस्थानत्वम् विशेषतो यूनास्तरुणस्य तदवस्थायां क्रोधस्य
स्वाभाविकत्वात् तत्रापि क्षत्रियवंशजस्यातिशयेन स्वाभाविक
क्रोधवत्त्वं तत्रापि च कृतिनः कृतकार्यस्य क्रोधातिशयवत्त्वं भव-

* जात ! यतश्च बन्धुबधामर्षोद्दीपितकोपानला अनपेक्षित
शरीरा बीराः परिक्रामन्ति ।

तस्मिन्नेव स किन्तु गाण्डिवधरो नासीत् पृथानन्दनो
यूनः क्षत्रियवंशजस्य कृतिनः क्रोधास्पदं किं न तत् ॥

माता । असमन्तपड़िसाभरेण आप्पवहो तेण
पड़िसादो । *

राजा । यद्येवमलमानन्दस्थानेऽपि ते विषा-
देन, ननु वक्तव्यमुत्सन्नः सानुजो युधिष्ठिर इति ।
मातः ! का शक्तिरस्ति धनञ्जयस्य अन्यस्य वा कुरु-
शतपरिवारवर्द्धितमहिम्नः कृपकर्णद्रोणाश्वत्यामा-
दिमहारथद्विगुणीकृतनिरावरण(१)विक्रमस्य नामापि
ग्रहीतुं ते तनयस्य, अयि सुतपराक्रमानभिज्ञे !

त्येव तत्र यदास्यामर्षित्वं न तदा कदास्यामर्षित्वमित्यमर्षित्वा
भावः प्रसिद्धतया यदाक्षिप्तः तत्समर्थितमिति भावः ।

(१)निरावरणः प्रसरणप्रतीघातरहितः स्वभावतस्तस्य निरा-
वरणत्वं पुनर्द्रोणादिभिर्द्विगुणीकृतत्वान्न धनञ्जयस्य तदभिभवने
शक्तिरिति भावः

(१) असमाप्तप्रतिज्ञाभरेणात्मबधस्तेन प्रतिज्ञातः ।

(१) धर्म्मात्मजं प्रति यमौ च कथैव नास्ति
मध्ये वृकोदरकिरीटभृतोर्वलेन ।
एकोऽपि विस्फुरितमण्डलचापचक्रं
कः सिन्धुराजमभिषेणयितुं समर्थः ॥

भानु । अज्जउत्त जइवि एव्वं तहवि गुरुकिद-
पडिस्साभरो धनञ्जयो त्ति द्वाणं क्खु सङ्काए । *
माता । जादे साङ्ग कालोइदं तुए मन्तिदं । †
राजा । आः ! ममापि नाम दुय्योधनस्य शङ्का-
स्थानं पाण्डवाः, पश्य,

(३) युधिष्ठिरं यमौ च प्रति कथा जयदूयेन सह युद्धस्य प्रसक्ति
र्नास्ति भीमार्जुनयोर्मध्ये कः एकः बलेन विस्फुरितं मण्डलाकारं
धनुश्चक्रं येन तादृशं सिन्धुराजमभिषेणयितुम् आभिमुख्येन योद्धुं
समर्थः न कोटपीत्यर्थः ।

*आर्यपुत्र ! यद्यपि एवं, तथापि गुरुकृतप्रतिज्ञामरो
धनञ्जयइति स्थानं खलु शङ्कायाः ।
† जाते साधु, कालोचितं त्वया मन्वितम् ।

कोदण्डज्याकिणाङ्कैरङ्गणितरिपुभिः कङ्कटोन्मुक्तदेहैः
 स्निष्टान्योन्यातपत्रैः सितकमलवनम्भान्तिमुत्पादयद्भिः ।
 (१) रेणुग्रस्तार्कभासां प्रचलदसिलतादन्तुराणां चमूना
 माक्रान्ता भ्रातृभिर्मै दिशिदिशि समरे कोटयः सम्पतन्ति ।

अयि भालुमति, (२) विज्ञातपाण्डवप्रभावे ! किं
 त्वमपि एवमाशंससे, पश्य ।

(३) दुःशासनस्य हृदयक्षतजास्वपाने
 दुर्योधनस्य च यथा गदयोरुभङ्गे ।
 तेजस्विनां समरमूर्ध्नि पाण्डवानां
 ज्ञेया जयद्वयवधेऽपि तथा प्रतिज्ञा ॥

(१) कोदण्डस्य चापस्य ज्यायाः किणः घर्षणजातः घाटेति प्रसि-
 द्धः अङ्गो येषां तैः कङ्कटेन सन्नाहेन उन्मुक्तं रहितं देहं येषामात्म-
 वीर्यगौरवात् सन्नाहमकुर्वाणैरिति भावः । प्रचलन्ती वासिलता
 तथा दन्तुराणां निम्नोन्नतानां चमूनां कोटयः शतलक्षपरिमिताः
 सेनाः भ्रातृभिराक्रान्ताः पतन्ति मूमौ शेरते इत्यर्थः ।

(२) विज्ञातः पाण्डुसुतानां प्रभावो यथेति सोपहारमिदं
 तेषां प्रभावो नास्त्येव तत्त्वयाप्यनुभूतमिति भावः ।

(३) तेषां प्रतिज्ञापूर्णाभावेन अप्रभावत्वं दर्शयति दुःशासने
 त्यादि । हृदयस्य क्षतजं रुधिरमेवास्वपाने, दुर्योधनस्य
 मम चोरुभङ्गे यथा प्रतिज्ञा न सफला तथेयमपि न फलिष्यतीति
 भावः ।

कः कोऽत्र भोः ? जैतं(१)मे रघुमुपपादय तावत्,
यावदहमपि [] तस्य प्रगल्भास्य पाण्डवस्य
मिथ्याप्रतिज्ञावैलक्ष्य(२)सम्पादितमशस्त्रपूतं मरण-
मुपदिशामि ।

प्रविश्य कञ्चुकी । देव !

(३) उद्धातकृणितविलोलहेमघण्टः

प्रालम्बद्विगुणितचामरप्रहासः ।

सज्जोऽयं नियमितवलिगताकुलाश्वः

शत्रूणां क्षपितमनोरथो रथस्ते ॥

(१) जैतं जयसाधनम् ।

(२) मिथ्या सूर्यास्तसमयमध्ये जयद्रथावधेन विफलया प्रति-
ज्ञया यत् वैलक्ष्यं लज्जा तेन सम्पादितम् अशस्त्रपूतं शस्त्रेण मरणं
हि क्षत्रियाणां पवित्वं तस्य चात्मघातित्वेन शस्त्रेण न पूतम्
अत्राद्धभोजीत्यादिवदसमर्थेनापि न ज्ञा समासः । वैलक्ष्यं
सम्पादयन्निति पाठे तत्कुर्वन्नित्यर्थः ।

(३) उद्धात आघातस्तेन कृणिता शब्दायिता विलोला हेम-
घण्टा यत्र । प्रालम्बस्य लम्बमानस्य द्विगुणितस्य पार्श्वद्वये द्वि-
धावद्वस्य चामरस्य प्रहासः प्रकाशोयत्र अथ वा चामरः प्रहास-
इव शुभ्रत्वात् यत्रेति समासः । नियमिता यन्त्रिता अतएव
वलिगता गतिभेदेन चलिता आकुला अश्वा यत्र ।

[जयद्रथपरिरक्षणेन]

राजा । देवि ! प्रविशत्वभ्यन्तरमेव, यावदह-
मपि । तस्य प्रगल्भस्येत्यादि पठित्वा परिक्रामति ।
इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति भट्टाचार्य
विरचिते वेणीसंहारनाटक व्याख्याने
विप्रलम्भाख्योद्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति विद्वतवेशा राक्षसी ।

राक्ष । विद्वतं विहस्य, सपरितोषम् । हृदमाणुस-
मंससोणिदेहिं कुम्भसहस्रं वसाहिं संचिदं अणिसं
अ पिबामि सोणिअं वरिससदं समले ऊबीअदु ।
इति नृत्यन्ती सपरितोषम् । जइ सिन्धुराअवहदिअहे
बिअ दिवहे दिवहे समलकम्भ प्पडिबज्जइ अज्जु णे
तदो पज्जत्तभलिदकोट्टागाले मंससोणिदेहिं से
गेहे ऊबिस्सदि । परिक्रम्य दिशोऽवलोक्य । अथ कहिं
णु लुंहिलप्पिअ ऊबीअदि । ता जाव इमस्सिं समले
पिअभत्तालं लुहिलप्पिअं अस्सेसामि । परिक्रम्य ।
होदु सदावइस्सं दाव । लुहिप्पिआ लुहिलप्पिआ !
इदो एहि इदो एहि । *

* हतमानुषमांसशोणितैः कुम्भसहस्रं वसाभिः सञ्चितम-
निशञ्च पिबामि शोणितं, वर्षशतं समरं भवतु । यदि सिन्धु-
राजबधदिवसइव दिवसेदिवसे समरकर्म प्रतिपद्यतेऽर्जुनः, ततः
पर्याप्तभरितकोष्ठागारं मांसशोणितैर्मम गृहं भविष्यति । अथ
कां नु रुधिरप्रियो भविष्यति । तद्यावदस्मिन् समरे प्रियभर्तारं
रुधिरप्रियमन्वेषयामि । भवतु शब्दायिष्ये तावत् । रुधिरप्रिय !
रुधिरप्रिय ! इत एहि, इत एहि । भरितं पूर्णं कोष्ठागारं
धान्यादिस्थापनस्थानं कुटीति प्रसिद्धं यस्य गृहस्य तत् । रुधि-
रप्रिया इति दूराह्वानाय सुतस्वरसूचनार्थमाकारान्ततयोक्तम् ।

ततः प्रविशति तथाविधो राज्ञसः ।

राज्ञ । ममणं नाटयन् । पञ्चगहदाणं मंसए जइ उह्वे
लुहिले अ लंभइ ता एसो मइ पलिसुमे क्खणमेत्तं
एव्व लज्ज रास्सइ । *

राज्ञसी । पुनर्व्याहरति ।

राज्ञ । आकर्ण्य । अले के एसे मं सहावेदि ।
विलोक्य । अले कहं वसागन्धा । उपसृत्य । वसा-
गन्धे ! मं कीस सहावेसि । †

राज्ञ । लुहिलप्रिया एदं क्खु तुह काल-
णादो पञ्चगहदस्स कस्स वि लाएसिणो सलो-
लावअवप्पज्जदं प्पज्जदवसासिणेहचिक्खणं कोणं
लुहिलं अगमंसं अ आणीदं ता पिवाहि णं । ‡

* प्रत्यग्रहतानां मांसं यद्युष्णं रुधिरञ्च लभ्येत तदेव
सप्त परिश्रमः क्षणमात्रमेव लघु नश्येत् । प्रत्यग्रमभिनवम् ।

† अरे का एषा मां शब्दायते । अरे कथं वसागन्धा ।
वसागन्धे ! मां कस्मात् शब्दायसे ।

‡ रुधिरप्रिय ! इदं खलु तव कारणात् प्रत्यग्रहतस्य
कस्यापि राजर्षेः शरीरावयवप्रभूतं प्रभूतवसास्तेहचिक्खणं कोष्णं
रुधिरमग्रमांसञ्च आनीतं, तत् पिवैनत् ।

राक्ष । सपरितोषम् । साङ्ग वसागन्धे साङ्ग,
सोहणं तुए किदं बलिअत्ति पिवासिए जं कोसिणं
कोसिणं लुहिलं आणीदं । *

राक्ष । लुहिलप्पिआ ! एदिसे हृदणल-
गअतुलङ्गमसोणिअवसासमुद्दुस्संचले समलाङ्गणे
पडिबभमन्ते तुमं पिवासिएसि त्ति अच्चलिअं
अच्चलिअं । †

राक्ष । सक्रोधम् । अले वसागन्धे ! पुत्तघडक्कअ-
सोअसन्तत्तहिअअं सामिणीं पेक्खिदुं गदत्ति । ‡

राक्ष । लुहिलप्पिआ ! अज्जवि सामिणीए
हिडिम्बादेवीए घडक्कअसोए ण उपसज्जइ । **

* साधु वसागन्धे साधु, शोभन त्वया कृतं बलवदस्मि पिपा-
सितः, यत् कोष्णं कोष्णं रुधिरमानीतम् । बलवदतिशयितम् ।

† रुधिरप्रिय ! ईदृशे हृदनरगजतरङ्गमशोणितवसा-
समुद्गदःसञ्चरे समराङ्गणे परिभ्रमन् त्वं पिपासितोऽसि इति
आश्चर्यम् आश्चर्यम् ।

‡ अयि वसागन्धे ! पुत्रघटोत्कचशोकेन सन्तप्तहृदयां हिडि-
म्बादेवीं प्रेक्षितुं गतोऽस्मि ।

** रुधिरप्रिय । अद्यापि स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या वटोत्कच
शोको नोपशम्यति ।

राज । अद्र कुदो से उवससे किंपु . अहि-
मसुवहसोअसमानदुक्खाए सुभद्दादेवीए जससेणीए
अ समास्सासीअदि । *

राज । लुहिलप्पिआ गेल्ल एदं हित्ति-
सिलक्कवालसंचिअं अग्गमंसोवदंसं पिवाहि एव
शोणिआसवं ॥ †

राज । तथा क्त्वा । वसागन्धे ! अह किअ
प्पज्जदं तुए सच्चिअं लुहिलं अग्गमंसं अ । ‡

राज । ** अले लुहिलप्पिआ ! पुब्बसंचिअं
तुमं जेब्ब जाणासि एवसच्चिअं सिणु । भअदत्त

* अयि कुतोऽस्या उपशमः किन्तु अभिमन्युबधशोकसमान
दुःखया सुभद्रादेव्या यात्रसेन्या च समाश्वास्यते ।

† रुधिरप्रिय ! गृहाणैतत् हस्तिशिरःकपालसञ्चितमग्रमां
सोपदंशं पिव नवशोणितमासवम् । उपदंशस्तृतीयायाम् ३, ४,
४७, पा० सू० । ल्यप् मांसेन सहोपदश्यार्थात् मांसेनसह भुक्तेत्यर्थः ।
नवशोणितमासवमिव खादुत्वात् अतएवोपदंशसाहित्यमुक्तम् ।

‡ वसागन्धे ! अथ कियत् प्रभूतं त्वया सञ्चितं रुधिरमग्रमासञ्च ।

** अयि रुधिरप्रिय ! पूर्वसञ्चितं त्वमेव जानासि नवसञ्चितं
ऋणु, भगदत्तशोणितकुम्भः सिन्धुराजवसाकुम्भौ द्वौ मत्स्याधिप

सोणिअकुम्भे सिन्धुलाअवसाकुम्भे दुवे मच्छाहिव
 भुलिस्सवसोमदत्तवल्लीअप्पमुहाणं णलिन्दाणं पाकि-
 दपुलिसाणं अ लुहिलवसामंसस्स घटा अबिण्ह
 मुहा सहस्ससंख्या सन्ति मे मेहे ।

राज । सपरितोषमालिङ्ग । । साज्ज सुग्घ-
 लिणि साज्ज, इमिणा दे सुग्घलिणीत्तणेण अज्ज
 उण सामिणीए हिडिम्बादेवीए संविहाणेण अ
 प्पण्हं मे दालिहं । *

राज । लुहिलप्पिआ ! केलिसे सामिणीए
 संविहाणेण किदे । †

राज । ॐ अज्ज अहं सामिणीए हिडिम्बादे-
 वीए सबज्जमाणं सहाविअ आणत्ते जहा लुहि-

मूरिअवःसोमदत्तवाल्लीकप्रनुखाणां नरेन्द्राणां प्राकृतपुरुषाणाञ्च
 रुधिरवसामंसस्य घटाः अपिनद्वमुखाः सहस्रसंख्याः सन्ति मे
 मेहे । अपिनद्वमावृतं मुखं येषां ते । वज्रकालस्यापनाय मुखावृतिः ।

* साधु सुगृहिणि ! साधु अनेन ते सुगृहिणीत्वेन
 स्वामिन्या हिडिम्बादेव्याः संविधानेन च प्रणष्टं मे दारिद्र्यम् ।

† रुधिरप्रिय ! कीदृशं स्वामिन्या संविधानं कृतम् । संविधानं
 नियोगः ।

* अद्याहं स्वामिन्या हिडिम्बादेव्या सबज्जमानं शब्दाय

लप्प्रिआ अज्ज प्पज्जदि अज्जउत्तस्स भीमसेणस्स पिठ्ठ
दोअणुपिठ्ठं समणे तुए आहिण्डदब्बं त्ति। ता तस्स
अणुमग्गगामिणो हदमाणुससोणिअणइदंसणप्पणठ्ठ-
बुभक्खापिवासस्स इह एव्व मे सग्गलोओ ऊवीअदि
तुमं वि विस्सुहा भविअ लुहिलवसाहिं कुम्भस-
हस्सं सञ्चेहि ।

राक्ष । लुहिलप्प्रिआ ! किं णिमित्तं कुमाल
भीमसेणस्स पिठ्ठदो अणुपिठ्ठं आहिण्डीअदि । *

राक्ष । वसागन्धे । तेण हि सामिणा विओ-
दलेण दुस्सासणस्स लुहिलं पादुं पडिणादं तच्च
अत्तेहिं लक्खसेहिं अणुप्पविसिअ पादब्बं त्ति । †

आज्ञप्तः यथा रुधिरप्रिय ! अद्य प्रभृति आर्यपुत्रस्य भीमसेनस्य
पृष्ठतोऽनुपृष्ठं समरे त्वया आहिण्डितमिति तत्तस्य अनुमार्गगा
मिनः हतमानुषशोणितनदीदर्शनप्रनष्टबुभुक्षापिपासस्य इहैव मे
स्वर्गलोको भवति त्वमपि विस्त्रब्धा भूत्वा रुधिरवसाभिः
कुम्भसहस्रं सञ्चिनु । आहिण्डितव्यं भ्रमितमिति त्वर्थः ।

* रुधिरप्रिय ! किं निमित्तं कुमारभीमसेनस्य पृष्ठतोऽनु-
पृष्ठमाहिण्डयते ।

† वसागन्धे ! तेन हि स्वामिना वृकोदरेण दुःशासनस्य
रुधिरं पातुं, प्रतिज्ञातं तच्चास्माभिः राक्षसैः अनुप्रविश्य पात-
व्यमिति ।

राक्ष । सहर्षम् । साञ्ज सामिणि ए साञ्ज,
सुसंविहाणे मे भट्टा तु ए किदे । *

नेपथ्ये । महान् कलकलः ।

उभावाकर्णयतः ।

राक्ष । आकर्ण्य ससंभ्रमम् । अलै लुहिलप्पिआ
किं गु क्खु एसे महन्ते कलकले सुणीअदि । †

राक्ष । दृष्ट्वा । वसागन्धे । एसे धिट्टज्जुम्णेण
दोणे केसेसु आकट्ठिअ असिबत्तेण बावादी-
अदि । ‡

राक्ष । सहर्षम् । लुहिलप्पिआ लुहिलप्पिआ !
अहो वि गच्छिअ दोसस्स लुहिल पिवत्ता । **

* साधु स्वामिनि साधु । सुसंविधानो मे भर्ता त्वया
कृतः ।

† अरे रुधिप्रिय ! किं नु खल्वेष महान् कलकलः
श्रूयते ।

‡ वसागन्धे ! एष धृष्टद्युम्नेन द्रोणः केशेषु आकृष्य
असिपत्रेण व्यापादयते ।

** रुधिरप्रिय ! रुधिरप्रिय ! वयमपि गत्वा द्रोणस्य
रुधिरं पिबामः ।

राक्ष । सभयम् । वसागन्धे ! ब्रह्मणशोणितं क्व

एदं गलं दहन्ते पबिसदि ता किं एदिणा । *

नेपथ्ये । पुनः कलकलः ।

राक्ष । लुहिलप्पिआ ! पुणो वि एसे महन्ते

कलअले सुणीअदि । †

राक्ष । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य । वसागन्धे ! एसे

क्व अस्सत्थामे आकट्टिदासिवत्ते एदो ज्जेव आअ-

च्छदि कदावि दुबदसुदलीसेण अत्तेवि बावद-

इस्सदि, ता एहि सामिणीए हिडिस्वादेवीए आ-

गत्तिं कलेत्त । ‡

इति निष्क्रान्तौ । प्रवेशकः । (१)

(१) “ प्रवेशकोटनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः । अङ्क
द्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथेति ” दर्पणोक्तेः अनुदात्त
स्वरेण नीचपात्रप्रयुक्तत्वात् वृत्तानां सिन्धुराजादिवधानां वर्त्ति
व्यमाणादुःशासनबधादेः कथांशस्य सूचनरूपविष्कम्भालक्षणावत्त्वात्
द्वितीयतृतीयाङ्कयोर्मध्ये वर्त्तित्वाच्च प्रवेशकनामकं नाटकाङ्कम् ।

* वसागन्धे ! ब्राह्मणशोणितं खल्वेतत् गलं दहत् प्रति-
शति तत् किमेतेन ।

† रुधिरप्रिय ! पुनरपि एष महान् कलकलः श्रूयते ।

‡ वसागन्धे ! एष खलु अश्वत्थामा आकट्टासिपत्र इतएवा-
गच्छति कदाचित् द्रुपदस्तुतरोपेण अस्मानपि व्यापादयिष्यति
तदेहि सामिन्या हिडिस्वादेव्या आगतिं कुर्मः ।

ततः प्रविशत्युत्खातखड्गः (१) कलकलमाकर्णयन् श्रव्यामा ।

अथ ।

(१) महाप्रलयमाकृतक्षुभितपुष्करावर्त्तक
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी सुज्जः ।

रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः

कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ।

विचिन्त्य । ध्रुवं गाण्डीविना सात्यकिना वृको-
दरेण वा यौवनदर्पादतिक्रान्तमर्यादेन परिको-
पितस्नातः समुल्लङ्घ्य शिष्यप्रियतामात्मसदृशभाव
माचेष्टते ।

तथाहि ।

(१) कलकलमाकर्णयन् उत्खातखड्गः उत्खातः कौषादुद्धृतः
खड्गोयेन ।

(२) क्षुभितौ चालितौ पुष्करावर्त्तकौ प्रलयकालिकौ मेघभेदौ ।
तत्रोः प्रचण्डघनगर्जितं भीषणनिरन्तरस्नितं तेन स्थगितं
प्रतिध्वनिशब्देन व्याप्तम् रोदस्यौ द्यावापृथिव्यावेव कन्दरं दरी
येन समरमेवोदधिल्लस्नात् अभूतपूर्वः पूर्वं न भूतः पुरः अग्रे
कुतः कस्मात् कारणात् । अयं श्रव्यमाणः रवः ।

(१) यद्दुर्योधनपक्षपातसदृशं युक्तं यदस्त्रग्रहे
रामाल्लब्धसमस्तहेतिगुरुणो वीर्यस्य यत् साम्प्रतम् ।
लोके सर्वधनुष्मतामधिपतेर्यच्चानुरूपं रूपः
प्रारब्धं रिपुवस्त्ररेण नियतं तत् कर्म तातेन मे ॥

एततो विलोक्य । तदलमिदानीं मम रथप्रतीक्ष-
याऽनया, सशस्त्रास्त्रि सजलजलधरप्रभाभास्त्ररेण
सुप्रग्रहविमलकलधौतत्वरुणा(२) खड्गेन यावत् सम-
रम्भवन्नवतरामि । परिक्रम्य । वामाक्षिस्यन्दनं सूचयित्वा ।

(१) दुर्योधनस्य पक्षपात आनुकूल्यं साहाय्यकरणमिति
यावत् तत्सदृशं तदनुरूपम् अस्त्रग्रहे शस्त्रग्रहणे च वदुचितं
रामात् परगुरुरामाल्लब्धाभिः समस्तहेतिभिः गुरुणोलब्धगौर-
वस्य वीर्यस्य साम्प्रतं यद्दयुक्तम् । सर्वधनुर्द्वारिणामधिपतेः रूपः
क्रोधस्य यदनुरूपं, रिपुवस्त्ररेण शत्रुनाशकेन तातेन तत्क-
र्माद्य प्रारब्धम् । नियतमित्युत्प्रेक्षायाम् एतावत्कालमुदात्तम्
अधुनोक्तकर्म प्रारब्धमित्युत्प्रेक्षे अन्यथा ईदृशः कोलाहलः कथं
स्यादित्याशयः ।

(२) सुप्रग्रहः सुखग्राह्यः विमलः कलधौतः तप्तकाञ्चननि-
र्मितः त्वरुः मुष्टिस्थानं यस्य तादृशेन खड्गेन 'रथादिरश्मौ
रश्मौ च प्रग्रहः सुग्रहेऽपि चेति' विश्वः । "त्वरुः खड्गादि
मुष्टौ स्या"दित्यमरः ।

आः ! कथं ममापि नामा(१)श्रव्यान्तः समरमहो-
त्सवप्रमोदनिर्भरस्य तातविक्रमदर्शनलालसस्यानिमि-
त्तानि(२)समरगमनविघ्नमुत्पादयन्ति, भवतु अवग-
च्छामि । सावष्टम्भं परिक्रम्य, अग्रतो विलोक्य । कथम-
वधीरितसकलक्षात्रधर्मा (३)णामुत्सृष्टसत्पुरुषोचित-
लज्जावगुण्ठनानां(४)विस्मृतस्वामिसत्कारलघुचेत-
सां, (५) त्यक्त द्विरदतुरङ्गमचरणचारिणाम्(६)

(१) नाम सम्भावनायां कथंशब्देन तस्य योगस्तेन
विघ्नमुत्पादयन्तीति कथं सम्भाव्यते नैव सम्भाव्यते इत्यर्थः ।

(२) अनिमित्तानि दुर्निमित्तानि “तत्सादृश्यं विरोधश्च तद-
व्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजयाः षट् प्रकीर्तिता”
इत्युक्तेरप्राशस्त्ये इह नञ् ।

(३) क्षात्रधर्माणामित्यत्र धर्मादनिच् केवलात् (५, ४, १२४
सू० पा०) अनिच् । धर्माणामिति पाठे तु समासान्तविधेर-
नित्यत्वान्नानिच् ।

(४) सत्पुरुषैरुचिताभ्यस्ता चिरपरिचिता या लज्जा सा
अवगुण्ठनमिवावरणमिव तदुत्सृष्टं यैः ।

(५) विस्मृतः स्वामिसत्कारो भर्तृसम्मानो यैरतएव लघु
क्षुद्रं चेतो येषां ते पश्चात् कर्मधारयः तेषाम् ।

(६) त्यक्तौ द्विरदतुरङ्गमौ यैः तयामूताः सन्तश्चरणाभ्यां
चरन्तीति तेषाम् ।

अगणितकुलवयःसदृशपराक्रमव्रतानां रणभूमेः सम-
न्तादपक्रामता (१) मय महान् नादो बलानाम् ।
अन्यतोऽवलोक्य । हा धिक् कष्टम् ! कथमेते
महारथाः कर्णादयोऽपि समरात् पराङ्-
मुखा भवन्ति । साशङ्कम् । कथं नु ताताधिष्ठिता-
नामपि बलानामियमवस्था भवेत्, भवत्वेवं तावत्,
भो भोःकौरवसेनासमुद्रवेलापरिपालनमहामहीध-
रा नरपतयः ! कृतंकृतं (२) समरपरित्यागसाहसेन
(३) यदि समरमपात्य नास्ति मृत्यो

र्मयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥

अपिच ।

(१) रणभूमेः अपक्रामताम् पलायमानानाम् “अपक्रमोऽप-
यानं स्या”दित्यमरः ।

(२) कृतं लीवन्तु निष्कले इतिविश्वः । वीष्मायां द्वित्वम् ।

(३) इतः समरात् । इह युक्तिरलङ्कारः “अर्थावधारणं यत्त-
प्रमाणाद्युक्तिरिष्यते” इति भरतोक्तेः ।

प्रविश्य संभ्रान्तः सप्रहारः सूतः । परित्रायतां परि-
त्रायतां कुमारः । इति पादयोः प्रतति ।

अश्व । विलोक्य । अये तातस्य सारथिरश्वसेनः ।
आर्य्य त्रैलोक्यत्राणक्षमस्य सारथिरसि किं मत्तः
शिशुजनात् परित्राणमिच्छसि ।

सूत । उत्थाय, सकरुणम् । कुमार ! कुतोऽद्यापि
ते तातः ।

अश्व । सावेगम् । किं [तातो नामास्तमुपगतः?]]

सूत । अथ किम् ।

अजिनीपतिः ४७ व्यक्तमूर्तिः ४८ विश्वगः ४९ इति । पुष्करः आव-
र्त्तकः संवर्त्तः द्रोण एते मेघनायका प्रलयकाले स्वस्वगणैः सह
मिलिता वर्षन्ति तेषामुत्पत्तिमभिधायः “पुष्करावर्त्तकास्तेन का-
रणेनेह विश्रुताः । नानारूपधरास्ते तु महाघोरस्वनास्तथा ॥
कल्पान्ते दृष्टिकर्त्तारः संवर्त्ताग्नेर्नियामका” इति ब्रह्माण्डपुराणे
५८ अध्याये द्रष्टव्यम् । प्रलयकाले एव द्वादशादित्यादेरुदया
क्षदभावे कथं गुरोः पापमनिष्टं मरणं वदत तथा च प्रलयकालं
विना तस्य मरणं न संभवतीत्याशयः ।

[तातएव नास्ति ।] कचिदित्येव पाठः ।

अश्व । हा तात हा तात ! इति मोहमुपगम्य
पतितः ।

सूत । कुमार ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

अश्व । लब्धसंज्ञ उल्लाय सास्रम् । हा तात हा
सुतवत्सल हा लोकत्रयैकधनुर्धर हा जामदग्न्यास्त्र-
सर्वस्वप्रतिग्रहप्रणयिन् । [

सूत । कुमार ! अलमत्यन्तशोकावेगेन, वीर-
पुरुषोचितां विपत्तिमुपगते पितरि त्वमपि त्वदनु-
रूपेणैव वीर्येण शोकसागरमुत्तीर्य सुखीभव ।

अश्व । अश्रूणि विमुच्य । आर्य्य ! कथय कथय कथं
तादृग्भुजवीर्यसागरस्तातोऽपि नामास्तमुपगतः ।
(१) किं भीमाद्गुरुदक्षिणां गुरुगदां भीमप्रियः प्राप्तवान् ?

सूत । शान्तं पापम् ।

अश्व ।

अन्तेवासिदयालुरुज्झितनयेनासादितो जिष्णुना ।

(१) भीमप्रियइत्यनेन तत्प्रियत्वेन स्ववीर्यं न प्रकाशितमतो
भीमेन यथेष्टमाचरितमिति भावः एवम् अन्तेवासिदयालुत्वमपि
उपेक्षायां बीजम् जिष्णुना अर्जुनेन आसादितः व्यापादितः ।

[क्वासि प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् ।] इतिकचिदधिक पाठः ।

सूत । कथमेवं भविष्यति ।

अथ ।

गोविन्देन सुदर्शनस्य नियतं धारापथं प्रापितः ?

सूत । तदपि नास्ति ।

अथ ।

शङ्के नापदमन्यतः खलु गुरोरेभ्यश्चतुर्थादहम् ।

सूत । कुमार !

(१) एतेऽपि तस्य कुपितस्य महास्वपाणेः

किं धूर्जटेरिव तुलामुपयान्ति संख्ये ।

शोकोपरुद्धहृदयेन यदा तु शस्त्रं

त्यक्तं तदास्य विहितं रिपुणातिघोरम् ॥

अथ । किं पुनः कारणं शोकस्य अस्त्रपरित्या-
गस्य वा ?

सूत । ननु कुमार एव कारणम् ।

अथ । कथमहमेव ?

सूत । अश्रूणि विमुच्य । श्रूयताम्,

(१) महास्वपाणेदित्यनेनास्त्रधारणेऽयं तैरपि दुर्जयद्वति
सूचितम् । अतिघोरं नृशंसत्वं त्यक्तास्त्रस्य हिंसनमनार्थं
कार्यम् । रिपुणा तद्वधार्थमेवोत्पन्नेन सहजरिपुणा घृष्टद्युक्तेन
विहितम् अस्त्रत्यागे हेतुमाह शोकेत्यादि । शोकेन उपरुद्धं व्याप्तं
हृदयं यस्य तथाभूतेन शोकार्त्तस्य अस्त्रत्यागः समुचित इति
भावः ।

(१) अश्वत्यामा हत इति पृथास्त्रुना स्पष्टमुक्त्वा
स्वैरं शेषे गज इति किल व्याहृतं सत्यवाचा ।
तच्छ्रुत्वाऽसौ हयिततनयः प्रत्ययात्तस्य राज्ञः
शस्त्राण्याजौ नयनसलिलं चापि तुल्यं मुमोच ॥

अश्व । हा तात, हा सुतवल्लभ, हा पृथा-
मदर्थपरित्यक्तजीवित, हा शौर्यराशे, हा शिष्य
प्रिय, हा युधिष्ठिरपक्षपातिन् ! इति रोदिति ।

सूत । कुमार ! अलमत्यन्तपरिदेवनकार्पण्येन ।

अश्व । (२) श्रुत्वा वधं मम सृष्टा सुतवल्लभेन
तात त्वया सह शरैरसवो विमुक्ताः ।
जीवाभ्यहं पुनरयं भवता वियुक्तः
क्रूरेऽपि तन्मयि मुधा तव पक्षपातः ॥

(१) शेषे वाक्यस्यावसाने गजइति पदं स्वैरं स्वेच्छया न तु
परबोधेच्छया तेनान्यश्ववर्णायोग्यताऽतथाच अस्पष्टमित्यर्थः ।
अतएव तस्य न सत्यवादिताव्याघातइति सूचयन् विशिनष्टि
सत्यवाचेति तत् अश्वत्यामा हतइति स्पष्टं वाक्यावयवं श्रुत्वा तस्य
राज्ञः प्रत्ययात् सत्यवादित्वविश्वासात्आजौ शस्त्राणि चक्षुर्ज-
लञ्च तुल्यमेकदैव मुमोच । इह अभूताहरणनामा गर्भसन्धिः
यथोक्तं भरतेन “उक्तं भूतञ्च यद्वाक्यमभूताहरणन्तु त”दिति ।

(२) मम मिथ्यामरणश्रवणानुक्तप्राणस्य तव सत्यमरणोऽपि
जीवतो मम अयथाचरणात् क्रूरत्वं तादृशे क्रूरे मयि तव पक्ष-
पातःस्नेहः मुधा दृष्टेत्यर्थः ।

इति मोहमुपगतः ।

सूत । समाश्वसितु समाश्वसितु कुमारः ।

ततः (१) प्रविशति सोद्वेगः कपः ।

कप । (२) धिक् सानुजं कुरूपतिं धिगजातशत्रुं

धिग् भूपतीन् विफलशस्त्रभृतो धिगस्त्रान् ।

केशग्रहः खलु तदा द्रुपदात्मजाया

द्रोणस्य चाद्य लिखितैरिव वीक्षितो यैः ॥

तत् कथं नु खलु वत्सं द्रुचास्यश्वत्यामानम्,

(१) ब्रज कप! समरमित्यनेन कपस्य सूचनात् ततः प्रविश-
तीत्युक्तिः सङ्गच्छते सूचितप्रवेशस्यैव नाद्ये प्रवेशनस्य पूर्वं भरत-
वाक्येन प्रतिपादित्वात् ।

(२) तदा द्यूतकाले द्रौपद्याः, अद्य च द्रोणस्य केशग्रहः बला-
त्कारेण केशधारणं, यैः शस्त्रभृद्भिर्भूपतिभिरस्त्राभिश्च लिखितैः
चितवन्यस्तैरिव वीक्षितः न तु प्रतीकारार्थं चेष्टितं तान् भूप-
तीन् अस्त्रांश्च धिक् शस्त्रभृत्त्वविशेषणेन प्रतीकारक्षमतासामर्थ्य-
रपि तदकरणेनातिनिन्दितत्वमिति सूचितम् । दुष्टकर्मद्रुपेक्षया
तत्कर्तुः निन्दिततरत्वात् प्रथमनिर्देशः तत्रापि क्रमप्राप्तद्रौपदी
केशग्रहकर्तुः कुरूपतेः प्राथम्येन, द्वितीयकेशग्रहहेतुकर्तुर्यु-
धिष्ठिरस्य परतो निर्देशः । कुरूपतेरपि स्वयं केशग्रहाकर्तृत्वात्
सानुजमिति विशेषणम् ।

अथवा हिमवत्(१)तारगुरुचेतसि ज्ञातलोकस्थितौ
तस्मिन् न खलु शोकावेगमहमाशङ्के, किन्त्वसदृशं
पितुः पराभवमुपश्रुत्य किं व्यवस्थीतति न जाने
अथवा,

(२) एकस्य [] तावत् पाकोऽयं दारुणो भुवि वर्त्तते ।

केशग्रहे द्वितीयेऽस्मिन् नूनं निःशेषिताः प्रजाः ॥

विभाव्य । तद्वयं वत्ससिष्ठति, यावदुपसर्पामि ।

उपहृत्य ससंभ्रमम् । वत्स ! समाश्वसिहि समाश्व-
सिहि ।

अश्व । संज्ञां लब्ध्वा । सासम् । हा तात, हा स-
कलभुवनैकगुरो ! आकाशे । युधिष्ठिर युधिष्ठिर !

(५) हिमवतोहिमालयस्य तारमिव स्थिरांश इव गुरु धैर्या-
न्वितत्वात् अवष्टम्भि अचञ्चलमिति यावत् चेतो यस्य तादृशेऽस्मिन्
अश्वत्याम्नि ।

(६) एकस्य केशग्रहस्य द्रौपद्यादिति शेषः । अयं प्रत्यक्षेणा-
नुभूयमानः तावदित्युपक्रमेऽव्ययम् । उपक्रान्त इत्यर्थः । दारुणः
अनिष्टवज्जलः पाकः परिणामः संग्रामरूपं फलमित्यर्थः । द्वि-
तीये द्रौणस्य केशग्रहे सति प्रजाः निशेषिताः भविष्यन्तीति शेषः
नूनमित्युत्प्रेक्षायाम् । इह उज्जेदाख्यं मुखाङ्गं यथोक्तं दर्पणे
“रहस्यार्थस्य तूज्जेदः क्षेपः स्यादिति”ति ।

[एकस्यैव विपाकोऽयमिति दर्पणघृतपाठः ।]

(१) आ जन्मनो न वितथं भवता किलोक्तं

न द्वेष्टि यज्जनमतस्त्वमजातशत्रुः ।

ताते गुरौ द्विजवरे मम भाग्यदोषात्

सर्वं तदेकपद एव कथं निरस्तम् ।

सूत । कुमार ! एष ते मातुलः शारद्वतः
पार्श्वे तिष्ठति ।

अश्व । पार्श्वे विलोक्य खवाप्तम् । मातुल, मातुल !

(२) गतो येनाद्य त्वं सह रणभुवं सैन्यपतिना

य एकः शूराणां गुरुसमरकण्डूनिकषणः ।

परोद्भासा श्विनाः सततमभवन् येन भवतः

स्वसुः स्नायगो भर्ता क्व नु खलु स ते मातुल गतः॥

(१) तत् द्वेष्टृत्वाभावः मिथ्यावादित्वाभावश्चेति द्वयम् एक-
पदे एकस्थाने एकस्मिन्नेव विषये इति यावत् द्विजवरे ब्राह्मण-
श्रेष्ठे शत्रुषु हीनेषु अपक्षेपु कथञ्चित् सम्भवदपि तादृशे तद्-
द्वयत्यागोदत्यन्तमनुचित इति द्योतनाय विशेषणद्वयम् कथं केन
कारणेन निरस्तम् न किञ्चिदन्यत् कारणं किन्तु ममैव भाग्य-
दोषात् नान्यकारणादित्यर्थः ।

(२) शूराणां वीराणां गुरुसमरकण्डूनिकषणः श्रेष्ठरणोच्छारूप
कण्डूतिनिवारणः कण्डूः चुल्कुनीति प्रसिद्धव्रणभेदः । श्लाघ्यः
प्रशंसनीयः ते स्वसुर्भर्ता भगिनीपतिः ।

कप । वत्स ! परिगतपरिगन्तव्य(१) एव भवान्
अलमत्यन्तशोकावेगेन ।

अश्व । मातुल ! परित्यक्तमेव मया परिदेवनम्,(२)
एषोऽहं सुतवत्सलं तातमेवानुगच्छामि ।

कप । वत्स ! अनुपपन्नमिदं भवद्विधानाम् ।

सूत । कुमार ! अलमतिसाहसेन ।

अश्व । आर्य्य ! किमुच्यते ।

(३)मद्वियोगभयात्तातः परलोकमितो गतः ।

करोमि विरहं तस्य वत्सलस्य कथं पितुः ।

कप । वत्स ! यावदयं संसारस्त्वावत् प्रसिद्धैवेयं
लोकयात्रा,(४)यत् पुत्रैः पितरो लोकद्वयेऽप्य(५)
नुवर्त्तनीया इति । पश्य ।

(१) परिगतं ज्ञातं परिगन्तव्यं वेदनीयं येन तथाभूतोऽतो
न किञ्चिदावेद्यते इत्याशयः ।

(२) विज्ञापः परिदेवनमित्यमरः ।

(३) वत्सलस्य मयि स्निग्धस्य विरहं मया सह वियोगं
कथं करिष्ये स्थापयिष्ये न परिहरिष्ये इत्यर्थः ।

(४) लोकानां यात्रा समुदाचारेण प्रवृत्तिः ।

(५) लोकद्वयमिदंलोकपरलोकौ तत्र अनुवर्त्तनीयाः
यथायथं वाक्यपालनश्राद्धादिभिरनुसरणीया आनुकूल्येन सेव-
नीयाइति यावत् ।

(१) निवापाञ्जलिदानेन वितानैः श्राद्धकर्मभिः ।

तस्योपकारे शक्तस्त्वं किं जीवन् किमुतान्यथा ॥

रूत । आयुष्मान् ! यदाह शारद्वतः ।

अश्व । आर्य्य सत्यमेवेदं किन्वतिदुर्वहत्वाच्छोक-
भारस्य न शक्नोमि तातविरहितः क्षणमपि प्राणान्
धारयितुं तद्गच्छामि तमेवोद्देशं यत्र तादृशमपि
पितरं द्रक्ष्यामि । इत्युत्तिष्ठन् खड्गमालोक्य विचिन्त्य ।
अलमद्यापि शस्त्रग्रहणविद्यया । सास्त्रमञ्जलिं बद्ध्वा ।
भगवन् शस्त्र ।

(२) गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद्यस्यासीन्न खलु तव कश्चिन्नविषयः ।

(१) ऐहिकोपकारस्य वाक्यपालनादेर्दृष्टपितुरसम्भवेन
पारलौकिकमेवोपकारं दर्शयति निवापेति पितृदानं निवापः
स्यादित्यमरः । निवापस्य पितृदानार्थः योऽञ्जलिः अन्नाद्यञ्जलिः
जलाञ्जलिर्वा तस्य दानेन अश्वघास इत्यादिवत् निवापाञ्जाल्योः
प्रकृतिविकृतिभावविरहेऽपि सम्बन्धविवक्षया षष्ठ्या समासः ।
केतनैः वृषाङ्कणैस्तदुद्देशेन त्यक्तमठादिगृहैर्वा श्राद्धकर्मभिश्च तस्य
मृतस्य पितरूपकारे जीवन् सन् किं शक्तः अन्यथा अजीवने कि
मुत नैव समर्थ इत्यर्थः ।

(२) येन द्रोणाचार्य्येण नोचितमपि अयुक्तमपि नजर्घस्य नश-
ब्दस्य समासस्तेन नानादेशः 'शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्ना-

परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भया

विमोक्ष्ये शस्त्रं त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥

इति परित्यक्तुमिच्छति ।

नेपथ्ये । ओ ओ राजानः कथमिह भवन्तस्तत्र-
भवतः क्षत्रियगुरोर्भारद्वाजस्य(१) सदृशं परिभवस-
मुना नृशंखेन प्रयुक्तमुपेक्षन्ते ।

अथ । आकर्ण्य, सक्रोधं शनैः खड्गं स्पृशन् । किं किं
गुरोर्भारद्वाजस्य परिभवः ।

पुनर्नेपथ्ये ।

वरुध्यते' इति स्मृत्या धर्मावरोधे एव द्विजातेः शस्त्रधारणस्य
विहितत्वेनान्यत्र तद्धारणमनुचितमेवेति भावः । परिभवभयात्
शत्रुघ्नतपराभवभयात् तद्विवारणार्थमेव गृहीतम् 'आततायिन
मायान्तं हन्यादेवाविचारयन्' इति 'जिघांसन्तं जिघांसीयादि'ति
च स्मृतौ आत्मत्राणार्थमेव शस्त्रधारणं विहितमित्यतएव तद्धत-
मित्यर्थः । यस्य प्रभावात् यद्धारणमाहात्म्यात् तव नविषयः
अगोचरः कश्चिदपि नासीत् । अत्रापि पूर्ववत् नशब्देन समासः ।
यतः यस्मात् तेन त्वं परित्यक्तमतः कारणात् अहमपि त्वां
विमोक्ष्ये ते स्वस्त्यस्तु भवत्कुशलमस्तु ।

(१) भारद्वाजस्य द्रोणस्य असदृशं परिभवसयोग्यं तिरस्कारं
के शाकपिणरूपं नृशंखेन पापेन घृष्टदुस्त्रेण प्रयुक्तं कृतं कथमुपे-
क्षन्ते औदासीन्येन न प्रतिकुर्वन्तीत्यर्थः ।

(१) आचार्यस्य त्रिभुवनगुरो न्यस्तशस्त्रस्य शोकात्
 द्रोणस्याजौ नयनसलिलचालिताद्राननस्य ।
 मौलौ पाणिं पलितधवले न्यस्य कृत्वा नृशंसं
 दृष्टदुःखः स्वशिविरमयं याति सर्वे सहध्वम् ॥
 अथ । सक्रोधम् । सकम्पञ्च कपसूतौ दृष्ट्वा । किन्नासेदम् ।

(२) प्रत्यक्षमात्तधनुषां मनुजेश्वराणां
 प्रायोपवेशसदृशं व्रतमास्थितस्य ।
 तातस्य मे पलितमौलि [निरस्तकाशे]
 व्यापारितं शिरसि शस्त्रमशस्त्रपाणेः ॥
 कप । वत्स, एवं किल जनः कथयति ।

(१) पलितेन जरसा शुक्लकेशेन धवले मौलौ मस्तके पाणिं
 न्यस्य याति तत् सहध्वं नेपथ्ये पूर्वोक्तस्य कथमित्यस्यावाप्यनु-
 पङ्गात् कथं क्षमध्वमित्यर्थः ।

(२) आत्तं गृहीतं धनुर्यस्तेषाम् अनेन प्रतीकारक्षमत्वेऽपि
 प्रतीकाराकरणमयुक्तमिति सूचितम् । प्रायेण बाहुल्येन मर-
 णार्थमुपवासाय उपवेशनं प्रायोपवेशनं क्रियाराहित्येन च तत्-
 सादृश्यम् । पलितमौलिना पराजितकाशे अत्र पाठे पलित-
 मौलिनीतिच्छेदः ।

[नि मीलिताक्षे] कचिदित्येव पाठः ।

अथ । किं तातस्य दुरात्मना परिमृष्टमभूच्छिरः ।

सूत । समयम् । कुमार ! आसीदयं तस्य तेजो-
राशेर्देवस्य नवः परिभवावतारः ।

अथ । हा तात ! हा पुत्रप्रिय ! मम मन्दभागधे-
यस्य कृते शस्त्रपरित्यागात्तयाविधेन क्षुद्रेणात्मा
परिभावितः, अथवा,

(१) परित्यक्ते देहे रणशिरसि शोकान्धमनसा,
शिरः श्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत् ।
स्फुरद्दिव्यास्त्रौघद्रविणमदमत्तस्य च रिपो
मयैवायं पादः शिरसि निहितस्तस्य न करः ॥

आः दुरात्मन् पाञ्चालापसद !

(१) देहे परित्यक्ते परित्यक्तुमारब्धे प्रायोपवेशन इव निश्चेष्ट-
तया स्थित्या देहत्यागाय संकल्पकरणात् देहत्यागारम्भ इति
बोध्यम् । स्फुरन्ति यानि दिव्यास्त्राणि तेषामौघः समूह एव
द्रविणं धनं तेन यो मदस्तेन मत्तस्य कृत्याकृत्यविवेकान्यस्य
शिरसि अयमुत्तोलितः पादः निहितः निधातुं क्षिप्तः अथवा
अयं भूमौ पादपातनेन तच्छिरसि पातनवत् कृत्वाटभिनीतः ।

(१) तातं शस्त्रग्रहणविमुखं निश्चयेनोपलभ्य

त्यक्त्वा शङ्कां खलु विदधतः पाणिमस्योत्तमाङ्गे ।

अश्वत्यामा करधृतधनुः पाण्डुपाञ्चालसेना

तूलोत्क्षेपप्रलयप्रवनः किं न यातः स्मृतिं ते ॥

अहो युधिष्ठिर! युधिष्ठिर! अजातशत्रो! अमिथ्यावादिन्

धर्मपुत्र! सानुजस्य ते किमनेनापहतम्? अथवा कि-

मनेनालीकप्रकृति(२)जिह्वाचेतसा, अर्जुन! सात्यके !

वाञ्छशालिन् ! वृकोदर ! माधव ! युक्ता नाम भवतां

सुरासुरमनुजलोकैकधनुर्धरस्य द्विजन्मनः परिणत-

वयसः सर्वाचार्यस्य विशेषतो मम पितुरमुना

द्रुपदकुलकलङ्केन मनुजप्रभुना स्पृश्यमानमुत्तमाङ्ग

मुपेक्षितुम् अथवा सर्व एवैते प्रातर्किनः किमेतैः ।

(१) पाण्डूनां पाण्डुपुत्राणां पाञ्चालानां पञ्चालजनपद-
राजानाम् उभयत्र तद्राजार्थकतद्वितस्य बह्वेषु लुक् । सेनाएव
तूलानि सुखसाध्यत्वात् तेषामुत्क्षेपे उपमर्द्दने प्रलयवायुः असह्य
वेगत्वात् धृतधनुरित्यत्र समासान्विधेरनित्यत्वान्नानङ् ।

(२) अलीका असत्यप्रधाना या प्रकृतिलया जिह्वां कुटिलं
चेतो यस्य तादृशेन तथा च सत्यवादिताख्यापनं कलमात्रं
वितथवादिता तु तस्य स्वाभाविकी कथमन्यथा गुरौ द्विजवरे
चेद्वशासत्यवादिता स्यादिति भावः ।

(१) जनमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।

नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनाम्

अयमहमष्टङ्गोदोमांसैः करोमि दिशां वलिम् ॥

छप । वत्स ! किन्न सम्भाव्यते भारद्वाजतुल्ये

वाङ्मशालिनि दिव्यास्त्रग्राम(२)कोविदे भवति ।

अश्व । ओ ओः पाण्डवमत्स्यसोमक्रमागधेयाः !

क्षत्रियापसदाः ! ।

(१) गुरुपातकं ब्रह्महत्यारूपं महापातकं न्यस्तशस्त्रतया
आततायित्वाभावेन तदुबधे ब्रह्महत्यापातकमवश्यं भवतीत्या-
शयः । मनुजाः पशवश्च कृत्याकृत्यविवेकशून्यत्वात् तैः पशुतुल्य
नरैरित्यर्थः । निर्मर्यादैः संग्राममर्यादामतिक्रान्तैर्न्यस्तशस्त्रस्य
हनने हि युद्धशास्त्रे मर्यादातिक्रमः प्रसिद्धः । उदायुधैः उद्धृ-
तशस्त्रैः भवद्भिः सद्भिः शस्त्रधारिभिस्तन्निवारणं कर्तव्यं तच्च न कृतं
प्रत्युतानुमतमित्यतोऽपेक्षा एव पापभागिन इति भावः । नरकस्य
भूमिपुत्रस्यासुरस्य अतिदुर्जयस्यापि रिपुणा केशयेन सार्द्धम्
तेषां सर्वेषाम् अयं धृतास्त्रः अहम् अष्टङ्गि रक्तानि मेदांसि वपाः
मांसानि च तैः दिशां दिग्देवतानां वलिं करोमि ददामीत्यर्थः ।

(२) दिव्यास्त्राणां ब्रह्मास्त्रादीनां ग्रामे समूहे कोविदे दक्षे
भवति त्वयि ।

(१) पितुर्मूर्ध्नि स्पृष्टे ज्वलदनलभास्वत्परशुना

कृतं यद्रासेण श्रुतिसुपगतं तन्न भवताम् ।

किमद्याश्वत्यामा तदरिरुधिरासारविघसं

न कस्म्य क्रोधान्धः प्रभवति विधातुं रणमुखे ॥

सूत । गच्छ त्वं सर्वोपकरणैः सांग्रामिकैः सर्वा

युधैरुपेतं महाहवलक्षणं नामास्त्रस्यन्दनमुप्रनय ।

सूत ! यदाज्ञापयति कुमार इति निष्क्रान्तः ।

कप । वत्स, अवश्यप्रतिकर्तव्येऽस्मिन् दारुणे

परिभवाग्नौ सर्वेषामस्त्राकं कोऽन्यस्त्वामन्तरेण शक्तः

प्रतिकर्तुम् ।

अश्व । किमतः परम् ।

कप । सैनापत्येऽभिषिक्तं भवन्तमिच्छामि समर

भुवमवतारयितुम् ।

अश्व । मातुल ! परतन्त्रमिदमकिञ्चित्करञ्च ।

कप । वत्स ! न खलु परतन्त्रं नाकिञ्चित्करञ्च

पश्य ।

(१) अरीणां रुधिराणामासारः धारया संपातः सएव विघसं प्रीतिकरं यत्र तादृशं तत् पितृतर्पणरूपं कस्म्य रणमुखे विधातुं किमद्य न प्रभवति न शक्नोति अपितु समर्थेव । शेषभोजनार्थकस्य विघसशब्दस्य तत्सदृशप्रीतिकरे ऽत्र लाक्षणिकम् ।

(१) भवेदभीष्ममद्रोणं धृतराष्ट्रबलं कथम् ।

यदि तत्तुल्यकर्माऽत्र भवान् धुर्यो न युज्यते ॥

कृतपरिकरस्य भवादृशस्य तैलोक्यमपि न क्षमं
परिपन्थीभवितुं, किं पुनर्युधिष्ठिरबलं, तदेवं
मन्ये परिकल्पिताभिषेकोपकरणः कौरवराजो
नचिरात्त्वामेवाभ्युदीक्षमाणस्तिष्ठतीति ।

अथ । यद्येवं त्वरते मे परिभवानलदह्यमान
मिदं चेतस्तत्प्रतिकारजलावगाहनाय, तदहं
गत्वा तातबधविषण्णमानसं कुरुपतिं सैनापत्य-
स्वयंग्रहणप्रणयसमाश्वासनया मन्दसन्तापं करोमि ।

कप । वत्स ? एममिदम्, अतस्तमेवोद्देशं गच्छावः
इति परिक्रामतः ।

ततः प्रविशतः कर्णदुर्योधनौ ।

दुर्यो । अङ्गराज !

(१) तयोस्तुल्यं कर्मा युद्धकर्मा यस्य तादृशोभवान् यदि
धुर्योभारवाहकतया अत्र सैनापत्ये न युज्यते न नियुज्यते नाभि-
षिच्यते इत्यर्थः 'धुर्यहे धुर्यधौरेयधुरीणाः स्युर्धुरन्वरः' इत्यमरः ।

दुर्धो । एवमेतत् कः सन्देहः ॥

(१) दत्त्वाऽभयं सोऽतिरथो बध्यमानं किरीटिना ।
मिन्वुराजमुपेक्षेत नैवं चेत् कथमन्यथा ।

कृप । विलोक्य । वत्स ! एष दुर्धौधनः सूत-
पुत्रेण सह अस्यां न्यग्रोधच्छायायामुपविष्टस्ति-
ष्ठति तदुपसर्पावः । तथा कृत्वा,
उभौ । विजयतां विजययतां राजन् ।

दुर्धो । दृष्ट्वा । अये कथं कृपोऽश्वत्यामा च ।
आसनाद् वतीर्य गुरो ऽभिवादये । अश्वत्यामानं प्रति ।
आचार्यपुत्र ।

(२) एक्ष्मदर्थहततात परिष्वजस्व
कान्तैरिदं मम निरन्तरं ज्वरजैः ।
स्पर्शस्तवैष भुजयोः सदृशः पितुस्ते
शोकेऽपि नो विकृतिमेति तनूरुहेषु ॥

(१) अतिरथो महारथः । एवं मदुक्तप्रकारस्तस्य यदा-
भिसम्बिर्न स्यात्तदा कथमुपेक्षेत । अतिरथ इति विशेषणं च
तस्य सामर्थ्येऽपि उपेक्षा प्रागुक्ताभिसम्बिस्तूचिकेति दर्शितम् ।

(२) नोटस्माकं तनूरुहेषु लोमसु विकृतिं हर्षेणोद्भवं रोमा-
ञ्जमिति यावत् शोकेऽपीत्यनेन शोकाप्रतिरुद्धताकथनेनात्यन्ता
नन्दहेतुत्वं सूचितम् ।

आलिङ्ग्य पार्श्वे उपवेशयति ।

अथ । वाष्पमुत्सृजति ।

कर्ण । द्रौणायने ! (१) अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले
प्रक्षेप्तुम् ।

दुर्यो । आचार्यपुत्र ! को विशेष आवयोरस्मिन्
व्यसनार्णवे, पश्य ।

(२) तातस्तत्र प्रणयवान् स पितुः सखा मे
शस्त्रे यथा तव गुरुः स तथा ममापि ।

किं तस्य देहनिधने कथयामि दुःखं
जानीहि तद्गुरुशुचा मनसा त्वमेव ॥

लप । वत्स, यथाह कुरुपतिस्तथैवैतत् ।

अथ । राजन् एवं पक्षपातिनि त्वयि युक्तामेव
शोकभारं लवूकर्तुं, किन्तु,

(१) द्रौणस्यापत्यं द्रौणायनिः ।

(२) मम पितुः प्रणयवान् स्नेहवान् सखा मितं तेन पितृस्या-
नीयत्वं सूचितं तेन तातबधेन गुरुर्वीर्यं शुक् शोको यस्य तादृशेन
मनसा त्वं जानीहि परदुःखस्यान्येन प्रत्यक्षयितुमशक्यत्वात् या
दृशं शोकवत्त्वमात्मनोऽनुभवसि तादृशं ममाप्यनुमिनु इति भावः ।

मयि जीवति मत्तातः केशग्रहमवाप्तवान् ।

कथमन्ये करिष्यन्ति पुत्रेभ्यः (१) पुत्रिणः स्पृहाम् ॥

कर्ण । द्रौणायने ! किमत्र क्रियते यदा तेनैव

सर्वपरिभवत्राणहेतुना शस्त्रमुत्सृजतैतादृशीमव-
स्थामात्मा नीतः ।

अथ । अङ्गराज ! किमाह भवान् किमत्र

क्रियते इति । श्रूयतां यत् क्रियते ।

२) यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुबलः पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्म्मसाक्षी चरति मयि रणे यच्च यच्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥

(१) पुत्रेभ्य इत्यत्र स्पृहेरीप्सित (पा० १, ४, ३६, सूत्रेण)

संप्रदाने चतुर्थी विद्यमानेन पुत्रेण स्वापमानस्याप्रतीकारे

पुत्रिणः पुत्रोत्पादनव्यापारवन्तः । अपुत्रिण इति पाठस्तु समीची

नस्तेन पुत्रवतः पुत्रस्य सिद्धतया सिद्धे इच्छाविरहस्य यौक्तिक

तया तव स्पृहाभावः सिद्ध एवेति कथमित्युक्तिर्नासङ्गतेति बोध्यम् ।

(२) स्वभुजा एव गुरुबलं यस्य बाहुमात्रसहाय इत्यर्थः । पञ्चाल-

गोत्रे पञ्चालजनपदराजवंशे निर्धारणे पञ्ची द्वन्द्वः सामासिकस्य

चेतिवत् एकत्वेऽपि कचित् तस्याः साधुताया इष्टत्वात् अथवा

गोत्रस्य गोत्रप्रभृत्यपत्यवर्गवाचितया समूहादिशब्दवत् एकत्वेऽ-

अपि च भो जामदग्न्यशिष्य, (१) कर्ण !

(२) देशः सोयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् क्रदाः पूरिताः

क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः ।

तान्येवाहितशस्त्रवस्त्ररगुरुयस्त्राणि भासन्ति मे

यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते दूणायनिः क्रोधनः ॥

बहुत्वात् निर्धारणपठोसम्पादनम् । अधिकवयास्तरुणोद्वृक्षश्च
पूर्वव शिगुरित्युक्तेस्तदधिकवयस्क एवात्राभिप्रेतः । गर्भं ग्रथ्येव तां
गतः गर्भस्य इत्यर्थः । तत्कर्मणि द्रोणपराभवकर्मणि साची
साक्षाद्द्रष्टा प्रतीकारार्थं यत्नाभावेन उदासीनइव स्थितइत्यर्थः ।
प्रतीपः प्रतिकूलाचारी प्रतिद्वन्द्वीत्यर्थः । जगतामशेषाणाम् अन्त-
कस्यापि सकललोकोच्छेदनसमर्थस्यापि तस्य तस्याहमन्तकः
नाशकः अन्तं करोतीति णिचि गुणलि सिद्धम् । इह उदाहरण
नामको मुखसन्धिः “उदाहरणम् उत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते” इति
दर्पणोक्तेः ।

(१) जामदग्न्यप्रकृतस्य पितृपराभवहेतुकक्षत्रियवधस्य
स्मारणाय जामदग्न्यशिष्येति सम्बोधनम् ।

(२) सः पुराणादौ श्रुतः अयं प्रत्यक्षः कुरुक्षेत्ररूपदेशः यस्मिन्
यदैकदेशे समन्तपञ्चक्रनामके हृदाः जलाशया अरातीनां
पितृवधकर्तृणां हैहयानां शोणितानि जलानीव तैः पूरिताः
भरैरिति पाठे शोणितौघैरिति व्याख्येयम् । क्षत्रादेव तथा-
विधः पुराणादौ श्रुतजामदग्न्यपितृपराभवप्रकारः पराभवः

दुर्यो । आचार्यपुत्र ! तस्य तथाविधस्यानन्य-
साधारणस्य ते वीरभावस्य किमन्यत् सदृशम् ।

कप । राजन् ! सुमहान् खलु द्रोणपुत्रेण
बोद्धुमध्यवसितः समरभारः । तदहमेवं मन्ये भवता
कृतपरिकरोऽयमुच्छेत्तुं लोकत्रयमपि समर्थः किं
पुनर्युधिष्ठिरबलम्, अतोऽभिपिच्यतां सैनापत्ये ॥

दुर्यो । सुष्ठु युज्यमानमभिहितं युष्माभिः, किन्तु
प्राक् प्रतिपन्नोऽयमर्थोऽङ्गराजस्य ।

कप । राजन्, असदृशपरिभवशोकसागरे निम-
ज्जन्तमेनमङ्गराजस्यार्थं नैवोपेक्षितं युक्तम्, अ-
स्यापि च तदेवारिकुलमनुशासनीयम्, अतः
किमस्य पीडा न भविष्यति ।

केशग्रहस्तदुग्रहणपूर्वकबधः तान्येव जामदग्न्यादधिगतवतस्तातात्
प्राप्तत्वात् अहितानां शत्रूणां तद्विचित्रानां शस्त्राणां घस्मराणि
मच्च काणि निवारकाणीत्यर्थः अतएव गुरूणि । अत्राख्याननामाल-
ङ्कारः “आख्यानं पूर्ववृत्तोक्तिरिति दर्पणोक्तेः । जामदग्न्यक-
तपितृहन्तृहैहयबधकथा च महाभारते आदिपर्वणि २ अध्याये
स सर्वं क्षत्रमुत्सार्थं स्ववीर्येणानलद्युतिः । समन्तपञ्चके पञ्च
चकार रौधिरान् हृदानिति ॥ समन्तपञ्चके युद्धं कुरुपाण्डव
सेनयोरिति च । तथा तत्रैव सम्भवपर्वणि १०८ अध्याये जामद-
ग्नेग्रन रामेण पितृबधमसृष्यता राजा परशुना पूर्वं हैह-
याधिपतिर्हत इति अनुसन्धेया ।

अथ । राजन् कौरवेश्वर किमद्यापि युक्तायुक्त-
विचारणया ।

(१) प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा

मकेश्वरमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।

इयं परिसमाप्यते रणकथाद्य दोःशालिना

व्यपैतु नृपकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥

(१) शेषे स्वप्नस्यसि भविष्यत्सामीप्ये लट् । समरचिन्ताराहित्येन
स्वाच्छन्द्यात् निद्राधिक्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः । अतएव स्तुतिभिः
वन्दिनां स्तवनैः प्रयत्नेन प्रयत्नाधिक्येन गाढनिद्रस्य प्रबोधने प्रय-
त्नाधिक्यमुचितमेवेति भावः । प्रतिबोधितः निद्राभङ्गं प्रापितः
निशाभिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समस्तां निशां व्याप्तेत्यर्थः तेन
तृतीयप्रहरे मन्त्रणार्थं निद्राभङ्गो नापेक्षित इति सूचितम् । गाढ
निद्राप्राप्तौ हेतुमाह रणकथेति चिन्तनपुरःसररणकर्तव्यकार्या-
वधारणार्थं मन्त्ररूपा कथा । दोःशालिना दोर्भ्यां प्रशस्तबलत्वेन
शलते श्लाघते इति दोःशाली बाहुबलवतेत्यर्थः परिसमाप्यते
समूलं निवार्यते । तत्र हेतुः अकेश्वरमित्यादि केशवस्य तेषां प्रधान
सहायत्वात् तस्य प्राग्निर्देशः निःसोमकं सोमवंशरहितम् तेन
सात्यकिप्रभृतीनां तत्सहायानामपि नाशनमुक्तम् भुवोभारहरणा
र्थमागतस्य केशवस्य वधे तन्न स्यादिति देवानामभीष्टसिद्धि
व्याघातइत्याशङ्क्य तदपि स्वयमेव कार्यमित्याह नृपेत्यादि
नृपाएव काननानि तैरतिगुरुः ॥

कर्ण । द्रोणात्मज ! वक्तुं सुकरमिदमध्यवसितुं
दुष्करं, बहवः कौरवबले अस्य कर्मणः शक्ताः ।

अश्व । अङ्गराज एवं बहवः कौरवबले श-
क्ताः, किन्तु दुःखोपहतः शोकावेगवशाद् ब्रवीमि, न
पुनर्वीरजनाधिक्षेपेण ।

कर्ण । मूढ, दुःखितस्याश्रुपातः, कुपितस्य
चायुषद्वितीयस्य संग्रामावतरणमुचितं नैव विधाः
प्रलापाः ।

अश्व । स क्रोधम् । अरे रे राधागर्भभारभूत ! सू-
तापसद ! किमेवमाक्षिपसि ।

कर्ण । (१) सूतो वा सूतपुत्रो वा योवा कोवा भवात्यहम् ।
दैवायत्तं कुले जन्म, मदायत्तं तु पौरुषम् ॥

अश्व । किमाह भवान् ममापि नामाश्वत्याम्नो
दुःखितस्याश्रुभिः प्रतिक्रियामुपदिशसि न शस्त्रेण
पश्य ।

(१) कुले सत्कुले जन्म दैवायत्तं भाग्याधीनं जात्यायुर्भो-
गाणां कर्मविपाकतयैव शास्त्रे उक्तत्वात् । पौरुषं विक्रमः मदा-
यत्तं न भाग्यायत्तमित्यर्थः ।

(१) निर्वीर्यं गुरुशापभाषितवशात् किं मे तवेवायुधं
संप्रत्येव भयाद्विहाय समरं प्राप्तोऽस्मि किं त्वं यथा ।
जातोऽहं सुतिवंशकीर्त्तनविदां किं सारथीनां कुले
क्षुद्रातिव्रताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण किम्॥
कर्ण । सक्रोधम् । अरे रे वाचाट !, वृथाशस्त्र-
ग्रहणदुर्विदग्ध !, वटो ! ।

(१) गुरोः परशुरामस्य शापभाषितं शापोक्तिः “सूतोपधा-
वाप्रमिदं तवास्त्रं न कर्त्तृकाले प्रतिभास्यति त्वा”मित्युक्तरूपं ।
तद्वशात् तदायत्या किं निर्वीर्यम् प्रभावरहितम् तच्छापाञ्च
रणभीरुतापि तस्य । सा च कथा महाभारते कर्णपर्वणि ४२
अध्यायेऽनुसन्धेया । निजशिष्यात् क्षत्रियात् पराजयं प्राप्य
क्षत्रियाय विद्या न देयेति प्रतिज्ञावतः परशुरामस्य सतीपे
ब्राह्मणत्वेनात्मानं प्रख्याप्य कर्णेन विद्याभिगता तत्समये च एक-
स्मिन् दिवसे कर्णोरूपधानं कृत्वा सुप्ते रामे लक्ष्मणस्य
रूपिणेन्द्रेण तदुरुभेदनेन रुधिरस्य प्रस्त्रावणेऽपि गुरोर्निद्रा-
भङ्गभियाटचञ्चलतया स्थितस्य कर्णस्य प्रबुद्धगुरुणा तद्दर्शनेन
भेदनसह्यत्वगुणेन क्षत्रियत्वं निर्द्धार्य “मिथ्याकथनेन विद्यामधि-
जग्मुषः कर्णस्य, विद्या ते कर्मकाले विफला भविष्यतीति प्रागुक्त-
शापो दत्तइत्येवंरूपा । क्षुद्रः खलोऽनायाससाध्यो योऽरातिस्तेन
क्षतमप्रियमनिष्टं किमस्त्रेण चक्षुर्जलेन प्रतिकरोमि अस्त्रेण किं न,
भवत इव मम शापराहित्येनास्त्राणामवीर्यत्वाभावात् अभीरुत्वा
चास्त्रैरेव तत् प्रतिकारोमीति भावः ।

निर्वीर्यं वा सवीर्यं वा मया नोत्सृष्टमायुधम् ।

यथा पाञ्चालभीतेन पित्रा ते बाहुशालिना ॥

अथ । सक्रोधम् । अरे रथकारकुलकलङ्क ! राधागर्भ-
भारभूत ! आयुधानभिज्ञ ! तातमप्यधिक्षिपसि, अथवा,

(१) स भीरुः शूरो वा प्रथितभुजसारस्त्रिभुवने

कृतं यत्तेनाजौ प्रतिदिनमियं वेत्ति वसुधा ।

परित्यक्तं शस्त्रं कथमिति स सत्यव्रतधरः

पृथास्तूनुः साक्षी त्वमसि रणभीरो क्व नु तदा ॥

कर्ण । विहस्य । एवं भीरुरहं, त्वं पुनर्विक्रमं
करसः, (२) तव पितरमनुस्मृत्य महान् मे संशयो
जातः, अपि च ।

(१) इयं वसुधा तद्वेत्ति बहूनां राज्ञां वधात् क्रमेण भूमे
भीरोटपहत इत्यतो भूमिः भारलाघवेनैव जानातीत्यर्थः अथवा
वसुधापदेन तत्स्या लोकालक्ष्यन्ते ते च प्रतिदिनलोकक्षयदर्शनात्
तत् कर्म जानन्ति न तु भवान् तदा तव ततः पलायनादिति
भावः । शस्त्रत्यागे च यत् कारणं तत् पृथास्तूनुर्वेत्ति हे रण-
भीरो ! तदा तस्मिन् त्वं क्व तव नैव स्थितः तत्कथं तत्त्यागहेतु
परिज्ञानं ते स्यादित्याशयः ।

(२) अथत्यामोक्तमात्मनोभीरुत्वं प्रौढग्राभ्युपेत्य तच्च विक्रम
प्रधानतया व्याजेन संस्त्रत्य तस्य दुष्टकर्म दर्शयितुमसमर्थतया

अरे मूढ !

(१) यदि शस्त्रमुज्झितमशस्त्रपाणयो
न निवारयन्ति किमरीषुदायुधान् ।
यदनेन मौलिदलनेऽप्युदासितं
सुचिरं स्त्रियेव नृपचक्रसन्निधौ ॥

अथ । सक्रोधं सकम्पञ्च । दुरात्मन् राजवल्लभ
प्रगल्भ ! सूतापसद ! असम्बन्धप्रलापिन् ।

(२) कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा वा
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य ।
तव भुजबलदर्पाध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते वारयैनम् ॥

तत्पितृर्वक्ष्यमाण कस्मिं दुष्टतया उद्भाव्य तं निन्दति तव पितर-
मिति पितरं वक्ष्यमाणकस्मिं कुर्वाणमित्यादि । संशयः निवा-
रणासाभर्थ्येन भयेन शोकेन वा उदासितमित्येवं रूपः सन्देहः ।

(१) वीरैः शस्त्रमुज्झितं त्यक्तं तथापि किमशस्त्रपाणयोऽपि
बाहुबलेनापि उदायुधान् उद्धृतास्त्रानरीन् न निवारयन्ति अपि
तु निवारयन्त्येव तदनिवारणेन राजसमूहसन्निधौ स्त्रियेव
भीतेन कातरेण असमर्थेन वा यदुदासितं तत् किंहेतुकमिति
संशयः तथाच बाहुबलशालित्वेऽवश्यमेव निवारयेदतस्तस्य बाहु-
बलं नासीदिति भावः । एतेनात्मनो गुरुशापेनास्त्रवीर्याभावेऽपि
बाहुबलशालित्वं सूचितम् ।

(२) आत्मनो भुजबलसूचनेन गर्वितं कर्णं प्रति तदुक्तवा-

इति तथा कर्तुमुत्तिष्ठति ।

कपडुर्योधनौ । गुरुपुत्र, मर्षय, मर्षय इति निवारयतः

अश्व । चरणप्रहारम् नाटयति ।

कर्ण । सक्रोधमुत्थाय खड्गमाकृष्य । अरे दुरा-

त्मन् ब्रह्मबन्धो आत्मस्त्राविन् !

(१) जात्या काममबध्योऽसि चरणं त्विदमुद्धृतम् ।

अनेन लूनं खड्गेन पतितं वेत्स्यसि क्षितौ ॥

अश्व । अरे मूढ । जात्या चेदबध्योऽहम् इयं

सा जातिः परित्यक्ता । इति यज्ञोपवीतं छिनत्ति

पुनश्च सक्रोधम् ।

क्यस्योत्तरं ददत् तदपमानस्त्वचकं वामपादनिक्षेपमभिनयन्नाह
भुजबलेन यो दर्पस्तेन ध्नायमानस्य विकल्पमानस्य तव शिरसि
अयमुत्तोलितः वामः पुंसः स एवातीवापकष्टः न तु दक्षिणः
पादो निक्षिप्यते करस्तु नैवेत्यर्थः ।

(१) जात्या ब्राह्मण्येन कामं तावत् अबध्यो न चेत् ख-
ड्गेन बध्यसे इत्यर्थः । अतो येनाङ्गेनापाराद्धोऽसि तदङ्गमेव
च्छिद्यते इत्याह उद्धृतमिदं चरणं खड्गेन लूनं क्षितौ पतित-
मेव वेत्स्यसि नादौ लघुहस्तत्वात् भयतोऽप्रतिकार्यत्वाच्च तद्देदने
ऽपि न प्रतिषेधो भविष्यतीत्याशयः ।

(१) अद्य मिथ्याप्रतिज्ञोऽसौ किरिटी क्रियते मया ।

शस्त्रं गृहाण वा त्यक्त्वा मौलौ वा रचयाञ्जलिम् ॥

उभावपि खड्गमाकलय्य अन्योन्यं प्रहर्तुमुद्यतौ

छपदुर्योधनौ निवारयतः ।

दुर्योधनः । आचार्यपुत्र ! शस्त्रग्रहणेनालम् ।

छप । वत्स सूतपुत्र शस्त्रग्रहणेनालम् ।

अश्व । मातुल ! मातुल ! किं निवारयसि अयमपि

तातनिन्दाप्रगल्भः सूतापसदो घृष्टद्युम्नपक्षपात्येव । (२)

कर्ण । राजन् न खल्वहं निवारयितव्यः ।

(३) उपेक्षितानां मन्दानां धीरसत्त्वैरवज्ञया ।

अत्रासितानां क्रोधात्सैर्भवत्येषा विकल्पना ॥

(१) किरिटी अर्जुनः मिथ्याप्रतिज्ञः विफलीभूता तव वध
रूपाप्रतिज्ञा यस्य तथा क्रियते तव वधेन तस्य प्रतिज्ञायाः वै-
फल्यं सम्पाद्यते इति भावः । शस्त्रं युद्धार्थं गृहाण अथवा शस्त्रं
त्यक्त्वा मौलौ अञ्जलिं विनयाञ्जलिं गृहाण नो चेद्बुद्धयदत्याशयः ।

(२) घृष्टद्युम्नपक्षपाती तत्स्थानीयः तातनिन्दकत्वात् ।

(३) धीरसत्त्वैः धीरप्रकृतिभिरवज्ञया उपेक्षितानां मन्दानां
स्वल्पबलानामपि एषा एवंविधा विकल्पना आत्मश्लाघा भवति
ततोऽयं शासनीय इति भावः ।

अथ । राजन् सुञ्च सुञ्चैनमासादयतु मङ्गुजान्त
रनिष्प्रेषसुलभमसूनामवसादनम् अन्यञ्च राजन्
स्नेहेन कार्य्येण वा त्वमेनं ताताविचेदकारिणं दुरा-
त्मानं मत्तः परिरक्षितुमिच्छसि तदुभयमपि(१)
वृथैव पश्य ।

(२) पापप्रियस्तव कथं गुणिनः सहायः

सूतात्मजः शशधरान्वयसम्भवस्य ।

हन्ता किरीटिनमयं नृप सुञ्च कुर्यां

क्रीडादकर्णमष्टयात्मजमद्य लोकम् ॥

इति प्रहर्तुमिच्छति ।

कर्ण । खड्गमुद्यम्य । अरे वाचाट ब्राह्मणाधम,
एवं न भवसि । राजन् सुञ्च सुञ्च न खल्वहं वारयि
तव्यः । इति हन्तमिच्छति ।

दुर्योधन कृपौ । निवारयतः ।

(१) एतद्विषयः स्नेहः एतत्कृतकार्यानुरोधित्वञ्चेत्युभयमपि
वृथा निष्फलम् ।

(२) आदौ असदृशत्वादस्मिन् स्नेहएव तवानुचित इत्युक्ता ।
पश्चात् कार्यानुरोधित्वमपि निरस्यति अकर्णमष्टयात्मजम् एतेन
चिकीर्षितपृथात्मजबधस्य मयैव सम्पादनीयतया तदर्थमेतदनु-
रोधो वृथेति यत् प्रागुक्तं तत् समर्थितमिति बोध्यम् ।

दुर्यो ! कर्ण ! गुरुपुत्र ! कोऽयमद्य युवयोर्व्यामोहः ।

कप । वत्स ! अन्यदेव(१)प्रस्तुतमन्यत्रावेग इति
कोऽयं व्यामोहः स्वबलव्यसनं चेदमस्मिन् काले रा-
जकुलस्यास्य युष्मत्त एव भवतीति वामः पन्थाः ॥

अश्व । मातुल ! न लभ्यते ऽस्य कटुप्रलापिनो रघ-
कारकुलकलङ्कस्य दर्पः शादयितुम् ।

कप । वत्स अकालः खलु स्वबलप्रधानविरोधस्य ।

अश्व । मातुल यद्येवम् ।

(२) अयं पापो यावन्न निधनमुपेयादरिशरैः

परित्यक्तं तावत् प्रियमपि मयास्त्वं रणमुखे ।

बलानां नाथेऽस्मिन् परिकुपितभीमार्जुनभये

समुत्पन्ने राजा प्रियसखसमुं वेत्तु समरे ॥

इति खड्गमुत्सृजति ।

(१) अन्यदेव पाञ्चालादिहननादि प्रस्तुतं चिकीर्षित
मन्यत्र स्वबलविरोधएवावेग आसक्तिः अस्मिन् समये स्वबलयोः
परस्परविरोधरूपं यद्व्यसनं तत् युष्मत्तः भवतो भवतीति पन्थाः
उपायः वामः प्रतिकूलः ।

(२) अस्मिन् कर्णे सेनापतौ सति परिकुपितभीमार्जुनभये
जाते अमुं प्रियसखं मां तदा वेत्तु पञ्चात्तापेन अनिष्ट वारणाय
वा स्मरतु ।

कर्ण । विहस्य । अपरित्यक्तमपि भवादृशैरायुधं
ननु चिरपरित्यक्तमेव निष्फलत्वात् ।

(१) धृतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।

यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥

नेमथ्ये । आः दुरात्मन् द्रौपदीकेशाम्बरकर्षण!

महापातकिन् धार्तराष्ट्राप्रसद! चिरस्य खलु कालस्य
मत्सन्मुखमागतोऽसि अरे क्षुद्रपशो! क्रोधानीं नम्यते ।
अपि च भो भो राधेयदुर्योधनसौजलप्रभृतयः पाण्ड-
वविद्धेपिणश्चापपाणयो मानधनाः नृश्वन्तु भवन्तः ।

(२) स्पृष्टा येन शिरोरुहे नृपशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरुणां पुरः ।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मङ्गुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः ॥

(१) यावदहं धृतायुवस्तावदन्येन्यधृतेः आयुधैः किं प्रयो-
जनं यन्ममास्त्रेण न सिद्धं तदन्यास्त्रेण कथं सेत्स्यति अपि तु नै-
वेत्यर्थः ।

(२) ना पशुरिव अलसस्य परस्त्रीधर्षणस्य कारकत्वात् राज्ञां
गुरुणाञ्च भीष्मादीनां पुरोटग्रे परिधानं वस्त्रमपहृतं गुरुसन्नि-
धाने व्रीडाकरकार्यकरणमत्यन्तानुचितमिति भावः । भुजौ
पञ्जरमिव वस्त्रमहेतत्वात् तत्र निपतितः प्राप्तः कौरवाः संर-
क्ष्यतामिति साहङ्कारोक्तिरेषा ।

सर्वे आकर्णयन्ति ।

अश्व । अङ्गराज! सेनापते! जामदग्न्यशिष्य! (१) द्रो-
णोपहासिन्! भुजबलपरिरक्षितसकललोक ! धृतायुध
इति पठित्वा दूढं तदासन्नतरमेव संवृत्तं रक्षैनं
साम्प्रतं भोमादूदुःशासनम् ।

कर्ण । आः का शक्तिर्वृकोदरस्य मयि जीवति
युवराजस्य च्छायामप्याक्रमितुम् । मयुवराज न भेतव्यं
न भेतव्यमयमहमागतोऽस्मि इति निष्क्रान्तः ।

अश्व । राजन् कौरवनाय अभीष्टद्रोणं सम्प्रति
कौरवबलमालोडयन्तौ॥ भोमार्जुनौ राधेयेनैवं वि-
धेनान्येन वा न शक्यते निवारयितुम् अतः स्वयमेव
भ्रातुः प्रतीकारपरो भव ।

दुर्योधन । आः का शक्तिः दुरात्मनः पवनतनयस्या-
न्यस्य वा मयि जीवति शस्त्रपाणौ वत्सस्य च्छायाम-
प्याक्रमितुम् वत्स! न भेतव्यं न भेतव्यं कः कोऽत्र भोः
रयमुपनय । इति निष्क्रान्तः ।

(१) जामदग्न्यशिष्यत्वेन सर्वमानः द्रोणमधिस्तीपसीति द्योत-
यन् क्रमेण सखोधनद्वयम् सेनापते इत्यनेन असमर्थस्य भवत
कृत्वा सख्यभिषेकादयोग्यप्रदप्राप्तत्वेन गर्वितत्वं द्योतितम् भुज-
बलेत्यादिविशेषणं धृतायुधइत्यादिना यदात्मनो गुणश्लाघा कृता
तस्याः अग्रयातय्यं द्योतकोपहासपरम् ।

नेपथ्ये । कलकलः ।

अश्व । अग्रतो विलोक्य । मातुल हा धिक् कष्टम् !
एष खलु स्नातुः प्रतिज्ञाभङ्गभीरुः किरिटी समं
दुर्व्योधनराधेयौ शरवर्षैर्दुर्वारैरभिद्रवति, हा
कष्टं ! सर्वथा पीतं दुःशासनशोणितं भीमेन, न
खलु विप्रेहे दुर्व्योधनानुजस्यैनां विपत्तिमवलीक-
यितुम्, अन्तमनुमतं नाम, मातुल ! शस्त्रं
शस्त्रम् ।

(१) सत्यादप्यन्तं श्रेयो धिक् स्वर्गं नरकोऽस्तु मे ॥

भीमाद्दुःशासनं त्रातुं त्यक्तमत्यक्तमायुधम् ॥

इति खड्गं ग्रहीतुमिच्छति ।

नेपथ्ये । महात्मन् भारद्वाजसूनो ! न खलु सत्य-
वचनमनुल्लङ्घितपूर्वमुल्लङ्घयितुमर्हसि ।

हप । वत्स, अशरीरिणी वाणी भवन्तमन्तादभि-
रक्षति ।

(१) शस्त्रपरित्यागः प्रतिज्ञातस्तस्य ग्रहणेऽसत्यमाशङ्क्य
असत्यकार्यं नरकमपेक्ष्य दुःशासनवधजन्यदुःखमधिकम्भन्य
मान आह सत्यादप्यन्तमिति त्यक्तं कृतया प्रतिज्ञया मुक्तमायुधं
दुःशासनं भीमाद्रक्षितुमत्यक्तं पुनर्ग्रहीतमस्तु इत्यर्थः ।

अथ । कथमियममानुषी वाग् नानुमनुते संग्रा-
मावतरणं मे, भोः कष्टम् । आः पक्षपातिनो देवा
अपि पाण्डवानाम् । सर्व्वया पीतं दुःशासनशोणितं
भोसेन, भोः कष्टम् ।

दुःशासनस्य रुधरे पीयमानेऽप्युदासितम् ।

दुर्व्वोधनस्य कर्त्तास्मि किमन्यत् प्रियमाहवे ॥

मातुल ! राधेयक्रोधवशादनार्य्यमस्माभिराचरि-
तम् अतस्त्वमपि तावदस्य राज्ञः पार्श्वपरिवर्त्ती भव ।

क्षप । गच्छास्यहमत्र प्रतिविधातुं, भवानपि शि-
विरसम्निवेशमेव प्रतिष्ठताम् ।

उभौ परिक्रम्य निष्क्रान्तौ ।

इतितृतीयोऽङ्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति भट्टाचार्य्य

विरचिते वेशीसंहारनाटक व्याख्यामे

अथस्यामनामकतृतीयाङ्कव्याख्या ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति प्रहारमूर्च्छितं रथस्थं दुर्योधनमपहरन् सूतः ।

सूत । ससंभ्रमम् परिक्रामति ।

नेपथ्ये । भो भो बाहुबलावलेपप्रवर्तितमहासमर-
दोहदाः कौरवपक्षपातपणीकृतप्राण(१) द्रविणसञ्चया
नरपतयः संस्तब्धन्तां, हतदुःशासनपीतावशेषशो-
णितस्त्रपितबीभत्सवेष्टकोदरदर्शनविषादपरिस्व-
लत्प्रहरणानि रणात् प्रद्रवन्ति बलानि ।

सूत । विलोक्य । कथमेष धवलचपलचामरचु-
म्बितकनककमण्डलुना शिखरावनद्धवैजयन्तीसूचि-
तेन हतगजवाजिनरकलेवरसहस्रसंमर्दविषमोद्-
खातकृतकलकलकिङ्किणीजालमालिना रथेन श-
रवर्षस्तम्भितपरवलपराक्रमप्रद्रुतमात्मबलमाश्वासयन्
क्षपः किरीटिनाभियुक्तमङ्गराजमनुसरति । हन्त
जातमस्त्रद्वलानामवलम्बनम् ।

(१) कौरवपक्षपातेन तत्स्नेहेन तत्साहाय्येन तदर्थमिति
यावत् पणीकृतः प्राणएव द्रविणसञ्चयो यैः यथा द्यूतादौ द्रवि-
णसञ्चयः पणीक्रियते एवं रणद्यूते तैः प्राणएव पणीकृत इत्यर्थः ।

नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् ।

भीम । भो भो अस्माद्दर्शनभयस्त्वलितकार्मुकञ्च
पाणतोमरशक्तयः कौरवचमूभटाः पाण्डवपक्षपाति
नञ्च योधाः न भेतव्यम् न भेतव्यम्, अयमहं निहत-
दुःशासनपीवरोरः स्थलक्षतजासवपानमदोद्धतो रभस-
गामी स्तोकावशिष्टप्रतिज्ञामहोत्सवः (१) कौरवराजस्य
द्यूतनिर्जितो (२) दासः पार्थमध्यमो भीमसेनः सर्वान्
भवतः साक्षीकरोमि श्रूयताम् ।

(३) राज्ञोमानधनस्य कार्मुकभृतो दुर्योधनस्याग्रतः

प्रत्यक्षं कुरुबान्धवस्य च तथा कर्णस्य शल्यस्य च ।

पीतं तस्य मयाद्य पाण्डवबधूकेशास्वराकर्षिणः

कोष्णं जीवतएव तीक्ष्णकरजक्षुसादृष्टं वक्षसः ॥

(१) स्लोकं स्वल्पमवशिष्टा दुर्योधनोरुभङ्गरूपा या प्रतिज्ञा
तया महत्त्वो यस्य प्रतिज्ञाया स्वल्पावशिष्टत्वात् जातानन्दस-
न्दोह इत्यर्थः ।

(२) द्यूतेन निर्जितः अतएव दासः दासत्वेन पूर्वमुपहसित
इत्युक्त्या च अपकारस्फारणम् अयमित्यनेन दुःशासनोरः स्थल
क्षतजासवपानेनात्मनो मत्तता ख्यापिता ।

(३) राज्ञः इति मानधनस्येति कार्मुकभृत इति च विशेषण
त्वयेण राज्ञोऽपमानोऽतीव दुःसहः विशेषतः मानधनस्य तत्रापि
चापधारित्वेऽपि प्रतीकाराक्षमत्वमित्येदपि अपमानायैवेति सूचि

सूत श्रुत्वा, सभयम् । अये आसन्न एष दुरात्मा
 कौरवराजपुत्रमहावनोत्पातमारुतः, अनुपलब्धसं-
 चक्ष तावदत्र महाराजः, भवतु सुदूरमपनयामि
 स्यन्दनम्, कदाचित् दुःशासन इवास्मिन्नप्यनार्यो
 ऽनार्यमाचरिष्यति । त्वरितं परिक्रम्यावलोक्य च । अये
 अयमसौ सरसीसरोजविलोलनशीतलसुरभिः(१)मात-
 रिश्वसंवाहितसान्द्रकिसलयो न्यग्रोधपादपः, उचि-
 ता विश्रामभूरियं समरव्यापारखिन्नस्य वीरजनस्य ।
 अत्रस्थश्चायमयत्नोपवीजिततालवृन्तेन(२)हरिच-

तम् । यस्य बलाश्रयणेन यस्य च मन्त्रणेनास्मादुविरोधिता कृता
 तयोः कर्णसौवल्योरपि समक्षं तत्रापि कुरुबान्धवस्य कार्मुक
 मृत इति च विशेषणं योज्यम् । तत्र कर्णपक्षे कुरुणां मितस्येत्य-
 र्थः । शकुनिपक्षे बन्धुशब्दस्य पितृमातृवाचकतया तत्संबन्धित्वात्
 बान्धवस्य मातुलस्येत्यर्थः । तीक्ष्णैः करजैरङ्गुल्यग्रैर्नान्यसाध-
 नापेक्षेभिर्भावः क्षुप्तात् जीवत एव तस्य वक्षसः कोष्ठां अष्टक्-
 रुरिरं प्रीतम् ।

(१) सरस्याविलोलनेन शीतलः सरोजस्य विलोल-
 नेन च सुरभिः इति यथाक्रममन्वयो बोध्यः । तादृशप्रभात-
 मारुतेन वाहितः चालितः सान्द्रः निरन्तरः किसलयो यस्य ।

(२) अयत्नेन प्रयत्नं विनापि अनायासेनेत्यर्थः । अयत्नम्
 अयत्नसाध्यं वा यदुपवीजितं व्यजनचालनादि तदेव तालवृन्तमिव
 व्यजनकार्यमिव यस्य ।

न्दनच्छटाशीतलेनाप्रयत्नसुरभिणा दशापरिणामः
योग्येन सरसीसमीरणेन च विगतक्लमोभविष्यति महा-
राजः । लूनकेतुश्चायं रथोऽनिवारित एव प्रवेक्ष्यति
च्छायायामिति । प्रवेशं रूपयित्वा । कः कोऽत्र । सम-
न्तादवलोक्य । कथं न कश्चित्, परिजनः । नूनं तथाविधस्य
वृकोदरस्य दर्शनादेवंविधस्य च स्वामिनस्त्रासेन (२)
शिविरसन्निवेशमेव प्रविष्टः, (३) भोः कष्टम् कष्टम् ।

४) दत्त्वा द्रोणेन पार्थादभयमपि न संरक्षितः सिन्धुराजः
क्रूरं दुःशासनेऽस्मिन् हरिण इव कृतं भीमसेनेन कर्म ।
दुःसाध्यामप्यरीणां लघुमिव समरे पूरयित्वा प्रतिज्ञां
नाहं मन्ये स कामं कुरकुलविमुखं दैवमेतावतापि ॥

(१) दशाया अवस्थाया मूर्च्छावस्थाया इति यावत् परिणाम
अन्यथाभावस्तच्छान्तिरिति यावत् तत्र योग्येन समर्थेन ।

(२) एवंविधस्य मूर्च्छां गतस्य स्वामिनस्त्रासेन जीविष्यति
नवेति संशयेन अतएव भीत्यर्थत्वाभावात् पञ्चमी ।

(३) प्रविष्ट इति कत्तरि क्तः परिजनविशेषणम् ।

(४) अभयं दत्त्वा पार्थादभयं नास्तीति अभयं प्रदर्श्य पार्थात्
सिन्धुराजो जयद्रथो न रक्षितः एवञ्च कुरुबलहानिः ।
भीमेन हरिण इव अनायासवध्यत्वात् मृगतुल्ये अस्मिन्

राजानमवलोक्य । कथमद्यापि न चैतन्नामुपलभते
महाराजः, भो कष्टम् । निश्चयः ।

(१) मदकलितकरेणुभज्यमाने

विपिनद्वयप्रकटैकशालशेषे ।

हतसकलकुमारकेकुलेऽस्मिन्

स्वमसि विधेरवलोकितः कटाक्षैः ॥

ननु भो हतविधे ! भरतकुलविमुख ।

दुःशासने क्रूरं कर्म वक्षःस्थलविदारणपूर्वकरुधिरदानं कर्म
अरीणां अग्रे इति शेषः दुःसाध्यामपि प्रतिज्ञां लघुमिव पूरयित्वा
तादृशं कर्म कृतमित्यन्वयः कुरुकुलविमुखं तत्प्रतिकूलं दैवं नियतिः
एतावताऽपि दुःशासनबधपर्यन्तकरणेनापि सकामम् सम्पूर्णा
मनोसयं न इत्यहं मन्ये इत्युत्प्रेक्षे नो चेत् राज्ञः कथमीदृशी
दशेति भावः ।

(१) मदेन कलितः मत्तः करेणुः करिणावकः भीमसेनरूपः
तेन भज्यमाने प्रकटः स्पष्टएक एव शालो वृक्षः शेषो यत्र तादृशो
हतसकलकुमाररूपवृक्षसमूहे विपिनद्वयप्रकटैकशालो वृक्षः शेषो यत्र तादृशो
वर्तमानस्त्वं विधेः कुरुकुलविमुखभाग्यस्य कटाक्षैरवलोकितः मया
विमुखत्वेऽवलम्बितेऽपि कथमयमेकोऽपीदानीम् शिष्यते इति
बुद्ध्या दृष्ट इत्यर्थः । त्वमिति दर्शनात् महाराजसम्बोधनक-
मेवैतद्वाक्यमिति बोध्यम् ।

(१) अक्षतस्य गदापाणे रनारूढस्य संशयम् ।

एषापि भीमसेनस्य प्रतिज्ञा पूर्यते त्वया ॥

दुर्यो । मनैरुपलब्धसत्तः आः का शक्तिरस्ति

पवनतनयस्य वृकोदरस्य मयि जीवति दुर्योध-
ने प्रतिज्ञां पूरयितुं, (२) वत्स! दुःशासन! न भेतव्यं
न भेतव्यम्, अयमहमागतोऽस्मि, स्मृत ! प्रापय
रथं तमुद्देशं यत्र वत्सो दुःशासनस्तिष्ठांत ।

स्मृत । आयुष्मान् अक्षमाः सम्प्रति वाहास्ते रथ-
मुद्धादुम्, । अवमार्थ्य । [वयञ्च] ।

दुर्यो । रथादवतीर्थं सगर्वं साकूतञ्च । किं स्यन्दन-
गमनकालातिपातेन ।

(१) भीमेन ऊरुभङ्गायै युद्धकरणे उभयोश्च युद्धे भीमस्य
शरीरजतादिकं जीवनं भवेत् न वेति संशयम् संशयगोचरतामना
रूढस्याप्राप्तस्य, दुर्योधनस्य गदायुद्धे नैपुण्यात् भीमस्य जीवने ।
अवश्यमेव संशयो भवेदिति सूचितम् । एषा ऊरुभङ्गफलीभूता
बधरूपा प्रतिज्ञा पूर्यते पूर्तिं प्राप्नोते इति ।

(२) स्मृतपठितश्लोकश्रवणस्य प्रतिज्ञा पूर्यते इति भागस्यो
च्चारणसमये लब्धसंज्ञतया तच्छ्रवणे दुःशासनोरःस्थलासव
मानप्रतिज्ञापूरणपरतां मत्वा तत्प्रतीकारार्थमुद्यतस्य राज्ञः का
शक्तिः प्रतिज्ञा पूरयितुमिच्छति इति बोध्यम् ।

[अनोरथं च]

सूत । सर्वैलक्षं सकरुणञ्च । मर्षयतु आयुष्मान् ।
 दुर्यो । धिक् सूत । किं रथेन, केवलमरातिविमर्द-
 संघट्टसञ्चारी दुर्योधनः खल्वहं, तद्गदामात्रसहायः
 समरभुवमवतरामि ।

सूत । आयुष्मान् एवमेतत् कः सन्देहः ।
 दुर्यो । यद्येवं किमेवं भाषसे । पश्य,
 (१) बालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः,
 पापं व्यवस्यति समक्षमुदायुधोऽसौ ।
 अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां
 क्रोधो न, नापि करुणा, न च तेऽस्ति लज्जा ॥
 सूत । सकरुणं पादयोर्निपत्य । एतद्विज्ञापयामि
 आयुष्मानु सम्पूर्णप्रतिज्ञेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं
 दुरात्मना वृकोदरहृदकेन अत एव ब्रवीमि ।

(१) बालस्य अतएव प्रकृत्या स्वभावेन चञ्चलस्य इत्यनेन द्रौपदीके-
 शास्वराकर्षणादिकं बालभावादेव कृतमिति सूचितम् मे सम-
 क्षम् पापः उदायुधः सन् पापं वक्षःस्थलविदारणरूपं व्यवस्यति
 करोति अस्मिन् विषये एतत्प्रतीकाराय व्यवसायिनं कृतोद्यमं मां
 निवारयसि अत्र ते तव क्रोधो न, शत्रुधर्षणोऽपि क्रोधाभावः,
 करुणा न, परदुःखप्रहरणेच्छाभावः । लज्जा न, शत्रुणा समक्षं
 प्रतिज्ञा पूर्यते तत् सहनादपमानाबोधान्न न लज्जेत्याशयः ।

दुर्यो । सहसा भूमौ पतन् । हा ! वत्स ! दुःशासन !,
हा मददज्ञाविरोधितपाण्डव !, हा विक्रमैकरस !, हा
मदङ्गदुर्ललित ! (१) हा अरातिकुलगजघटासृगेन्द्र !
हा युवराज ! क्वासि प्रयच्छ मे प्रतिवचनं ।

इति निम्बस्य मोहमुप्रगतः ।

सूत । राजन् ससाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

दुर्यो । संज्ञां लब्ध्वा निम्बस्य ।

(२) युक्तो यथेष्टमुपभोगसुखेषु नैव

त्वं लालितोऽपि हि मया न वृथाग्रजेन ।

अस्यास्तु वत्स तव हेतुरहं विपत्ते

र्यत् कारितोऽस्य विनयं न च रक्षितोऽसि ॥

इति पतति ।

(१) मदङ्गे दुर्ललितं चाञ्चल्यरूपं चेष्टा यस्य ।

(२) उपभोगसुखेषु भोजनाच्छादनादिसम्भोगजनकव्यापा
रेषु न लालितः न पालितः अतएव मयि वृथाग्रजत्वम् । अस्याः
भीमसेनकृतवक्षोविदारणरूपाया विपत्तेः अहमेव हेतुः द्रौपद्याः
केशास्वरकर्षणादेर्मदाज्ञयैव कृतत्वात् । अविनयं द्रौपदीकेश
ग्रहादिरूपं कारितः त्वत्कृतापकारप्रतीकर्तुर्भीमात् न च
रक्षितः ।

सूत । आयुष्मान् समाश्वसिहि ।

उर्यो । धिक् सूत किमनुष्ठितं भवता ।

(१) रञ्जणीयेन सततं बालेनाज्ञानुवर्तिना ।

दुःशासनेन भ्रात्राहमुपहारेण रक्षितः ॥

सूत । महाराज ! मर्त्यभेदिभिरिषुतोमरशक्ति-
प्राप्तवर्त्महारायानामपहृतचेतनत्वान्निचेतनः कृतो
महाराज इत्यपहृतो मया रयः ।

उर्यो । सूत ! विरूपं कृतवानसि,

(२) तस्यैव पाण्डवपशोरनुजद्विषो मे

* चोदैर्गदाशनिघ्नतैर्न विबोधितोऽस्मि ।

यद्येव नाभिश्शयितो रुधिरार्द्रशय्यां

दौःशासनीं यदहमद्य वृकोदरो वा ॥

(१) देवादिव्यः अजिह्मनिवारणार्थं दीयमानो दत्त्यादि-
रूपहारस्तथाच भीमाय एतादृशं भ्रातरमुपहारत्वेन दत्त्वाऽहं
रक्षित इत्यनुचितं कृतमित्यर्थः ।

(२) समानुजद्विषस्तस्य गदारूपवज्रकृतेः चोदैर्निष्पेक्षतज्ज-
तध्वनिभिरेवेत्यर्थः ।

* चोभैरिति पाठे तत्कृतवोटनैः । यदि यस्मात्
रथभूनिर्तोऽपवाहनात् हेतोः न विबोधितोऽस्मि अनपवाहे तु
उत्तरेण रुधिरवश्यं बोधितः स्यादित्यर्थः । यद्येव पाठस्तु तमी
चीनः हि यस्मात् यन्न विबोधितोऽस्मीत्यर्थः । यच्च प्रागुक्तं हे

निःश्वस्य नभोविलोक्य । ननु भो हतविधे! अपावि-
रहित! भरतकुलविमुख !

(१) अपि नाम भवेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरः ।

सूत । शान्तं पापं, महाराज! क्लिप्तदम् ।

दुर्यो । घातिताशेषवन्धो मे किं राज्येन जयेन वा॥

ततः प्रविशति सप्रहारः पुरुषः ।

पुरुषः । अज्जा अविणाम इमस्सिं उद्देसे सा-
रहिदुद्वयो दिट्ठो तुल्लेहिं महाराजदुज्जोहणो
ण वेत्ति । कहं ण कोवि मन्तेदि, होदु, बद्धपरि-
अराणं पुरिसाणं समूहो दोसद्व एत्थ गदुअ पुच्छिस्सं

तोरेव दौःशासनीं तद्गृहीतां रुधिरार्द्रशय्यामहं वृकोदरो वा
अद्यैव नाधिशयितः अनपवाहने तु अहैतुभिः बोधितः सन्
भीमेन सह युध्यमन्स्तेन हतः अहमयवा मया हतो वृकोदरो
वा तामधिशयितः स्यादित्यर्थः । एवञ्च एतद्द्वयं यन्न संभूतं
तत्रापवाहनमेव हेतुरतोविरूपताकरणं यदुक्तं तत्समर्थितम् ।

(४) यथेष्टं मूर्च्छाशोकरोगादिना मृत्युर्भवेदपि न तु वृको-
दरहस्तात् मरणं भवेदित्याशयः ।

तर्थाः ! अपि नाम अस्मिन्नुद्देशे सारथिद्वितीयो दृष्टो युष्मा-
भिर्हाराजदुर्योधनो न वेति । कथं न कोऽपि मन्त्रयते, भवतु
बद्धपरिकराणां पुरुषाणां समूहो दृश्यते अत्र गत्वा प्रक्ष्यामि

विलोक्य । कथं एदे क्वु ख्खामिणो गाढप्र-
 हारस्स घणसस्साहजालदुब्भेज्जसुहेहिं कङ्कवत्ति-
 हिं हिअआदो सल्लाईं उद्धरन्ति ता क्वु एदे ण
 जाणन्ति, होदु, अस्सदो विचिणस्सं इमे क्वु अबरे
 प्पक्कददरा संकलिदा वीरमाणुसा ता, एत्थ गदुअ
 पुं च्छस्सं । उपगम्य । हंहो जाणह कस्मिं उद्देसे-
 कुरुणाहो बट्ठइ त्ति । कथं एदेवि मं पेक्खिअ
 अहिअदरं रोअन्ति । दृष्ट्वा । ता गच्छ एदेवि
 जाणन्ति । हा दुक्कुरं क्वु एत्थ बट्ठइ, एसा वील-
 मादा समलविणिहदं पुत्तअं सुणिअ रत्तंसुअणि-
 वसणाए समग्गभूसणाए बह्मए सह अनुमरेदि ।

कथमेते खलु ख्खामिनो गाढप्रहारस्य घनसन्नाहजालदुर्भेद्यमु-
 खैः (निविडसन्नाहजालमिव दुर्भेद्याग्रं येषां तैः) कङ्कपत्नैः (श-
 ल्योद्धारयन्त्वभेदैः) हृदयात् शल्यानि उद्धरन्ति, तत् खल्वेते न
 जानन्ति । भवतु अन्यतो विचेष्ट्यामि, इमे खलु अपरे प्रभूत-
 तराः सङ्कलिताः वीरमानुषाः, तदत्र गत्वा प्रक्ष्यामि । अहंहो
 जानीथ कस्मिन्नुद्देशे कुरुनाथो वर्त्तत इति । कथमेतेऽपि मां
 दृष्ट्वा अधिकतरं रुदन्ति, तन्न त्वेतेऽपि जानन्ति । हा दुष्करं
 खलु अत्र वर्त्तते । एषा वीरमाता समरविनिहितं पुत्रकं श्रुत्वा
 रक्तांशुकनिवसनया समग्रभूषणया बध्वा सह अनुम्रियते ।

सखाधम् । साज्ज बीरमादे साज्ज असस्सिंवि जन्मा-
न्तरे अणिहदपुत्तआ ऊविस्सदि होदु असदो
[विचिण्णस्सं ।] अन्यतो विलोक्य । अअं अवरो बज्जप्प-
हारणिहदकाओ अकिदब्बणप्पडिआरो एव्व जो-
हसमूहो इमं सुखासणं तुलङ्गनं उवालहिअ रोददि
णूणं एदाणं एत्थ एव्व सामी बावादिदो ता णज्ज
एदे वि जाणन्ति होदु असदो गदुअ पुच्छिस्सं ।
सर्वतो विलोक्य । कहं सब्बो एव्व अवत्थाणु ख्वं व्वसणं
अणुभवन्तो भाअधेअविमुहदाए पज्जाउलो जणो
ता कं एत्थ पुच्छिस्सं कं वा उवालहिस्सं होदु सअं

साधु वीरमातः, साधु अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे अनिहतपुत्रका
भविष्यति । भवतु अन्यतो विचेष्टामि । अयमपरो बज्जप्रहारनिह-
तकायो टकतव्रणप्रतीकार एव योधसमूहइमं शून्यासनं तुरङ्गम
मुपालभ्य रोदिति नूनमेषामत्रैव स्वामी व्यापादितः तन्न त्वेतेऽपि
जानन्ति, भवतु अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि । कयं सर्व एव अव-
स्थानुरूपं व्यसनमनुभवन् भागधेयविमुखतया पर्याकुलो
जनः तत् कसत्र प्रक्ष्यामि कं वा उपालक्ष्ये । भवतु स्वय-

[पुच्छिस्सं ।]

एव एत विचिण्णं ! परिक्रम्य । देव्यं दाणीं उवा
लहिण्णं हं हो देव्य ! एआदसाणं अक्खोहिणीणं (१)
णाहो ज्जेहो भादुसदस्स भत्ता गाङ्गेयजयद्वय-
होणङ्गराअसत्तुकिवकिदवम्म अस्सत्तामप्पसुहस्स रा
अचक्कस्स सअलप्पहिबीमण्डलेक्कणाहो महाराअ

(१) अक्षौहिण्यां प्रसंख्याता रथानां द्विजसत्तमाः ।

संख्यागणिततत्त्वज्ञैः सहस्राण्येकविंशतिः ।

शतान्युपरि चैवाष्टौ तथा भूयश्च सप्ततिः ॥ (२१८७० रथाः)

गजानाञ्च परीमाणं तावदेव निर्दिशेत् । (२१८७० गजाः)

ज्ञेयं शतसहस्राणि सहस्राणि नवैव तु । (१०८३५० नराः)

नराणामपि पञ्चाशच्छतानि त्रीणि चानघाः ॥

पञ्चषष्टिसहस्राणि तथाश्वानां शतानि च ।

दशोत्तराणि षट् प्राङ्गुर्यथावदिह संख्यया ॥ (६५६१० वाजिनः)

आदिपर्वणि २ अध्यायोक्ताक्षौहिणीसंख्या ग्राह्या ।

नेवात्र विचिष्यामि । भवतु दैवमिदानीमुपालभ्ये, अहो तैव !
एकादशानामक्षौहिणीनां नाथो ज्येष्ठो ब्राह्मणस्य भर्ता
गाङ्गेयजयद्वयद्रोणाङ्ग राजशल्यकपलतवर्णाश्वत्थानप्रमुखस्य
राजचक्रस्य सकलपृथिवीमण्डलैकनाथो महाराजदुर्योधनोऽपि

हुज्जोहणोबि असेसीअदि (१) णा जाणे कस्मिं
उहेसे सी बट्टइ त्ति । विचिन्त्य निअस्य च । अह वा
किं एत्थ देव्वं उवालहामि जहो तस्मा क्व एदं
(२) निभ्विद्विउलवअणवीअस्मा (३) परिज्जदपि
दामहहिदोवदेसङ्कुरस्मा (४) सउणिहदअप्पोत्साह
णादिविरूढमूलस्मा (५) जटुगेहदूदविससाहिणो (६)
संभट्ठचिरआलसंबद्धवेरालवालस्मा पञ्चालिकाकेस

(१) अन्विष्यते इत्यनेन बह्वैक्यानां विनाशात् परिजना-
वृत्तत्वाभावेन क्वचित् स्थीयते इत्यनुसन्धानं कर्त्तव्यं तच्च दुर्भाग्य
कृतमित्याशयः ।

(२) निर्भस्मितमवज्ञातं यत् विदुरवचनं तदेव वीजं यस्य ।

(३) परिभूतः पितामहहितोपदेशः भीष्महितकथनमङ्कुरो यस्य ।

(४) शकुनिरेव हतकः सर्वानिष्टकरत्वात् आशस्यानाशः तस्य
यत् प्रोत्साहनादि उत्तेजनादि तेन विरूढं जातं मूलं यस्य ।

(५) जटुगृहं द्यूतं विषञ्च तान्येव शाखी वृक्षस्तद्रूपस्य ।

(६) संभूतः सञ्चितः चिरकालसम्बन्धो यस्य चिरसञ्चितः

अन्विष्यते न जाने कस्मिन्नुद्देशे स वर्त्तत इति ।
अथ वा किमत्र दैवमुपालभे तस्य खल्विदं निर्भ-
स्मितविदुरवचनवीजस्य परिभूतपितामहहितोपदेशाङ्कुर-
स्य शकुनिहतकप्रोत्साहनादिविरूढमूलस्य जटुगृहद्यूतवि-
षशाखिनः संभूतचिरकालसंबद्धवैरालवालस्य पाञ्चालिकाकेश-

ग्रहणकुसुमस्य फलं (१) परिणमति (२) । अन्यतो
विलोक्य । जहा एत्य एसोबिबिहरअणप्पहासस्वलिद-
सूरकिरणप्पसूदसक्कचावसहस्ससंपूरिददसदिसामुहो
(३) लुणकेदुवंसो रहो दीसइ ता अहं तक्केमि अबस्सं
एदिना महाअदुज्जोहणस्स विस्सामुहे सेण होदब्बं । *

उपसृत्य दृष्ट्वा च । जअदु जअदु महाराजो । †
सूत । विलोक्य आयुष्मन् ! समरात् सुन्दरकः प्राप्तः ।

मित्यर्थः तादृशं यद् वैरं विद्वेषः तदेवालवालो यस्य सित्तजल-
धारणार्थं वृक्षमूले मृत्तिकादिरचितक्षुद्रसेतुविशेषआलवालः ।

(१) पञ्चालिकायाः केशग्रहणमेव कुसुमं यस्य ।

(२) तादृशवृक्षस्य फलमिव फलं कार्यं परिणमति मरत
कुलक्षयरूपतया जायते इत्यर्थः ।

(३) विविधरत्नप्रभया संबलितेन मिलितेन सूर्यकिरणेन
प्रसूतं जनितं यदिन्द्रचापसहस्रं तेन पूरितं दशदिशामुखं येन ।

ग्रहणकुसुमस्य फलं परिणमति । यथा अत्रैष विविधरत्नप्रभा-
संबलितसूर्यकिरणप्रसूतशक्रचापसहस्रपूरितदशदिशामुखोलू-
नकेतुवंशो रथो दृश्यते तदहं तर्कयामि अवश्यमेतेन महा-
राजदुर्योधनस्य विश्रामोद्देशेन भवितव्यम् ।

† जयतु जयतु महाराजः ।

दुर्यो । विलोक्य । अये सुन्दरक ! कच्चित् कुशलमङ्गराजस्य ।

सुन्द । देव कुशलं शरीरमेत्तेण । *

दुर्यो । ससंभ्रमम् । सुन्दरक ! किं किरीटिनाऽस्य निहता धौरेयकाः, हतः सारथिः भग्नो वा रथः ।

सुन्द । देव ण रहो भग्नो से मणरहोवि ॥†

दुर्यो । सरोषम् । अरे किमेवमस्म्यष्टकथितैराकुलमपि मे मनः पर्याकुलयसि तदशेषतो विस्पष्टं कथ्यताम् ।

सुन्द । जं देवो आणवेदि । अए देवस्स मउडमणिप्पहावेण अबणीदा मे रणप्पहारवेअणा । इति साटोपं परिक्रम्य । सुणादु देवो अज्ज दाव कुमालदुस्सासणबह इत्यङ्घोक्ते मुखमावृणोति । ‡

* देव ! कुशलं शरीरमात्रेण ।

† देव ! न रथो भग्नः, अस्य मनोरथोऽपि ।

‡ यद्देव आज्ञापयति । अये देवस्य मुकुटमणिप्रभावेणापनीता मे रणप्रहारवेदना । शृणोतु देवः, अद्य तावत् कुमारदुःशासनबधः ।

सूत । सुन्दरक कथय कथितमेव दैवेन ।

दुर्यो । कथ्यतां श्रुतमस्माभिः ।

सुन्द । सुणादु देवो अज्ज दाव कुमालदुस्सासणव-
हामरिसिदेण सामिणा अङ्गराएण कुडिल भउडी-
भङ्गभीषणललाटपट्टेण अविसादसन्धानमोक्खेण
शिलीमुखसंघादवरिसिणा अभिजुत्तो सो दुराचारो
मज्झमपाण्डवो भीमसेणहतकः । *

उभौ । ततस्ततः ।

सुन्द । तदो देव! उभयबलमिलन्तद्दीप्यन्तकरि-
तुरअपदादिसमुब्भूदधूलिणिवहेण पल्लत्यतत्तद्गज-
घटासंघादेण अ वित्थरन्तेण अन्धआरेण अन्धकिदं
उभयबलं ए भुवनतलं लक्खीअदि । †

* शृणोतु देवः अद्य तावत् कुमारदुःशासनबधामर्षितेन स्वामि-
नाङ्गराजेन कुटिलभ्रूकूटीभङ्गभीषणललाटपट्टेन अविज्ञातस-
न्धानमोक्षेण शिलीमुखसंघातवर्षिणा अभियुक्तः स दुराचारो
मध्यमपाण्डवो भीमसेनहतकः ।

† ततो देव उभयबलमिलद्दीप्यन्तकरितुरगपदादिसमुद्भूतधूलि-
निवहेन पर्यस्ततत्तद्गजघटासंघातेन च विस्तीर्यमाणेनान्धका-
रेण अन्धीकृतमुभयबलं न भुवनतलं लक्ष्यते ।

उभौ । ततस्ततः ।

सुन्द । ततो देव ! दूराकट्टिदधनुगुणच्छोटन-
टङ्कारगम्भीरभीषणेण (१) अन्धआरेण जाणीअदि
गज्जिदं पलअजलहरेण त्ति । *

दुय्यो । ततस्ततः ।

सुन्द । †ततो देव दोहिणं ताणं असोससिंहणा
दगज्जिदपिणुणं (२) विविहपरिमुक्कप्पहरणाहदकव-
असंगलिदज्जलणविज्जुअं (३) वहललुहिलविन्दु

(१) अन्धकारस्य भेघतुल्यस्त्रामलतया धनुष्टङ्कारस्य
गर्जितस्य न च भातत्वात् प्रलयभेदेन गर्जितमिति ज्ञायते
इत्युत्प्रेक्ष्यते इत्यर्थः ।

(२) अन्योन्यमुद्दिष्य सिंहनादः सिंहस्येव शब्दः स एव
गर्जितस्य भेघनादस्य पिणुनः सूचकः यत्र ।

(३) विविधैः परिनुक्तैः प्रहरणैः शस्त्रैराहतात् आघटितात्
कवचात् लौहमयमज्जाहात् सगतिता स्फुरिता ज्वलनएव
विद्युद्यत्न विद्युच्चक्रमिति पाठे विद्युत्समूहोयनेति वाक्यम् ।

* ततो देव ! दूराकट्टिदधनुर्गुणच्छोटनटङ्कारगम्भीरभीषणेनान्ध-
कारेण ज्ञायते गर्जितं प्रलयजलधरेणेति ।

† ततो देव ! द्वयोस्तयोरन्योन्यसिंहनादगर्जितपिणुनं विविध-
परिमुक्तप्रहरणाहतकवचसंगलितज्वलनविद्युत्कां वहलरुधिर

खज्जोअभासुरं गम्भीरत्यणिदचापजलहरप्पसरिदसर
धारासहस्रवरिसदुद्दंशणं (१) संभूदं समरदुद्दिणं ।

उद्यो ! ततस्ततः ।

सुन्द । * तदोअ देव ! एदस्मिं अन्तरे जेठस्स भा-
दुणो पराभवसङ्किणा धणञ्जएण वज्जणिग्घादणि-
ग्घोसविसमरहरसिदहओ (२) सिहरठ्ठिदवाणरो
(३) तुरङ्गमसंवाहणवापिदवासुदेवसङ्गचक्रगदासि

(१) गम्भीरं स्तनितं गर्जितं यस्य तादृशश्चापएव जलधरो
मेघस्तस्मात् प्रसरत् यत् शराणाम् धारासहस्रं धारारूपतां
प्राप्तं शरसहस्रमित्यर्थः तद् यत्र एवंभूतेन वर्षेण शरानिक्षेपक
पृथ्वा दुर्दर्शनम् ।

(२) वज्रनिर्घातः वज्रशब्दव यो निर्घोषः रथधक्ककठोरशब्द-
स्तेन विस्मयराशञ्चला हेषिता हया यत्र हेषणा वाजिशब्दः ।

(३) शिखरस्थितवानरः कपिध्वजः ।

विन्दुखद्योतभासुरं गम्भीरस्तनितचापजलधरप्रसरच्छरधारा-
सहस्रवर्षदुर्दर्शनं संभूतं समरदुर्दिनम् ।

* ततश्च देव ! एतस्मिन्नन्तरे ज्येष्ठस्य भ्रातः पराभवसङ्किना
धनञ्जयेन वज्रनिर्घातनिर्घोषविस्मयराशेषितहयः शिखरस्थि-
तवानरस्तुरङ्गमसंवाहनव्याघ्रतवासुदेवसङ्गचक्रपदासिलाञ्छित-

लज्जिदचटुलचउब्बाऊदुहंसणो (१) आपूरिअपञ्चज
णदेअदत्त (२) ताररसिदप्पडिरवभरिददसदिसासु-
हकुहरो (२) धाविदो तं उहसं रहवरो । *

दुर्यो । ततस्ततः ।

सुन्द । तदो भीमसेणधणञ्जएहिं अभिजुत्तं
पितरं पेक्खिअ ससंभमं विअलिअं अबधूणिअ रअ-

(१) वाहानामश्वानां वाहने चालने व्याप्तस्य वासुदेवस्य
शङ्खादिलाञ्छितैः चतुर्भिर्बाहुभिः दुर्दृशेनः यद्यपि वासुदेवस्य
चतुर्भुजतया समुद्भवेऽपि जन्मोत्तरमेव द्विभुजता जातेति भाग-
वतं तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं चतुर्भुजं शङ्खगदाद्युदायुधमिति,
पितृोः संपश्यतोः सदयो बभूव प्राकृतः शिशुरिति च १० स्क० ३
अध्याये उक्ता तथापि भारतयुद्धकाले विप्रक्षसैन्यानां त्रास-
नार्थं पुनश्चतुर्भुजता प्रकटिता “तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सह
स्त्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते इति गी० ११ अ० विश्वरूपदर्शनात् भीत-
स्यार्जुनस्य भगवन्तं प्रति तेनैवेत्युक्त्या चतुर्भुजताश्रितेति सूचि-
तम् ।

(२) पाञ्चजन्यः केशवशङ्खः देवदत्तः अर्जुनशङ्खः पाञ्चजन्यं
हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जय इति गीतायासुक्तत्वात् ।

तचटुलचतुर्बाऊदुर्दृशेन आपूरितपाञ्चजन्यदेवदत्तताररसितदश-
दिशामुखकुहरो धावितस्तमुद्देशं रथवरः ।

* ततो भीमसेनधनञ्जयाभ्यामभियुक्तं पितरं प्रेक्ष्य ससंभमं

रासीसञ्जं, आकस्याकट्टिकठिणकोदण्डजीओ दाहि-
णहस्तविक्रिप्तसरपुङ्खबन्धणो(१) विषट्णतुवराइ-
दसारहीओ तं देसं उवगदो कुमालविससेणो ।*

इय्यो । सावट्ठम् । ततस्ततः ।

उन्द । तदोअ देव! तेण आअच्छन्तेण एव्व
कुमालविससेणेण विदलिदसिहासामलसिणिठ्ठपुङ्-
खेहिं(२) कठिणकङ्कवत्तेहिं किसणवरणेहिं सिला-
णिसिदसामलसल्लवन्धेहिं कुसुमिदो विअ तरु मुद्धत्त-
एण सिलीमुहेहिं पच्छादिदो धणञ्जअस्स रहवरो।†
उभौ । सहर्षम् । ततस्ततः ।

(१) दक्षिणहस्तोविक्रिप्तो यत्र तादृशं सरपुङ्खबन्धनं यस्य ।

(२) विदलिता क्षुणा पिष्टेति यावत् शिखा तज्जन्या-
ञ्जनमिव श्यामला स्निग्धाः चिकणाः पुङ्खा येषाम् ।

विगलितमवधूय रत्नशीर्षक माकर्णाकट्टिकठिनकोदण्डज्यो दक्षि-
णहस्तविक्रिप्तसरपुङ्खबन्धनो विषट्णतुवरायितसारथिक स्त देश
नुपगतः कुमार वृषसेनः ।

† ततश्च देव! तेनागच्छतैव कुमारवृषसेनेन विदलिशिखाश्या-
मलस्निग्धपुङ्खैः कठिनकङ्कपत्रैः कणावर्यैः शिलानिशितश्यामल-
शल्यवन्धैः कुसुमित इव तरु मुद्धर्त्तेन सिलीमुखैः पच्छादितो
धनञ्जयस्य रथवरः ।

हृन् । ततो देव ! तीक्ष्णविक्रियन्तणिमिदमल्लवा-
णवरिसिणा धनञ्जयेण ईसि विहसिञ्च भणिदं,
अरे रे विससेणे पिदुणो वि दाव दे ण जुत्तं मच्च
अभिमुखं ठादुं किं उण भवदो वालस्य, ता गच्छ
अवरेहिं कुमारेहिं आओधेहि, एज्जं वाचं णिसमि-
अ गुरुअणाहिकखेवेण उद्दीविअकोपोपरत्तमुहम-
ण्डलविअम्भिअभिउड्डीभङ्गभीषणेण चावधारिणा
कुमालविससेणेण वि मम्मभेदएहिं परुसविससेहिं
सुदिवहकिदप्पणएहिं (१) णिभञ्जिदो गण्डीवी
वाणेहिं ण उण दुट्ठवअणेहिं ॥*

(१) श्रुतेः कर्णस्य पन्था स्तत्र कृतप्रणयैः आकर्षाकटैरित्यर्थः
दृष्टवचनपक्षे श्रुतेः अवनस्य वधे कठोरतया श्रुतियोग्यता
राहित्ये कृतप्रणयैः कृतानुबन्धैः ।

* ततो देव ! तीक्ष्णविक्रियन्तनिमित्तमल्लवाणवरिणा धनञ्जयेन
द्वेषद्विहस्य भणितम्, अरे रे वृषसेन पितुरपि तावत्तेन युक्तं
ममाभिमुखं स्थातुं, किं पुनर्भवती वालस्य, तद्गच्छापरैः कुमारे-
रायुध्यस्व, एवं वाचं निशम्य गुरुजनाधिपेणोद्दीपितकोपोपर-
त्तमुखमण्डलविजृम्भितभ्रुकुटीभङ्गभीषणेन चावधारिणा कुमा-
रवृषसेनेनापि मम्मभेदकैः परुषविषमैः श्रुतिपथकृतप्रणयैर्निर्भ-
र्त्सितो गण्डीवी वाणैर्न पुनर्दृष्टवचनैः । पक्षे श्रुतिवधकृत
प्रणयैः ।

राजा । साधु वृषसेन ! साधु, सुन्दरक ! ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! णिसिद्धसराभिघादवेअणोप-
जादमसुणा(१) गण्डीविणा चण्डगण्डीबजीआसह-
णिज्जिदवज्जणिग्घादघोसेण वाणणिपडणपडिसिद्ध
दंसणप्पसरेण पत्थुदं सिक्खाबलानुरूपं किंवि अच्च-
रीअं । *

दुय्यो । साकूतम् ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! तं पेक्खिअ तस्म सत्तुणो
समरब्बावारचउरत्तणं अविभावितूणीमुखधनुग्ग-
णगमणागणवाणसन्धानमोक्खचटुलकरअलेण (२)
कुमालविससेण सविसेसं पत्थुदं समलकम्भ । †

(१) निशितानां तीक्ष्णीकृतानां शराणामभिघातेन जातो-
मन्युः क्रोधो यस्य ।

(२) अविभावितयोः अज्ञातयोः तूणीमुखधनुर्गुणयोः गमनागम-
नयोः सन्धानमोक्षणयोः गुणसंयोजनपरित्यागयोश्च चुटलं-
चञ्चलं करतलं यस्य तेन ।

* ततश्च देव ! निशितशराभिघातवेदनोपजातमन्युना गाण्डीविना
चण्डगाण्डीवज्याशब्दनिर्जितवज्जनिर्घातघोषेण वाणनिपतन
प्रतिषिद्धदर्शनप्रसरेण प्रस्तुतं शिखाबलानुरूपं किमप्याश्चर्यम् ।

† ततश्च देव ! तत् प्रेक्ष्य तस्य शत्रोः समरव्यापारचतुरत्वम-
विभाविततूणीमुखधनुर्गुणगमनागमनसन्धानमोक्षचटुलकरतलेन
कुमारवृषसेनेनापि सविशेषं प्रस्तुतं समरकर्म ।

दुय्यो । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! परिसेसिदरणव्यावारेसु विमु-
क्तचिरणिवट्टिदवेराणुबन्धो दोसं वि कुरुराअपण्डव-
वलेसु साऊ विससेण ! साऊ त्ति कलअलमुखरो
वीरलोओ आलोइदुं पउत्तो । *

दुय्यो । सविस्मयम् । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! अवहीरिदसअलधानुक्कचक्र
पराक्रमशालिणो सुदस्य तहाविहेण समलकम्माल-
म्हेण हरिसरोसकरुणाशङ्कासङ्कटे अणुबट्टमाणस्य,
स्वामिणो अङ्गराअस्य णिवडिआ सरपद्धद भीमसेणे,
बाप्पआउला दिट्ठी कुमालविससेणे ।†

दुय्यो । सविस्मयम् । ततस्ततः ।

* ततश्च देव ! परिशेषितरणव्यापारो विमुक्तचिरनिर्वर्त्तितवैरा-
नुबन्धो द्वयोरपि कुरुराजपाण्डववलेषु साधु वृषसेन ! साधु
दूतिकलकलमुखरो वीरलोक आलोकयितुं प्रवृत्तः ।

† ततश्च देव ! अवधीरितसकलधानुक्कचक्रपराक्रमशालिनः सुत-
स्य तथाविधेन समरकर्मरम्भेण हर्षरोषकरुणाशङ्कासङ्कटे अनु-
वर्त्तमानस्य स्वामिनो अङ्गराजस्य निपतिता शरपद्धति भीमसेने,
बाप्पाकुला दृष्टिः कुमारवृषसेने ।

सुन्द । तदोअ देव! उभयबलप्रवृत्तसाधुकारा-
मरिसिदेण सरवरिसपज्जलिदेण मण्डीविणा तुर-
गेसु सारहिं बि रहवरे धणुं बि जीआईं बि णलि-
न्दलज्जणे सिदादवत्ते व्यावारिदा समं शिली-
मुहा । *

दुय्यो । समयम् । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव! विरहो लूणगुणकोदण्डो
परिभ्रमणमेतव्यवारपडिसिद्धसरसंपादो मण्ड-
लाईं(१)विरदुं पउत्तो कुमालो । †

दुय्यो । साशङ्कम् । ततस्ततः ।

(१) मण्डलानि मण्डलाकारगतिभेदान् यैः शत्रुत्यक्तशराणां
शरीरप्रवेशो न भवति तानीत्यर्थः ।

* ततश्च देव! उभयबलप्रवृत्तसाधुकारामर्षितेन शरवर्षप्रज्जलि-
तेन मण्डीविना तुरगेषु सारथावपि रथवरे धनुष्यपि ज्याया-
मपि नरेन्द्रलाञ्छने सितातपत्रे व्यापारिताः समं शिलीमुखाः ।

† ततश्च देव! विरहो लूणगुणकोदण्डः परिभ्रमणव्यापारमात्र
प्रतिषिद्धशरसंपातो मण्डलानि विरचयितुं प्रवृत्तः कुमारः ।

सुन्द । तदो देव ! सुदरहविध्वंसणामरिसुद्दीवि-
देण सामिणा अङ्गराएण अगणिअभीमसेणाभि-
जोएण पल्लत्यो धणञ्जअस्स उवरि सिलीमुहासारो ।
कुमालविससेणो वि परिजणोवणीदं अस्सं रहं
आरुहिअ पुणेवि पवुत्तो धणञ्जआभिजोए, भणिदं
च कुमालेण रे रे तादाहिकखेवमुहल ! मज्झमपाण्ड-
व ! मह सरा तुह शरीरं उज्झिअ अस्सस्मिं ए
णिबडन्ति त्ति भणिअ सरसहस्सुहिं पाण्डवशरीरं
प्रच्छादिअ सिंहणादेण गर्जिदुं पउत्तो । *

दुर्यो । सविस्मयम् । अहो बालस्य पराक्रमो
सुगन्धस्वभावस्यापि, ततस्ततः

* ततश्च देव ! सुदरहविध्वंसणामर्षोद्दीपितेन स्वामिना अङ्ग-
राजेन अगणितसीमसेनाभियोगेन पर्यस्तो धनञ्जयस्थोपरि शि-
लीमुखासारः । कुमारवृषसेनोऽपि परिजनोपनीतमन्यं रथ-
मारुह्य पुनरपि प्रवृत्तो धनञ्जयाभियोगे । भणितञ्च कुमारेण रे रे
ताताधिक्षेपमुखर ! मध्यमपाण्डव ! मम शरास्तव शरीरमुज्झि-
त्या अन्यस्मिन् न निपतन्तीत्युक्त्वा शरसहस्रैः पाण्डवशरीरं
प्रच्छाद्य सिंहनादेन गर्जितुं प्रवृत्तः ।

सुन्द । तदोअ देव! तस्य सरसहस्रसंपादं अव-
धुणिअ किरीडिणा गहिदा रहोत्सङ्गादो कणन्त-
कणअकिङ्किणीजालभङ्गारविरादूणी मेहोवरोह-
विमुक्कणहत्यलणिम्वला णिसिदसामलसिणिइमुही
विविहरअणप्पहाभासुरभीषणरमणिज्जदंसणा सत्ती
सोवहासं विमुक्का अ धणञ्जएण कुमालाभिमुहं ।*

दुय्यो । सविषादम् । अहह ।

सुन्द । तदोअ देव पज्जलन्तीं सत्तिं पेक्खिअ
विअलिदं अङ्गराअस्स हत्थादो ससरं धण, हिअ-
आदो वीरसुलहो उस्साहो, णअणदो वाप्पसलिलं,
वअणदो, रसिदं हसिदं, अ धणञ्जएण, सिंहणादं

* ततश्च देव! तस्य सरसहस्रपातमवधूय किरीटिना गृहीता
रथोत्सङ्गात् कणात्कनककिङ्किणीजालभङ्गारविराविणी मेघोप-
रोधविमुक्तनभस्तलनिर्मला निशितश्यामलस्निग्धमुखी विविध-
रत्नप्रभाभासुरभीषणरमणीयदर्शना शक्तिः! सोप्रहासं विमुक्ता
अ धनञ्जयेन कुमारामिमुखम् ।

† ततश्च देव! प्रज्वलन्तीं शक्तिं प्रेक्ष्य विगलितमङ्गराजस्य
हस्तात् सशरं धनुः, हृदयात् वीरसुलभ उस्साहो, नयनाद्वाप्प-
सलिलं, वदनाद्रसितं, हसितञ्च धनञ्जयेन, सिंहनादो विनादितो

विणादिदं विञ्चीदलेण अ दुक्कलं दुक्कलं त्तु आक्क-
न्दिदं कुरुबलेण ।

डुर्यो । सविषादम् । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! कुमालविससेणेण आकणा-
क्किट्टणिमिदखुरप्पेण सुचिरं णिज्झइअ अर्द्धपहे
एव्व भाइरही विअ भअवदा विसमलोअणेण तिधा
किदा सत्ती । *

डुर्यो । साधु वृषसेन ! साधु । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! एदस्मिं अन्तरे किदकल-
कलमुखरेण बीरलोअसाज्जवादेण अन्तरिदो सम-
रतूररवो सिद्धचालणगणविमुक्ककुसुमप्रकरेण प-
च्छादिदं समलाङ्गणं । †

वृकोदरेण च, दुष्करं दुष्कर मित्याक्रन्दितं कुरुबलेन ।

* ततश्च देव ! कुमारवृषसेनेन कर्णाकृष्टनिशितक्षुरप्रेण सुचिरं
निर्द्धार्य अर्द्धपथे भागीरथीव भगवता विषमलोचनेन विधा कृता
शक्तिः । “तां दधार हरोराजन् गङ्गां गगनमेखलाम् ।

सा बभूव विसर्पन्तो विधा राजन् समुद्रगा” ॥ इति वन-
पर्वणि १०६ अध्याये ।

† ततश्च देव ! एतस्मिन्नन्तरे कृतकलकलमुखरेण बीरलोकसाधु
वादेनान्तरितः समरतुर्यरवः सिद्धचारणगणविमुक्तकुसुमप्र-
करेण प्रच्छादितं समराङ्गणम् ।

दुर्यो । अहो बालस्य पराक्रमः । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! भणिअं सामिणा अङ्गराएण
भो विओदल असमत्तो तुह मह वि समलब्बावा-
रो ता अणुमण मं मुहत्तअं पेक्खामहे दाव
क्खणमेत्तं मह वस्ससस्स तुह भादुणो धणुब्बेद
सिक्खाणिउणत्तणं तुह वि एदं पेक्खणिज्जं त्ति ।
तदो विरदा रणव्वावारणिब्बन्धादो मुहत्तअं
प्पसमिदवेरा जादा दुबे अवि पेक्खआ भीमसेणाङ्ग-
राआ । *

दुर्यो । साभिप्रायम् । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव ! एदस्मिं अन्तरे सत्ति खण्ड-
णामरिसिदेण गण्डीविणा एव्वं भणिदं अरे रे
दुज्जोहणप्पमुहा । इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयति । । †

* ततश्च देव ! भणितं स्वामिना अङ्गराजेन भो वृकोदर अस-
माप्नस्तव समापि समरव्यापारस्तदनुमन्यतां मां मुहूर्त्तं प्रेक्षा-
महे तावत् क्षणमात्रं वत्सस्य तव आतुर्वनुर्वेदशिद्धानिपुणत्वं
तवाप्येतत् प्रेक्षणीयमिति । ततो विरतौ रणव्यापारनिर्वन्धात्
मुहूर्त्तं प्रशमितवैरौ जातौ द्वौ च प्रेक्षकौ भीमसेनाङ्गराजौ ।

† ततश्च देव ! एतस्मिन्नन्तरे शक्तिखण्डनामर्षितेन गाण्डी-
विना एवं भणितम् अरे रे दुर्योधनप्रमुखाः ।

दुर्यो । सुन्दरक ! कथ्यतां परवचनमेतत् ।

सुन्द । सुणातु देवो अरे दुज्जोहणप्पमुहा
कुरुवलसेणापऊणो अरे अबिणअणइकसंधार !
कस ! तुहोहिं सह परोक्खं एअइ पुत्तओ अहिमसु
व्वावादिदो अहं उण तुह्माणं पेक्खन्ताणं एव्व कु-
मालविससेणं सुमरिदव्वसेसं करोमि(१)त्ति भणिअ
सगव्वं आप्फालिदं णेण णिग्घादघोसभीसणजे-
आरवं, गण्डीवं, सामिणा वि सज्जीकिदं कालपुट्टं ।*

दुर्यो । सावहित्तम् । ततस्ततः ।

(१) स्मर्त्तव्यं स्मरणं भावे तव्यः । तदवशेषो यस्य स्मरणीय
मात्रं न तु दर्शनीयमित्यर्थः ।

* गृणोतु देवः । अरे दुर्योधनप्रमुखाः कुरुवलसेनाप्रभवः !
अरे अविनयनदीकर्णधार ! कर्ण ! बुद्धाभिर्मम परोक्षम् एकाकी
पुत्रकोटमिमन्तु व्यापादितो ऽहं पुन युष्माकं प्रेक्षमाणानाम्(१)
एनं कुमारदृषत्तेन स्मर्त्तव्यशेषं करोमीति भजित्वा सगर्वमास्फा-
लितम् अनेन निर्घातघोषभीषणज्यारवं गाण्डीवं, स्वामिनापि
सज्जीकृतं कालपृष्ठम् । (कर्णधनुषोनाम्) । (१) प्रेक्षमाणान-
नादृत्य पृष्ठी चानादरे मा० २, ३, ३८, सू० अनादरे पृष्ठी ।

उन्द । तदोअ देव ! एदस्सिं अन्तरे पडिसिद्ध-
भीमसेणसमलकम्भालम्भेण गण्डीविणा विरइदा
अङ्गराअविससेणरहकूलंकसे दुवे वाणणदीओ ।
तेहिं वि दुबेहिं असोमसिणेहदंसिदसिक्खाविसे-
सेहिं अभिजुत्तो मज्झमपाण्डवो । *

उर्यो । ततस्ततः ।

उन्द । तदोअ देव ! गण्डीविणा ताररसिद्धजी-
आणिग्घोसमेत्तविस्साहवाणवरिसेण तह आअ-
रिदं जह पत्तिहिं ण णहत्तलं ण सामी ण रचो
ण धरणी ण कुमालो ण केतुवंसो ण बलार्दं ण
सारङ्गी ण तुलङ्गमो ण दिसाओ ण बीरलोओ
अ संकक्खीअदि । † . .

* ततश्च देव ! एतस्मिन्नन्तरे प्रतिपिद्धभीमसेनसमरकम्भार-
म्भेण गण्डीविना विरचिते अङ्गराजदृपसेनरथकूलङ्घ्ये द्वे
वाणनद्यौ । ताभ्यामपि द्वाभ्यामन्योन्यस्नेहदर्शितशिक्षाविशे-
षाभ्यामभियुक्तो मध्यमपाण्डवः ।

† ततश्च देव ! गण्डीविना ताररसितज्यानिर्घोषमाव-
*विज्ञातवाणवर्षेण तथाचरितं पन्निभि र्यथा न नभस्तलं न स्वामी
न रथो न धरणी न कुमारी न केतुवंशी न बलानि न सारथि
न तुलङ्गमो वीरलोकश्च संलक्ष्यते । * वाणवर्षाणां शीघ्रत्वात्
सम्भानादि न विभावितं किन्तु ज्वावातेन वाणवर्षोऽनुमित इत्यर्थः ।

दुर्यो । सविस्मयम् । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव! क्वणमेत्तं एअ अदिक्कन्ते
सरसंपादे सहसिंहणादे पाण्डवसैस्से सविताद-
विमुक्ताकन्दे कौरववले समुत्थितो महन्तो कलअलो
हा हतो कुमारविससेणो त्ति । *

दुर्यो । सवाप्परोषम् । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ देव! कुमालं हृदसारहि
तुलङ्गं लुणादवत्तचामरकेतुवंसं सम्गम्यभट्टं विअ
सुलसुमालं हिअअमन्मभेदिणा एकेण शिलीमुखेण
भिन्नदेहं रथमध्ये पल्लयम् पेक्खिअ अहं आअदो।†

दुर्यो । सासम् । अहह कुमारवृषसेन ! अल-
मतः परं भुत्वा, हा वत्स ! वृषसेन ! हा मदङ्गदुर्ल-
लित ! हा मदाच्चाकर ! हा गदायुद्धप्रिय ! हा

* ततश्च देव! क्षणमात्रमेवातिक्रान्ते शरसंपाते सहस्र सिंह-
नादे पाण्डवसैन्ये सवितादविमुक्ताकन्दे कौरववले समुत्थितो-
महान् कलकलः, हा हतः कुमारवृषसेन इति ।

† ततश्च देव! कुमारं हृदसारयितुं तुलनातपत्रचापचाम-
रकेतुवंशं स्वर्गप्रभट्टनिव सुरकुमारं हृदयमन्मभेदिना एकेन
शीलीमुखेन भिन्नदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् प्रेक्ष्य अहमागतः ।

शौर्यसागर! हा राधेयकुलप्ररोह! हा प्रियदर्शन!
हा दुःशासननिर्विशेष! हा सर्वगुरुवत्सल! प्रयच्छ
मे प्रतिवचनम् ।

(१) पर्याप्तनेत्रमचिरोदितचन्द्रकान्त
मुद्गिद्यमाननवयौवनरस्यशोभम् ।
प्राणापचारपरिवर्त्तितदृष्टि दृष्टं
कर्णेन तत् कथमिवाननप्रद्वजं ते ॥

सूत । आयुष्मान् अलमत्यन्तशोकावेगेन ॥
दुःखो । सूत ! पुण्यवन्तो हि दुःखभाजो भव-
न्ति, अस्माकं पुनः ।

(२) प्रत्यक्षं हतबन्धूनामेतत् परिभवाग्निना ॥
हृदयं दह्यते इत्यर्थं कुतो दुःखं कुतोव्यथा ॥

(१) पर्याप्तं संपूर्णं दीर्घमिति यावत् नेत्रं यस्य । अचिरो-
दितः बालोदितश्चन्द्र इव कान्तम् उद्गिद्यमानेनाविर्भवता नव-
यौवनेन रम्या शोभा यस्य तत् प्राणानामपचारे वियोगे तत्काले
इत्यर्थः । परिवर्त्तिता अन्यथाभूता दृष्टिर्दर्शनमस्य एतादृशं
तस्य मुखाजं कर्णेन कथं दृष्टं रम्यवस्तुनो मरणकाले विद्यति
भावे तद्दर्शने बन्धूनामतीव दुःखदायकत्वमिति भावः ।

(२) प्रत्यक्षम् अक्ष्णः समीपे हतबन्धूनां शत्रुभिर्हतस्वजनानां
मस्माकमित्यन्वयः परिभवएव अग्निस्तेन बन्धुमरणजन्यतिर-

इति मोहमुपगतः ।

सूत । समाश्वसितु समाश्वसितु महाराजः;

इति पटान्तेन वीजयति ।

दुर्यो । लब्धसंज्ञः । भद्र! सुन्दरक!, वयस्येन किं
प्रतिपन्नमङ्गराजेन ।

सुन्द । तदोअ देव! तथाहदस्म पुत्तस्म दंसणेण
संगलितं अस्सुजलं उक्खिअ अणवेक्खिदपरप्पहर-
णेण सामिणा अङ्गराएण अभिजुत्तो धणञ्जयो ।
तदो तं सुदवहामरिसिदं विमुक्कजीविदासं तथां
परिकमन्तं पेक्खिअ भीमणउलसहदेवपञ्चालप्पमु-
हेहिं अन्तरिदो धनञ्जअस्म रहो । *

दुर्यो । ततस्ततः ।

स्कारवल्लिना एतत् हृदयं दह्यते एवञ्च हृदयरूपाधारस्य दाहे
कुतस्तरां दुःखव्यथयोः स्थितिरनेनात्यन्तदुःखमारो दर्शितः ।
एवञ्चास्माकमपुण्यभागित्वात् दुःखभागित्वमपि नेति यत् पुण्यव-
तोदुःखभागित्वमुक्तं तत्समर्थितमिति वेदितव्यम् ।

* ततश्च देव! तथाहृतस्य पुत्रस्य दर्शनेन संगलितमशुजल-
मुज्झित्वा अनपेक्षितपरप्रहरणेन स्वामिना अङ्गराजेनाभियुक्तो
धनञ्जयः । ततस्तच्च सुतवधामर्षितं विमुक्तजीविताशं तथा
परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य भीमनकुलसहदेवपाञ्चालप्रमुखैरन्तरितो धन-
ञ्जयस्य रथः । अन्तरित आहृतः ।

सुन्द । तदो अज्जुणचावमहाप्पलअपओधरणि-
 पडिदसरधारासहस्सेहिं पूरिदेसु दिसामुहेसु सल्लेण
 भणिदो सामी अङ्गराओ, जहा अङ्गराअ! हदतुल-
 ङ्गमो मयिदचक्कणेमिकूवरो दे रहो ता ण जुत्तं
 भीमाज्जुणेहिं अहिजुज्जिदुंत्ति भणिअ निब्बट्ठिदो
 रहो, ओदारिदो सामी सन्दणादो वड्डप्पआरं अ
 आस्सासिदो । *

दुर्यो । ततस्ततः ।

सुन्द । तदोअ सामिणा सुदूरं विलम्बिअ परि-
 अणो अभिहिदो अस्सं रहं मे उवणेहि त्ति परि-
 अणोवणीदं अस्सं रहं पेक्खिअ मइ दिसदिट्ठी सुन्द-
 रअ! एहि त्ति भणिदं अ, अहं बि उवगदो समीवं ।

* ततश्च अज्जुनचापमहाप्रलयपयोधरनिःसृतशरधारास-
 हस्रैः पूरितेषु दिशामुखेषु शल्येन भणितो स्वाम्यङ्गराजः, यथा
 अङ्गराज!, हतहृत्तङ्गमो मयितचक्रनेमिकूवरस्ते रथस्तत्र युक्तं
 भीमाज्जुनाभ्यामभियोक्तुमिति भणित्वा निवर्त्तितो रथः अवतीर्णः
 स्वामी स्यन्दनात्, वड्डप्रकारञ्च आश्वासितः । कूवरोऽस्त्री युग-
 न्वर इत्यमरः ।

† ततश्च स्वामिना सुचिरं विलम्ब्य परिजनोऽभिहितोऽन्यं
 रथमुपनयेति । परिजनोपनीतमन्यं रथं प्रेक्ष्य मयि दत्तदृष्टिः
 सुन्दरक! एहीति भणितञ्च, अहमुदागतः समीपम् । ततोऽपनीय

तदो अबणीअ सीसट्टाणादो पट्टिअं सरीरसंगलि-
देहिं सोणिअविन्दुहिं दिइवअणं वाणं कदुअ अहि-
लिहिदो एसो देवस्स संलेहो, इति पत्रिकामर्पयति ।

दुर्यो । गृहीत्वा वाचयति । यथा स्वस्ति महाराज
दुर्योधन ! समाराङ्गणात् कर्ण एतदन्तं कण्ठे
गाढमालिङ्ग्य विज्ञापयति ।

(१) अस्व ग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्
स्नातृभ्योऽपि समाधिकोऽयममुना जेयाः पृथग्नूनवः ।
त्वत्सम्भावित इत्यहं न च हतो दुःशासनारि मया,
त्वं दुःखप्रतिकारमेहि भुजयो वीर्येण बाष्पेण वा ॥

(१) इति अनेन पूर्वार्द्धकथितप्रकारेण अहं सम्भावितः अध्य-
वसितः । एवं सम्भावितेन मया पुनः दुःशासनारिरपि न निहतः
तथाच दुःशासनस्य त्वाणं न कृतं नापि तद्वधकर्त्तृह्यननरूपप्र-
तीकरोऽपि कृतस्तथाच जीवता मया तव न किमपि कृतमित्यर्थः
इदानीं त्वं स्वयमेव भुजयोः वीर्येण बाष्पेण वा दुःखप्रतीकारम्
एहि कुर्वित्यर्थः । एतेनात्मनो निर्वेदो दर्शितः । निर्वे-
दाच्च मरणाध्यवसायइति ध्वनितम् ।

शीर्षस्थानात् पत्रिकां, शरीरसंगलितैः शोणितविन्दुभिः दिग्व-
वदनं वाणं कृत्वा अभिलिखित एष देवस्य संलेखः ।

दुर्यो ! वयस्य ! कर्ण ! कर्ण ! किमिदं हतभ्रातृशतं
मामपरेण वाक्शल्येन घट्टयसि । भद्र ! सुन्दरक !
अथेदानीं किमारम्भो ऽङ्गराजः ।

सुन्द । देव ! अवणीदशरीरावरणो (१) अप्यवहकि-
दणिञ्चणिञ्चओ सञ्चं एव्व समलं मग्गदि । *

दुर्यो ! श्रुत्वा सत्वरमुत्तिष्ठन् । सुन्दरक ! त्वमपि स-
द्वचनात् त्वरिततरंगं गत्वा वयस्यमङ्गराजं प्रबोधय
न खलु जयाकाङ्क्षी भवानिदानीम्, अभिन्न एवाय-
मावयोः संकल्पः, किन्तु,

(२) हत्वा पार्थान् सलिलमश्विनं बन्धुवर्गाय दत्त्वा
मुक्त्वा बाष्पं सह कतिपयैर्मन्त्रिभिश्चारिभिश्च ।
हत्वा ऽन्योन्यं सुचिरमपुनर्भावि गाढोपगूढं
संत्यज्यावो हततनुमिमां दुःखितौ निर्हतौ वा ॥

(१) अपनीतमपसारितं शरीरावरणं शरीराच्छादकं कवचं
येन । अथवा अपनीतशरीररक्षकः मरणोद्यतस्य शरीरर-
क्षके यत्नाभावात् ।

(२) अश्विममङ्गलमन्त्रेष्टिसमये देयं जलं दत्त्वा जलेन तर्प-
यित्वेत्यर्थः । अस्माकं दुःखेन दुःखिभिर्मन्त्रिभिरिरिभिः तेषामपि

* देव ! अपनीतशरीरावरण आत्मबध्नतनित्यनिश्चयः स्वयमेव
समरं मार्गयते ।

अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित् सन्देष्टव्यम् ।

वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःशासनो ऽनुजः ।

त्वां बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि (१) ॥

सुन्द । जं देवो आणवेदि * इति निष्क्रान्तः ।

दुर्यो । अये नेमिध्वनिरिव ।

सूत । आयुष्मान् एष सद्य एव संबर्द्धितो नेमिध्वनिः (२) ।

दुर्यो । नूनं परिजनोपनीतो रथः, गच्छ त्वं, सज्जीकुरु

सूत । यथाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविशति ।

दुर्यो । विलोक्य । किमिति नारूढोऽसि ।

स्ववर्गीयनाशात् समानदुःखैः शत्रुभिश्च सह बाध्यं मुक्ता अपुनर्भावि जन्मान्तरे स्वस्वकर्मानुसारेण विभिन्नस्थानविभिन्नजातिप्राप्या पुनः असम्भावनीयं गाढोपगूढं दृढालिङ्गनमन्योन्यं सुचिरं कृत्वा दुःखितौ हतवान्यवशोकेन सन्तप्तौ निर्दृतौ तद्दुःखप्रतीकारकरणेन तप्तौ सन्तौ इमां शोकव्याकुलां हततनुं त्यज्यावः नेदानीम् । अधुना वैरनिर्यातनाया अवश्यकर्त्तव्याया अवशेषत्वान्न तनुमोक्ष उचित इति भावः ।

(१) संस्थापयिष्यसि शान्त्वयिष्यसि ।

(२) एष श्रूयमाणः नेमिध्वनिः रथचक्रशब्दः सद्य एव अवर्णोत्तरकाल एव संबर्द्धितः क्रमेण उपचितः ध्वनिहेतोः क्रमशः सन्निहितत्वात् ध्वनिः क्रमेण पुष्ट इत्यर्थः तथाच रथः क्रमशः सन्निहितो भवतीत्याशयः ।

* यद्देव आज्ञापयति ।

सूत । एष खलु तातो ऽस्मा च सञ्जये(१)नाधि-
रूढौ देवदर्शनमनुप्राप्तौ ।

दुर्यो । कष्टमतिवीभत्स(२)माचरितं दैवेन,
सूत ! गच्छ त्वं, स्यन्दनं तूर्णमुपपहर, अहमपि
तातदर्शनं परिहरन्नेकान्ते तिष्ठामि ।

सूत । देव, त्वदेकशेषवान्धवावेतौ कथमिव न
समाश्वायसि ।

दुर्यो । सूत, कथमिव समाश्वासयामि विमुखभागधेयः,
पश्य,

(३) अद्यैवावां रणमुपगतौ तातमस्वां च दृष्ट्वा,

घातस्ताभ्यां शिरसि विनतो ऽ हञ्च दुःशासनश्च ।

तस्मिन् बाले प्रसभमरिणा प्राणिते तामवस्थां

पार्श्वं पितोरहमुपगतः किन्नु वक्ष्यामि ताभ्याम् ॥

तथाप्यवश्यं वन्दनीयौ गुरु । इति निष्क्रान्तौ ।

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(६) सञ्जयेन सह रथमधिरूढौ अम्बातातौ ।

(७) अतिवीभत्समतिनिन्दितमनभीक्ष्णितमिति यावत् ।

(८) प्राणिते जीविते तस्मिन् दुःशासने तथाविधां शोणित
मानर्थवत्तः विदारणरूपाम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति भट्टाचार्य विरचिते
वेणीसंहारनाटक व्याख्याने सुन्दराख्यचतुर्थाङ्कव्याख्या ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति रथयानेन गान्धारी सञ्जयो दृतराष्ट्रश्च ।

दृतराष्ट्र । वत्स ! सञ्जयः ! कुरुकुलकाननैकशेषप्रवालो
मे वत्सो दुर्योधनः कञ्चित् जीवति वा, न वा ।

गान्धारी । जाह ! जज्ञू सञ्जं जीवदि वच्छो, ता कस्मिन्,
कधेहि तं उद्देसं । *

सञ्ज । नन्वेष महाराज एक एव न्यग्रोधच्छा-
यायामुपविष्टस्तिष्ठति ।

गान्धारी । जाह ! एञ्चाद् त्ति भणसि, किं ए क्व
सम्पदं तस्मै भादुसदं पास्मै णत्थि । *

सञ्ज । तात ! अस्म ! अवतरतं स्वैरं रथात् ।

उ । । अवतरणं नाटयतः ।

ततः प्रतिशति सत्रीङ्गोपविष्टो दुर्योधनः ।

*जात ! यदि सत्यं जीवति वत्सः, तत्कस्मिन् कथय तमुद्देशम् ।

† जात ! एकाकीति भणसि किन्तु खलु सांप्रतं तस्य आहृतं
पार्श्वं नास्ति ।

सञ्ज । उपसृत्य । विजयतां महाराजः, नन्वेष-
तातो ऽस्वया सह प्राप्तः, किं न पश्यसि महाराज ! ।

दुर्यो । वैलक्ष्यं नाटयति ।

धृत ।

(१) शल्यानि व्यपनीय कङ्कवदनैरुन्मोचिते कङ्कटे
बद्धेषु व्रणपट्टकेषु शनकैः कर्णे कृतापाश्रयः ।
दूरान्निर्जितशात्रवान् नरपतीनालोकयन् लीलया
सह्या पुत्रक वेदनेति न मया पापेन पृष्टो भवान् ॥

(१) कङ्कटे कवचे उन्मोचिते देहादपसारिते कङ्कस्य पक्षि-
विशेषस्य वदनमिव वदनं येषां तैः कुटिलाग्रैः शल्योद्धारणयन्त्र-
भेदैः शल्यानि शल्याग्रस्यफलकानि शनैर्व्यपनीय अपसार्य तत्त-
त्क्षतशोषणार्थं व्रणपट्टकेषु व्रणशोषकौषधद्रव्यलिप्तपटखण्डेषु
पट्टीति प्रसिद्धेषु बद्धेषु सत्सु हे पुत्रक दुःखितत्वादानुकम्पार्थं कः
अनुकम्पितस्तु, वेदना शल्योद्धारणकृता पीडा सह्या सोढुं श-
क्या त्वयेतिशेषः इति पापेन शत्रुकृतपुत्रनाशात् दुर्भाग्यवता मया
भवान् न पृष्टः पापेन मयेत्यनेन चात्मनः पुत्रशतनाशजन्यदुःखश-
ल्यानि अधुनापि हृदयेऽवस्थितानि तानि च सह्यानीति मन्निद-
र्शनेन उद्धृतशल्यवेदनासहनं सुकरमिति ध्वनितम् । तस्य दुःखा-
सहनाभावे हेतुं वदन् विशिनष्टि निर्जितशात्रवान् पराभूतरि-
पून् नरपतीन् लीलया अवज्ञयैव दूरादालोकयन् तथाच यदि
वेदना न सह्या तदा कुतोऽद्यापि द्विष्टावनिपतौ अवज्ञै-
तिभावः कर्णे कर्णमात्रे व्यपाश्रयः अनेन च सह्यायान्तराभावेऽपि
नोत्साहहानिरिति सूचितम् ।

धृतराष्ट्रो गाम्भारी च सर्वेनोपेत्य आलिङ्गतः ।

गाम्भा । वच्छ! अदिगाढप्रहारवेदनापय्याज्जाल
लस्य अहोसु विद्या दे प्रसरति वाणी । *

धृत । वत्स दुर्व्योधन! किमकृतपूर्वः(१)सम्प्रति
अव्यययमव्याहारः ।

गाम्भा । वच्छ! जइ तुमं वि अहो गालवसि किं
दानीं दुस्सासणो दुस्सरिसणो अणो वा आलविस्सहिं
इति रीदिति ।

दुर्यो ।

(२) पापेऽहमप्रतिकृतानुजनाशदर्शी

तातस्य चाप्रपयसां तव चास्व! हेतुः ।

दुर्जातमत्र विमले भरतान्वयेऽपि

किं मां सुतद्वयकरं सुतद्वयवैषि ॥

(१) पूर्वं न कृतः अकृतपूर्वः अव्याहारः अनित्येति यावत् ।

(२) अप्रतिकृतस्य अनुजनाशस्य दर्शी हे अन्ध ! हे मात-
स्त्व तातस्य चाशुजलानां हेतुः ।

* वत्स! अतिगाढप्रहारवेदनापर्याज्जालस्य अव्याहस्यपि न ते
प्रसरति वाणी ।

† वत्स! यदि त्वमवस्थान् नालपसि किमिदानीं दुःशा-
सनो दुर्मर्षणो दृश्यो वापलपिष्यति । तेषामभावाच्च कः पुन-
रालपिष्यतीत्यर्थः ।

गाथा । जाह! अलं परिदेविदेण तुमं वि दाव
एको अन्धजुअलस्य सग्गोवदेसओ चिरं जीव, किं
से रज्जेण वैरेण वा । *

दुर्यो । मातः किमप्यसदृशं विवृतं वचसो,
सुहृत्रिया क्व भवती क्व च दीनतैषा ।
निर्वृतसले सुतशतस्य विपत्तिमेतां,
त्वं नानुचिन्तयसि रक्षसि मामयोग्यम् ।
नूनं विचेष्टितमिदं सुतशोकस्य ।

सञ्ज । महाराज ! किं वा अयं लोकवाहो वि-
तथः, न घटस्य कूपपाते रज्जुरपि तत्र प्रक्षेप्तव्येति ।

दुर्यो । अपुष्कलमिदम् ननु उपक्रियमाणाभावे
किमुपकरणेन । इति रोदिति ।

धृत । दुर्योधनं परिवृज्य । वत्स ! समाश्वसिहि,
समाश्वसय चास्मान् इमामतिदीनां मातरञ्च ।

दुर्यो । तात ! दुर्लभः समाश्वस इदानीं यु-
ष्माकं, किन्तु

* जात! अलं परिदेवितेन त्वमपि तावदेकोऽन्धयुगलस्य
मार्गोपदेशकश्चिरं जीव, किं नै राज्ञेन वैरेण वा ।

(१) कुन्त्या सह युवामह्य मया निहतपुत्रया ।

विराजमानौ शोकेऽपि तनयाननुशोचतम् ॥

गन्धा । जाद ! एदं एब्ब सम्पदं प्पभूदं तुमं बि दाव
एक्को जीवसि कं अस्सं अणुसोदस्सं ता जाद ! अ-
कालो दे समरस्स प्पसीद एसो दे अञ्जली, णिबट्टे-
हि समरब्बावारादो, (२) अपच्छिमं करेहि वअणं । *

धृत । वत्स ! शृणु वचनं तवास्वायाः मम च
निहताश्लेषबन्धुवर्गस्य, पश्य,

(१) मया निहताः पुत्रा यस्यास्तादृश्या कुन्त्या सह विराज-
मानौ तुल्यदुःखतया स्पर्द्धया वा प्रकाशमानौ युवां सुतान् अनु-
शोचतम् । तथाच युवयोः पुत्रा यथा तत्पुत्रेण निहता
एवं तत्पुत्रा अपि युवयोः पुत्रेण मया निहता इति विचिन्त्य
शोकेऽपि चित्तस्थैर्यमाधत्तामिति भावः ।

(२) वचनम् अपश्चिममष्टगतं पुरो गतं पूज्यमिति
यावत् कुरु ।

* जात ! एतदेव सांप्रतं प्रभुतं यत्त्वमपि तावदेको जीवसि,
कस्य न्यनुशोचिष्यामि, तज्जात ! अकालस्ते समरस्य, प्रसीद एष
ते अञ्जलिः, निवर्त्तस्व समरब्बापारात्, अपश्चिमं कुरु वचनम् ।

(१) दायादा न ययो बलेन गणिता स्तौ द्रोणीभीमौ हतौ
कर्णस्यात्मजमग्रतः शमयतो भीतं जगत् फाल्गुनात् ।
वत्सानां निधनेन मे त्वयि रिपुः शेषप्रतिज्ञोऽधुना
मानं वैरिषु मुञ्च तात ! पितरावन्धाविमौ पालय ॥
दुर्यो । समरात् प्रतिनिवृत्य किं मया कर्त्तव्यम् ।

मान्धा । जं पिदा दे विउरो वा भणिस्सदि तं
अणुचिट्ठ । *

सञ्ज । राजन्! एवमिदम् ।

दुर्यो । सञ्जय ! अद्याप्यपदेष्टव्यमस्ति ?

(१) ययोर्बलेन दायादाः ज्ञातयो न गणिता अवज्ञातास्तौ ।
कर्णस्येयत्वापि यस्येति विपरिणामयान्वयितव्यम् यस्य कर्णस्य
बलेन न गणिता इत्यर्थः । तस्य कर्णस्यात्मजं पुत्रं वृषसेनं तदग्र-
तएव शमयतः नाशयतः ततश्च येन तवत् स्वपुत्ररक्षणमेव कर्त्तुं
न शक्तं तत्र जयाशा वृथेति भावः । सम शतपुत्रनाशने प्रतिज्ञावान्
रिपुः अन्येषां सम वत्सानां निधनेन नाशनेन हेतुना त्वयि तद्विष-
य एवावशिष्टप्रतिज्ञः । अतः वैरिषु मानं गर्वम् “अहमेव तेभ्यः
सर्वथा गरीयान् इति” बुद्धिं मुञ्च तत्त्यागे फलमाह इमौ आवां
पालय वाक्यपालनेन युद्धाकरणेन आत्मरक्षणेन च पालयेत्यर्थः ।

* यत् पिता ते विदुरो वा भणिष्यति तदनुतिष्ठ ।

सञ्ज । राजन् ! यावत् [प्राणितव्यं तावदुपदेष्टव्यं
भूमयो विजिगीषवः] प्रज्ञावताम् ।

दुर्यो । सक्रोधम् । शृणुमस्तावत् प्रज्ञावतः संप्र-
त्यनुरूपमुपदेशम् ।

धृत । वत्स ! युक्तवादिनि सञ्जये किमत्र क्रो-
धेन, यदि प्रकृतिमापद्यसे तदहमेव [कथयामि,
श्रूयताम् ।]

दुर्यो । कथयतु तातः ।

धृत । वत्स ! किं विस्तरेण, सन्धत्तां भवानि-
दानीं युधिष्ठिरस्य समीप्सितेन पणेन ।

दुर्यो । तात ! तनयस्नेहवैकल्यादस्मा, वालि-
शत्वात् सञ्जयच्च, काममेवं ब्रवीतु, युष्माकमप्येवं
व्यामोहः । अथवा प्रभवति पुत्रनाशजन्मा हृदय-
ज्वरः, तात ! अस्वलितभ्रातृशतस्तदावधीरित-
वासुदेवशमोपन्यासः संप्रति दृष्टपितामहाचार्यानु-
जराजचक्रविपत्तिः शरीरमात्रस्नेहात् उदात्त(१)-

(४) उदात्तानामुत्तमानां पुरुषाणां ब्रीडावहं लज्जाकरम् ।

[प्राणानाशस्तावदुपदेष्टव्यान्वृत्तयः]

[भवन्तं ब्रवीमि]

पुरुषब्रीडावहं असुखावसानञ्च कथमिव करिष्यति
दुर्योधनः सह पाण्डवैः सन्धिम् । अन्यच्च नयवेदिन्
सञ्जय !

हीयमानान् किल रिपून् नृपाः सन्दधते कथम् ।

दुःशासनेन हीनोऽहं सानुजः पाण्डवोऽधुना ॥

धृत । वत्स ! एवं गतेऽपि मत्प्रार्थनया किं न
करोति युधिष्ठिरः । अन्यच्च [सर्वं दैवापकृष्टं (१) मन्यते]
युधिष्ठिरः ।

दुर्यो । कथमिव ।

धृत । श्रूयतां प्रतिज्ञा युधिष्ठिरस्य, नाहमेक-
स्यापि स्नातुर्विपक्षौ प्राणान् संधारयामीति, बद्ध-
च्छलत्वात् संग्रामस्यानुजनाशं शङ्कमानो ययैव
भवते (२) रोचते तथैवासौ शक्तः सन्धातुम् ।

सञ्ज । एवमिदम् ।

(१) सर्वं दैवापकृष्टं दैवाधीनम् सर्वदैवापकृष्टमिति पाठे
भवद्भ्य इति शेषः तथाच तस्याहङ्कारित्वाभावात् सर्वतएवात्मा
प्रकर्षज्ञानं किं पुनर्भवद्भ्यः । पाठान्तरे सर्वमेवापकृतं भवद्-
भ्यः भवतां कृतमपकारं न मन्यते नानुस्मरतीत्यर्थः ।

(२) भवत इति रुच्यर्थानां प्रीयमाणः (पा० १, ४, ३३,
रू०) संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ।

[सर्वमेवापकृतं न मन्यते भवद्भ्यः ।]

गान्धा । उपपत्तिजुक्तं पडिबज्जस्स पिदुणो वच्चणं । *

दुर्यो । तात ! अस्व ! सञ्जय !

एकेनापि विनाऽनुजेन मरणं पार्थः प्रतिज्ञातवान्
भ्रातृणां निहते शते विप्रहते दुर्योधनो जीवितुम् ।
तं दुःशासनशोणिताशनमरिं भिन्दन् गदाकोटिभि
र्भीमं दिक्षु न विक्षिपामि कृपणः सन्धिं विदध्यामहम् ।

गान्धा । हा जाद दुस्सासण ! हा दुस्मरिसण !
हा विकस ! हा [वीरसदप्पसवणी गान्धारी दुक्ख-
सदं पसूदा न सुदसदं ।] †

सर्वे रुदन्ति ।

सञ्ज । बाष्पमुत्सृज्य । तात ! प्रतिबोधयितुं म-
हाराजमिमां भूमिं युवामागतौ, तदात्मापि तावत्
संस्तभ्यताम् ।

धृत । वत्स ! एवं विमुखेषु भागधेयेषु त्वयि
चामुञ्चति मानवन्धमरिषु त्वदेकशेषजीवितावलम्ब-

* उपपत्तियुक्तं प्रतिपद्यस्स पितुर्वचनम् ।

† हा जात दुःशासन ! हा दुस्मर्षण ! हा विकर्ण ! वीर-
शतप्रसविनी गान्धारी दुःखशतं प्रसूता, न सुतशतम् ।

[अस्सुदपूर्वा कस्स वि लोए इदिसी विपत्ती ।]

अश्रुतपूर्वा कस्यापिलोके ईदृशी विपत्तिः ।

नेयं तपस्विनी गान्धारी कमवलम्बतां शरणम-
हञ्च ।

दुर्यो । श्रूयताम् ।

कलितभुवना भुक्तैश्वर्यास्तिरस्कृतविद्विषः

प्रणतशिरसां राज्ञां चूडासहस्रकृतार्चनाः ।

अभिमुखमरीन् व्रन्तः संख्ये हताः शतमात्मजा

वहतु सगरेणोढां तातो धुरं सहितोऽम्बया ॥

विपर्यये त्वस्याधिपतेरुल्लङ्घितः क्षातधर्मः स्यात् ।

नेपथ्ये महान् कलकलः ।

गान्धारी । आकर्ण्य सभयम् । सञ्जय ! किं एदं हाहा-
कारमिच्छं तूररसिदं सुणीअदि । *

सञ्ज । अभूमिरियमेवंविधानां भीरुजनानाम् ।

धृत । वत्स सञ्जय ! ज्ञायतामतिभैरवः खलु
विस्तारी हाहारवः, कारणेनास्य महता भवि-
तव्यम् ।

दुर्यो । तात ! प्रसीद, पराङ्मुखं खलु दैवम-
स्माकं यावदपरमपि किञ्चिदत्याहितं न आवयति
तावदेवाज्ञापय मां संग्रामावतरणाय ।

* सञ्जय ! किमेतत् हाहाकारमिच्छं तूर्यरसितं श्रूयते ।

गान्धा । जाद ! मुञ्जत्तञ्चं दाव मं मन्दभाइणीं
समत्ससेहि । *

धृत । वत्स ! यद्यपि भवान् समराय कृतनि-
श्चयस्तथापि रहः परप्रतीघातोपायश्चिन्त्यताम् ।

दुर्यो ।

(१) प्रत्यक्षं हतवान्धवा मम परे हन्तुं न योग्या रहः

किं वा तेन कृतेन तैरिह कृतं यन्न प्रकाश्यं रणे ॥

गान्धा । जाद ! एआइ तुमं को दे सहाअत्तणं
करिस्सदि । †

दुर्यो । एकोऽहं भवतीसुतक्षयकरो मातः कियन्तोऽरयः
शाम्यं केवलमेतु दैवमधुना निष्प्राण्डवा मेदिनी ॥

(१) प्रत्यक्षमक्षिसमीपे हता बान्धवायैस्तादृशाः परे शत्रवः
रहो गुह्या हन्तुं न योग्याः प्रत्यक्षकृतापकाराणां प्रत्यक्षमेवाप-
कारः कर्तुं योग्यः अन्यथा अयशः स्यादिति भावः । इह
जगति रणे यत् कर्म तैरपि परैरपि प्रकाश्यं प्रशंसनीयं न
भवति तेन कर्मणा कृतेन किं प्रयोजनमपि तु किमपि नास्ती-
त्यर्थः । दैवं भाग्यमेव शाम्यं शान्तिमनुकूलतामेतु भजताम् भाग्य
शान्त्यैव मेदिनी निष्प्राण्डवा भवेत् “पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले

* जात ! मुञ्जत्तं तावत् मां मन्दभाग्यां समाश्वासय ।

† जात ! एकाकी त्वं, कस्ते सहायत्वं (साहाय्यं) करिष्यति ।

नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् : भो भो योधा निवेदयन्तु
 भवन्तः कौरवेश्वराय, इदं महत् कदनं प्रवृत्तम् ।
 अलमप्रियश्रवणपराङ्मुखतया, यतः कालानुरूपं
 प्रतिविधातव्यमिदानीम् । तथाहि,
 (१) त्यक्तप्राजनरश्मिरङ्किततनुः पार्थाङ्कितैर्मार्गणै
 वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परिचयादाव्यथमाणः शूनैः ।
 वार्त्तामङ्गपतेर्विलोचनजलैरावेदयन् पृच्छतां
 शून्येनैव रथेन याति शिविरं शूल्यः कुरुन् कम्पयन्॥

फलति पार्थिवः । त्वमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्यात् फलावह
 मिति” स्मृत्या सर्वेषां कर्म्मणां दैवायत्तत्वस्य प्रतिपादनात् तदानु
 कूल्यमेव मार्गये नान्यसहायापेक्षेति भावः ।

(१) त्यक्तौ शोकवशात् मुक्तौ प्राजनरश्मि अश्वादि-
 चालनं तोदनवल्गे “प्राजनं तोदनं तोत्र”मित्यमरप्रसिद्धः
 येन तादृशः पार्थाङ्कितैः पार्थनामाङ्कितैः संकुलयुद्धे
 हि कस्येमे शरा इति ज्ञापनाय योद्धृभिः शराः स्वस्व
 नामाङ्किताः क्रियन्ते इति युद्धमर्यादा । स्यन्दनवर्त्मनां वाहैः
 परिचयात् तेन अचालिता अपि अश्वाः संस्कारवशात् येन पथा
 गता स्तेनैव पथा प्रत्यागच्छन्तीत्यश्वानां स्वभावः । विलोचनजलै
 रश्रुजलैः पृच्छतां कर्णस्य वार्त्तां संवादमावेदयन् शून्येन रथिर
 हितेन कर्णस्य रथेन शिविरं सेनासन्निवेशस्थानं छाडनीति प्रसि
 द्धस्थानं याति ।

दुर्यो । श्रुत्वा । साशङ्कम् । सूत ! केनेदमविस्यष्ट-
मशनिपातदारुणमुद्घोषितं, ज्ञायतां, कः कोऽत्र
भोः ?

प्रविश्य संभ्रान्तःसूतः । हा हताःस्म। इत्यात्मानमपातयत् ।

दुर्यो । कथय कथय ।

सूत । आयुष्मन् ! किमन्यत्,

१) स्वल्पेन यथा शल्पेन मूर्च्छितः प्रविशता जनौघोऽयम्
शून्यं कर्णस्य रथं मनोरथमिवाधिरूढेन ॥

दुर्यो । हा वयस्यकर्ण ! इति मोहमुपागत ।

गान्धा । जाद ! समस्वसिहि समस्वसिहि । *

सञ्ज । समाश्वसिहि समाश्वसिहि महाराज !

धृत । भोः कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते य आसीदवलम्बनम् ।

पुत्रस्य मे सुहृत् प्रेथान् राधेयः सोऽप्ययं हतः ॥

(१) स्वल्पेनापि प्रविशता शल्पेन यथा जनौघः मूर्च्छितो
भवति तथा मनोरथमिव शून्यं कर्णशून्यं कर्णस्य रथमधि-
रूढेन शल्पेन प्रविशता लोकौघः कुरुवलस्यजनौघो मूर्च्छितः ।

* जात ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वत्स ! समाश्वासिहि समाश्वासिहि, भो हतविधे !

अन्धोऽनुभूतशतपुत्रविपत्तिदुःखः

शोच्यां दशामुपगतः सह भार्ययाहम् ।

अस्मिन्नशेषितसुहृद्गुरुबन्धुवर्गे

दुर्योधनेऽपि हि कृतो भवता निराशः ॥

वत्स ! दुर्योधन ! समाश्वासय तपस्विनीं मातरम् ।

दुर्यो । लब्धसंज्ञः ।

(१) अयि कर्ण ! कर्णसुखदां प्रयच्छ मे

गिरमुद्गिरन्निव मुदं मयि स्थिराम् ।

सततावियुक्तमकृताप्रियं प्रियं

वृषसेनवत्सल ! विहाय यासि माम् ॥

इति पुनर्मोहमुपागतः ।

सर्वे समाश्वासयन्ति ।

दुर्यो समाश्वस्य ।

ममप्राणाधिके तस्मिन्नङ्गानामीश्वरे हते ।

उच्छ्वसन्नपि लज्जेऽहमाश्वासे नात ! का कथा ॥

(१) सततमवियुक्तमेकत्र स्थितत्वात् विरहाभावः एकत्रस्थितस्याप्रियकरणे त्यज्यता स्यात्तदपि नास्तीत्याह अकृताप्रियम् एवंभूतमित्त्रपरित्यागे कारणं विवक्षुः संबोधयति वृषसेनवत्सल इति न च पुत्र मम स्नेह इत्युक्तेः पुत्रवात्सल्यस्य सर्वतः प्रधानत्वात् तदनुरोधेनैव मां परित्यज्य वृषसेनं गत इति भावः ।

अपिच ।

(१) शोचामि शोच्यमपि शत्रुहृतं न वत्सं

दुःशासनं तमधुना न च बन्धुवर्गम् ।

येनातिदुःश्रवणसाधु कृतन्तु कर्णे

कर्त्तास्मि तस्य निधनं समरे कुलस्य ॥

गाम्वा । जाद ! सिद्धिलेहि दाव कवणमेत्तं

बाप्पमोक्खं । *

धृत । वत्स ! क्षणमात्रं परिमार्जयासूणि ।

दुर्यो । मामुद्दिश्य त्यजन् प्राणान् केनचिन्न निवारितः ।

तत्कृते त्यजतो बाप्पं किं मे दीनस्य वार्यते ॥

सूत ! केनेदमसम्भावितमस्तत्कुलान्तकरं कर्म

कृतं स्यात् ।

(२) सूत । आयुष्मन् एवं किल जनः कथयति ।

भूमौ निमग्नचक्रश्चक्रायुधसारथेः शरैस्तस्य ।

(१) शोच्यमपि अवश्यशोचनाहं वत्समनुजं न शोचामि तदपेक्ष-
यापि अतिस्नेहपात्रत्वात् अधिकशोच्ये कर्णे असाधु येन कृतं तस्य
कुलस्य निधनं कर्त्तास्मि ।

(२) भूमौ निमग्नं चक्रं यस्य । आसन्नकाले तस्य रथ-
चक्रं “भूमिश्चक्षे पततामिति ब्राह्मणेनाभिशापोदत्त” स्तेन भूमि
निमग्नचक्रः साव कथा कर्णपर्वणि ४६ अध्यायेऽनुसन्धेया ।

* जात ! सिद्धिलय तावत् क्षणमात्रं बाप्पमोक्खम् ।

हिनतः किलेन्द्रसूनोरस्मात्सेनाकृतान्तस्य ॥
 डयाँ । कर्णाननेन्दुस्मरणत् क्षुभितः शोकसागरः ।
 वाङ्मेनेव शिखिना पीयते क्रोधजेन मे ॥

अस्म! तात! प्रसीदतम् ।

ज्वलनः शोकजन्मा मामयं दहति दुःसहः ।

समानायां विपत्तौ मे वरं संशयितुं रणे ॥

छत । दुर्योधनं परिश्रज्य,

(१) भवति तनय! सत्यं संशयः साहसेसु

द्रवति हृदयमेतद्भीमसुत्प्रेक्ष्य भीमम् ।

अनिवृत्तिनिपुणं ते चेष्टितं मानशौण्ड!

च्छलबहलमरीणां सङ्गरं हा हतोऽस्मि ।

(१) भीमं भीमसेनं भीमं भीषणकर्माणमुत्प्रेक्ष्य उद्भाव्य ।
 एतद् हृदयं द्रवति त्वस्थतीत्यर्थः । ते तव चेष्टितं रणव्यापारः
 अनिवृत्तिनिपुणम् निवृत्तौ शाठ्ये अनिपुणमच्छलानुबन्धीत्यर्थः
 अरीणाञ्च सङ्गरं समरं बहुच्छलम् । न्यस्तशस्त्रस्य द्रोणस्य तै-
 र्हिंसनात् कूलबाहुल्यमित्येवं पराभवाशंसया हतोऽस्मि बहुच्छल
 पाण्डवकर्तृकभवन्नाशस्याशंसनेनाहमपि नष्ट इत्यर्थः जयो
 रम्प्रप्रहारिणामित्युक्तेस्तेषां कूलप्रहारित्वेन जयावश्यम्भावात्
 भवतश्च तन्नास्तीति विशेषणेनाह मानशौण्ड! हे मानप्रधान!
 कूलबुद्धे लोकेऽप्ययं स्यादिति तद्भीरुणा मानवता त्वया तत्
 न क्रियते इति समुदितार्थः ।

गात्रा । जाद ! तेण एव सुदसदकदन्तेण विञ्चो
दरेण समं समलं मग्गसि । *

दुर्यो । अस्व तिष्ठतु तावत् वृकोदरः ।

(१) पापेन येन हृदयस्य मनोरथो मे

सर्व्वज्ञचन्दनरसो नयनामलेन्दुः ।

पुत्रस्तवास्व ! तव तात ! नयैकशिष्यः

कर्णो हतः सपदि तत्र शराः पतन्तु ॥

रुत ! अलमिदानीं कालातिपातेन, सज्जं मे रथ-
मुपहर । त्वञ्चेद्विभेषि पाण्डवेभ्यः तिष्ठ गदाभात-
सहाय एव समरभुवमवतरामि ।

रुत । अलमन्यथासम्भारितेन अयमहमागत
एवेति निष्क्रान्तः ।

(१) हृदयस्य मनोरथः अत्यन्ताभिलषणीयरूपः प्रेमास्पदत्वात् ।
सर्व्वज्ञेय, चन्दनरसरूपः आध्यायनकरत्वात् नयनस्य इन्दुस्वरूप
मृप्रिभाधनत्वात् हे अस्व ! मातस्तव पुत्रः पुत्रतुल्यः वात्सल्या-
स्पदत्वात् हे तात ! तव नयैकशिष्यः नये नीतौ एकशिष्यः प्रधान
शिष्यः । एतादृशः कर्णो येन पापेन हतः निहतस्त्वस्मिन् शराः
पतन्तु । तेनैव सह योत्स्ये इत्यर्थः ।

* तेनैव सुतशतकृतान्तेन वृकोदरेण समं समरं मार्गयसे ।

धृत । वत्स दुर्योधन ! यदि स्थिर एवास्मान्
दग्धुमयं ते व्यवसायस्तत् सन्निहितेषु वीरेषु
सेनापतिः कश्चिदभिषिच्यताम् ॥

दुर्यो । नन्वभिषिक्त एव ।

गान्धा । कतरो उण सो जहिं एदं हदासं
ओलम्बिस्सं । *

धृत । किं वा शल्यः उत वा अश्वत्थामा ?

दुर्यो । (१) कर्णालिङ्गनदायी वा पार्थप्राणहरोऽपि वा ।

अनिवारितसम्पातैर्यमात्माऽयुवारिभिः ॥

नेपथ्ये । कलकलं कृत्वा । भो भोः कौरवबलप्रधा-
नयोधाः अलक्ष्मणवलोक्य भयादितस्ततो गन्तुं
कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे सुयोधनस्तुति ।

सर्वे ससंस्ममनाकर्णयन्ति ।

प्रविश्य संस्मान्तः सूतः । आयुष्मान् !

प्राप्तावेकरयारूढौ पृच्छन्तौ त्वामितस्ततः ।

सर्वे । कस्य कस्य ?

(१) अभिषिक्त इति पूर्वोक्तानुकर्षेण आत्माभिषिक्त इत्यर्थः ।
इह उद्देशाख्यं नाटकाङ्गं “नृपादिजनिता भीतिरुद्देशः परिकी-
र्तित” इति दर्पणे क्तेः ।

* कतरः पुनः स यत्नेमां हताशमवलम्बिष्ये ।

सूत ।

स कर्णारिः सच क्रूरो वृककर्मा (१) वृकोदरः ।

गान्धा । समयम् । जाद ! किं एतत् सम्पदं
पडिपज्जिदब्धं । *

दुर्यो । ननु सन्निहितैवेयं गदा ।

गान्ध । हा हृदस्मि अहं मन्दभादृणी । †

दुर्यो । अलमिदानीं कार्पण्येन । सञ्जय ! सञ्जय !
रथमारोप्य पितरौ शिविरं प्रवेशय । प्राप्तोऽस्माच्छी-
कापनोदप्रणयी जनः ।

वृत् । वत्स ! क्षणमेकं प्रतीक्षस्व यावदनयो
भावमुपलभे ।

दुर्यो । तात ! किमनेनोपलम्भेन तद्गम्यताम् ।

वृतराष्ट्रो गान्धारी च किञ्चिद्गत्वा तिष्ठतः ।

ततः प्रविशतो रथारूढौ भीमार्जुनौ ।

भीम । ओ भोः सुयोधनानुजीविनः किमिति स-
सम्प्रममययातथं सञ्चरन्ति भवन्तः अलमावयोः
शङ्कया ।

(२) वृकस्य व्याघ्रविशेषस्य कर्मेव कर्म यस्य क्रूरकर्मैत्यर्थः ।

*जात ! किमत्र प्रतिपत्तव्यम् ।

† हा हतास्म्यहं मन्दभाग्या ।

१) कर्त्ता द्यूतच्छलानां जलमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
 कृष्ण। केशोत्तरीयव्यपनयनमरुत् प्राण्डवा यस्य दासाः
 राजा दुःशासनादे गुंरुनुजशतस्याङ्गराजस्य मितं
 कासोदुर्योधनोऽसौ कथयत न रूपाद्रष्टुमभ्यागतौ स्वः॥

धृत । सञ्जय ! दारुणः खलु उपक्षेपः पापस्य ।

सञ्ज । तात ! कर्मणा कृतनिःशेषविप्रियाः सं-
 प्रति वाचा व्यवस्यन्ति ।

दुर्यो । सूत ! ब्रूहि गत्वोभयोः अयं तिष्ठतीति ।

सूत । यथाज्ञापयति देवः । तावुपसृत्य । ननु
 भो वृकोदरार्जुनौ ! एष महाराजस्तातेन अस्वया
 च सह न्यग्रोधच्छायायासुपविष्टस्तिष्ठति ॥

अर्जु । आर्य्य ! प्रसीद, न युक्तं पुत्रशोकोपपी-
 डितौ पितरौ पुनरस्माद्दर्शनेनोद्वेजयितुं, तन्नच्छावः ।

भीम । मूढ ! अनुल्लङ्घनीयः सदाचारः न युक्त-

(१) द्यूतमेव क्लानि तेषां कर्त्ता जलमयं जलप्रचुरं प्राचुर्यार्थं
 मयट्शरणं गृहम् “शरणं गृहरक्षित्वो” रित्यमरः । तस्योद्दीपनः
 विरोचनद्वारा दाहकः । कृष्णायाः द्रौपद्याः केशस्य उत्तरी-
 यस्य च व्यपनयने ऽपसारणे मरुदिव वायुरिव, पटुरिति दर्पण
 धृतपाठः । प्राण्डवाः यस्य दासा द्यूतजयेन दासत्वेन संभा-
 पिताः । इह क्लान्तं सन्धप्रङ्गं “प्रियामैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य
 क्लानाच्छल” मितिदर्पणोक्तेः ।

मनभिवाद्य गुरुन् गन्तुम् । उपहृत्य । सञ्जय !
पित्रो नमस्कृतिं श्रावय । अथवा तिष्ठ, स्वयमेव
श्रावयावः । इति रथादवतरतः ।

भीम । विश्राव्य स्वकर्म्म नाम च वन्दनीया
गुरवः ।

अर्जु । उपगम्य । तात ! अम्ब !

सकलरिपुजयाशा यत्र बद्धा सुतैस्ते
तृणमिव परिभूतो यस्य गर्वेण लोकः ।
रणशिरसि निहन्ता तस्य राधासुतस्य
प्रणमति पितरौ वां मध्यमः पाण्डवोऽयम् ॥

भीम ।

(१) [चूर्णिताशेष] कौरव्यः क्षीवो दुःशासनासृजा ॥

भङ्गा सुयोधनस्योर्वो भीमोऽयं शिरसाञ्चति ॥

धृत । दुरात्मन् वृकोदर ! न खल्विदं भवतैव
केवलं सपत्नानामपकृतं, यावत् क्षत्रं तावत् समर-

(१) निहता अशेषाः कौरवा यैः । दुःशासनासृजा तद्वक्षःस्थ
रुधिरपानेन क्षीवोमत्तः भङ्क्ता भाविमञ्जनकारी भविष्यदर्थे त्वन् ।
इह व्यवसायनामकं नाटकाङ्गं “व्यवसायश्च विज्ञेयः प्रतिज्ञा
हेतुसम्भव” इति दर्पणोक्तेः । इह निरुक्तिरलङ्कारः । “पूर्व-
सिद्ध्यर्थं कथं निरुक्तिरिति कीर्तित” मिति दर्पणोक्तेः ।

[निहताशेष] दर्पणसम्मतपाठः ।

विजयिनो जिता हताश्च वीराः, तत् किमेवं विक--
त्यनाभिरस्मानुद्वेजयसि ॥

भीम । तात ! अलमलं मन्युना ।

(१) कृष्णा केशेषु कृष्टा तव सदसि वधूः पाण्डवानां नृपैर्ये
सर्वे ते क्रोधवह्नौ कृशशूलभकुलावज्ञया येन दग्धाः ॥
एतस्मात् आवयेऽहं न खलु भुजबलस्त्राघया नापि दर्पात्
पुत्रैः पौत्रैश्च कर्माण्यतिगुरुणि कृते तात ! साक्षी त्वमेव
दुर्यो । अरे रे मरुत्तनय ! किमेवं वृद्धस्य राज्ञः

पुरतो निन्दितव्यमात्मकर्म स्त्राघसे । अपिच ।

२) कृष्टा केशेषु भार्या तव तव च पशोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा
प्रत्यक्षं क्षापतीनां मम भुवनपतेराज्ञया द्यूतदासी ।
अस्मिन् वैरालुबन्धे वद किमपकृतं तैर्हता ये नरेन्द्रा
बाह्योर्वीर्यीतिभारद्रविणगुरुमदं मामजित्वैव दर्पः ॥

(१) ये पापकारिणः ये च पापद्रष्टारोऽनुमन्तारो वा ते सर्वे एव
नृपाः येन स्वकृतापराधेनैव हेतुना क्रोधवह्नौ कृष्णाक्रोधाग्नी
कृशं क्षुद्रं यत् शूलभकुलं तदवज्ञयैव तत्तुल्यानादरेणैव अनायासे
नैवेत्यर्थः दग्धा इत्यस्मात् कारणात् आवये न तु, दर्पादिप्रकाश
नाय यतः हे तात ! त्वमति गुरुणि पुत्रपौत्रादिकृते कर्मणि
साक्षी उदासीनः मध्यस्थः न तु तत्कर्मणि कर्त्तव्यः ।

(२) तव तव च भीमार्जुनयोरुभयोः सम्बोध्यत्वात् तस्य

आः दुरात्मन् ! एष न भवसि इति सक्रोधमुत्थाय
हन्तमिच्छति ।

धृत । धृतोपवेशयति ।

भीम । क्रोधं नाटयति ।

अर्जु । आर्य्य ! किमत्र क्रोधेन ।

(१) अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा ।

हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा ।

भीम । अरे रे भरतकुलकलङ्क !

राज्ञः युधिष्ठिरस्य तयोः नकुलसहदेवयोर्वेत्याक्षेपे अनादरे वा
प्लापतीनां नृपाणाञ्च प्रत्यक्षं द्यूतदासी द्यूतेन जितत्वात् दासीव
अपमानयष्टाचरणयोग्यत्वात् केशेषु कृष्टा । अस्मिन् वैरानु-
बन्धे विद्वेषजनके कर्मणि तैः तद्दृष्टमिन्दैः किमपहतम-
पराङ्गं मदाज्ञयैव हतत्वात् माभेव जित्वा गर्वोयुक्तो नास्मि
त्यर्थः । इह संफोटनामकं नाटकाङ्गं “संफोटो रोषभाषण”मिति
दर्पणोक्तेः । दर्पणकृता तु अरे रे मरुत्तनयेत्यादिवाक्यमादावुद्धृत्येदं
पद्यमुदाहृतं तेन गद्यपद्यसमुदायः संफोटः ।

(१) यथा विकाररोगवतः प्रलापा एवंशतभ्रातृबधव्यस्तन
विकारवतस्तेनास्य कार्यसामर्थ्यं ध्वनितम् । इह छादनं नाट-
काङ्गं “तदाह्छादनं पुनः । कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु
यद्भवे” इतिदर्पणोक्तेः ।

(१) अत्रैव किं न विशसेयमहं भवन्तं

दुःशासनाबुगमनाय कटुप्रलापिन् !

विघ्नं गुरुर्न कुरुते यदि मद्गदाग्र

निर्भिद्यमानरणितास्थिनि ते शरीरे ।

अन्यच्च मूढ !

(२) शोकं स्त्रीवन्मयनसलिलं यत् परित्याजितोऽसि

भ्रातुर्वक्षःस्थलविघटने यच्च साक्षीक्षतोऽसि ।

आसीदेतत् तव कुटुम्बतेः कारणा जीवितस्य

क्रुद्धे युष्मत्कुलकमलिनीकुञ्जरे भीमसेने ॥

(१) विशसेयं नाशयेयं मद्गदाग्रेण निर्भिद्यमानानि अतएव रणितानि शब्दायमानानि अस्थीनि यत्र ताड्ये शरीरे तथा करणे यदि गुरुस्तातोविघ्नं न कुर्यादित्यर्थः । अस्थिशब्दस्य मुख्यगौणपरत्वेऽपि अनङ् तेन पक्षे ऽनोऽल्लोपात् रूपसिद्धिः रणितास्थिनीति पाठस्तु प्रामादिकः अनङ्गदेशस्य नित्यत्वात् ।

(२) युष्मत्कुलं कमलिनीव सुखच्छेद्यत्वात् तत्र कुञ्जरे हस्तिमदृशे भीमसेने क्रुद्धे सति यत् स्त्रीवत् चक्षुर्जलं त्याजितोऽसि न पुनः प्रतिकर्तुं समर्थ इति भावः । यच्च भ्रातृवक्षोविदारणे साक्षीक्षतोऽसि जीवितस्य तवैतत्कारणा तीव्रवेदना “कारणातीव्रवेदने” त्यमरः ।

दुर्यो । दुरात्मन् ! भरतकुलाधम ! द्यूतदास !

पाण्डवपशो ! नाहं भवानिव विकत्यनाप्रगल्भः । किन्तु,

(१) द्रक्ष्यन्ति न चिरात् सुप्तं पाण्डवास्त्वां रणाजिरे ।

मङ्गदाभिन्नवक्षोऽस्थिवेणिकाभीमभूषणम् ॥

भीम ! विहस्य । यद्येवं नाश्वेयो(२)भवान्, तथापि

प्रत्यासन्नमेव कथयामि ।

(३) पीनाभ्यां मङ्गजाभ्यां अभितगुरुगदाघातसञ्चूर्णितोरोः

क्रूरस्याधाय पादं तव शिरसि नृणां पश्यतां श्वः प्रभाते ।

त्वन्मुख्यम्नाटचक्रोद्दलनगलदस्तृक्चन्दनेनानखाग्रं

स्यानेनार्द्रेण चाक्तः स्वयमनुभविता भूषणं भीममस्मि ॥

(१) मङ्गदया भिन्नानि यानि वक्षोऽस्थीनि तेषां वेणिका प्रवाहः
रुधिरप्रवाहः सैव भीमं भयानकं भूषणं यस्य तथाभूतम् “वेणी तु
केशवेशे स्यात् प्रवाहेऽपि निगद्यते” इति धरणिः । ततः स्वार्थे कः ।

(२) नाश्वेयो न अश्वेयो विश्वसनीयवचन इत्यर्थः ।

(३) पश्यतां नृणां पुर इति शेषः स्यानेन पिण्डीभूतेन
घनेनेत्यर्थः । अक्तः लिप्तः सन् त्वमेव मुख्यो यस्य तादृशं यद्नाट
चक्रं स्नाटशतं तस्योद्दलनेन उन्मूलनेन गलन्ति यानि अस्तृञ्जि
रक्तानि तानि चन्दनद्रव तेन भीमं भयानकं भूषणं श्वः परदिने
स्वयमनुभवितास्मि । तथाच त्वां श्वो हन्तास्मीति भावः ।

नेपथ्ये । ओ ओ भीमसेनार्जुनौ ! एष खलु
निहताशेषारातिचक्र आक्रान्तपरशुरामाभिरा-
मयशाः (१) प्रतापतापितदिङ्मण्डलस्थापितस्वजनः
श्रीमानजातशत्रु देवो युधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ । किमाज्ञापयत्यर्थः ।

पुनर्नेपथ्ये ।

(२) कुर्वन्वाप्ता हतानां रणशिरसि जनावह्निं सा देहभारान्
अश्रून्मिश्रं कयञ्चित् ददतु जलममी बान्धवा बान्धवेभ्यः ।
मार्गन्तां ज्ञातिदेहान् हतनरगहने खण्डितान् गृध्रकङ्क्षै
रस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि॥

उभौ । यदाज्ञायत्यर्थं इति निष्क्रान्तौ ।

नेपथ्ये । अरे रे गाण्डीवाकर्षणबाहुशालिन्
अर्जुन! अर्जुन! क्रोदानीं गम्यते ।

(१) निहताशेषेत्यादिविशेषणेन परशुरामतुल्यत्वसूचनम् ।

(२) आप्ता बान्धवा देहभारान् देहसंधान् वह्निं सात् कात्-
स्त्रेण न वह्निदेयान् कुर्वन्त कात्स्त्रेण न देयेत्यर्थे सातिप्रत्ययः । तस्य
करोतेर्व्यवधानेऽपि साधुत्वमिष्यते । अश्रून्मिश्रं रोदनजलमिलितं
जलं ददतु । हतनरैर्गहने गहनतां दुर्गमतां प्राप्ते रणशिरसीत्य-
नुषङ्गः । रिपुभिर्दुर्योधनपत्नीयैः समं भास्वान् अस्तं प्रयातः प्र-
यातुमारब्धः तथाच राज्ञः शत्रवो यथा तस्तं नाशं गतः एवं
रविरस्तमदर्शनम् गन्तुमारब्ध इत्यर्थः । अतो बलानि संह्रियन्ताम्
न नास्थानस्थानि रणनिवारणपूर्वकमेकस्थीक्रियन्ताम् । इह-
शक्तिर्नाटकाङ्गं “शक्तिः पुनर्भवेत् विरोधस्य प्रथमन” मिति
दर्पणोक्तेः ।

(१) कर्णक्रोधेन युष्मद्विजयि घनुरिदं त्यक्तमैतान्यहानि
प्रौढं विक्रान्तमासीद्वन इव भवता शूरशून्ये रणेऽस्मिन्।
स्पर्शं स्मृत्वात्तमाङ्गे पितुरनवजितन्यस्ताहेतेरुपेतः
कल्पाग्निः पाण्डवानां द्रुपदसुतचमूषस्सरो द्रौणिरस्मि॥

धृत । आकर्ण्य सहर्षम् । वत्स दुर्व्याधिन ! द्रोण-
परिभवोद्दीपितक्रोधपावकः पितुरपि समधिकबलः
शिखावानमरोपमचायमश्वत्यामा प्राप्तः, तत्प्रत्यु-
गमनेन तावदयं सम्भाव्यतां वीरः ।

गात्रा । जाद ! पञ्चुगच्छ एदं महाभागम् । *

दुर्यो । तात ! अस्व ! किमनेन अङ्गराजवधा-
शंसिना वृथायौवनबलशस्त्रभरेण ।

(१) एतान्यहानि व्याप्य कर्णक्रोधेन घनुर्यत्कामिदानीं तस्य
नागेन पुनर्गृहीतमिति भावः । मया घनुषस्यागात् शूरशून्ये-
स्मिन् वनइव रणे प्रौढं प्रगल्भमुत्कटमित्यर्थः । विक्रान्तं विक्रमः
भावे क्तः । अनवजिता केनाप्यपराभूता न्यस्ता शोकेन परित्यक्ता
हेतिरस्त्वं येन तादृशस्य पितुरुत्तमाङ्गे स्पर्शं स्मृत्वा उत्तमाङ्ग
स्पर्शरूपापकारमनुचिन्त्य पाण्डवानां कल्पाग्निरिव द्रुपदचमूनां
घस्सरो नाशको द्रौणिः अस्मि अहं उपेतः प्राप्तः ।

* जात ! प्रत्युगच्छ एतं महाभागम् ।

ष्टत । वत्स ! न खल्वस्मिन् काले पराक्रमवता-
सेवाविधानां वचनमात्रेणैवं विरागमुत्पादयितु-
मर्हसि ।

प्रविश्याश्वत्यामा । विजयतां कौरवाधिपतिः ।

दुर्यो । उत्थाय । गुरुपुत्र ! इतश्चास्यताम् । इत्युपवेशयति ।

अश्व । राजन् दुर्योधन ।

(१) कर्णेन कर्णसुभगं बद्ध यत्तदुक्ता

यत् सङ्गरेषु विहितं विदितं त्वया तत् ।

द्रौणिस्त्वधिज्यधनुरापतितोऽभ्यमित्र

सेषोऽधुना त्यज नृपाप्रतिकारदुःखम् ॥

दुर्यो । साभ्यसूयम् । आचार्य्यपुत्र !

अवसाने ऽङ्गराजस्य योद्धव्यं भवता किल ।

समाप्यन्तं प्रतीक्षस्व कः कर्णः कः सुयोधनः ॥

(१) कर्णेन कर्णसुभगं सुश्राव्यं न तु सफलमित्यर्थः । तदेव
स्मृत्यति सङ्गरेषु युद्धेषु यत् कृतं तत्त्वयैव विदितं न कथनापेक्षे-
त्यर्थः । इदानीमभ्यमित्वममित्रं दधुमभिमुखीकृत्य अधिज्य धन-
ज्यामधिगतं धनुर्यस्य ताडयः । अत्र व्यापतितः अपातः कृतः च
नृप ! अपतितस्तदुःखं तत्तुल्यतापानामपतिकाररूपं दुःखं त्यज ।

(२) दधुर् इति कर्णस्य नाम । तस्मात् समापि बधः प्रतीक्ष्यतां
कर्णस्य मम च एकत्वात् तदाह कः कर्णः कः सुयोधनः । अत्र-
योरभिन्नहृदयत्वादिति भावः ।

अथ । कथमद्यापि सएव कर्णपक्षपातः अस्मासु
च परिभवः, राजन् कौरवेखर ! एवं भवतु इति
निष्क्रान्तः ।

धृतराष्ट्र ! क एष ते व्यामोहः, अस्मिन्
काले एवंविधस्य अश्वत्थान्नः वाक्पारुष्येण अप-(१)
रागमुत्पादयसि ?

दुर्योधन ! किमस्याप्रियमनृतं (२) मयोक्तं किं वा नेदं
क्रोधस्थानम् ! ? पश्य,

(३) अकलितमहिमानं क्षत्रियैरात्तचापैः

समरशिरसि युष्मद्भाग्यदोषाद्विपन्नम् ।

परिवदति समक्षं मित्रमङ्गाधिराजं

मम खलु कथयास्मिन् को विशेषो ऽर्जुने वा ॥

(१) अपरागमसन्तोषम् ।

(२) किं मया अनृतं मिथ्या अथ चाप्रियमुक्तं येनायं क्रुद्धः
स्यात् किन्तु सत्यवचनेनैवायं क्रुद्ध इति भावः । इदं कर्णाधिपक्षे-
परूपं वचनं क्रोधस्थानं मम क्रोधावहं न अपि तु क्रोधावहमेव ।

(३) क्षत्रियैः अकलितमहिमानं अविज्ञातमाहात्म्यं युष्म-
द्भाग्यदोषाद्विपन्नं विनष्टं मम मित्रमङ्गाधिराजं मम समक्षं परि-
वदति निन्दति अस्मिन् मित्रनिन्दके ऽर्जुने वा तद्वातके मम को
विशेषः को भेदबोध उभयोरपि मित्रद्वेष्टत्वानुल्लङ्घनित्यस्मिन्
क्रोधस्थानत्वं युक्तमेवेति भावः ।

हृत । अथवा वत्स ! तवापि कोऽत्र दोषः,
अवसानमिदानीं भरतकुलस्य, गान्धारि ! किमि-
दानीं करोमि मन्दभाग्यः । विविन्य । भवत्वेवं
तावत्, सञ्जय ! मद्बचनात् ब्रूहि भारद्वाजमश्वत्था-
मानम् ।

(१) स्मरति न भवान् पीतं स्नानं चिराय सहानुना
मम च स्मरितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गविवर्त्तनैः ।

अनुजनिधनस्तीताच्छोकादतिप्रणयाच्च बहु
विकृतवचने भाऽस्मिन् क्रोधश्चिरं क्रियतां त्वया ॥

सञ्ज । यदाज्ञापयति तातः । इत्युत्तिष्ठति ।

हृत । (२) आप चेदमन्यत्त्वया वक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तव पिता वितथेन शुल्वं

यत्तादृशः परिभवः स तथाविधोऽभूत् ।

(१) अमुना सुसोधनेन सह स्नानं गान्धारीजनभवं पयः
पीतं बाल्ये त्वदङ्गविवर्त्तनैः तवाङ्गचालनैः मम क्षौमं बालः
यत् स्मरितम् एतन्न भवान् स्मरति अधुना अनुजशतवधस्तीतात्
शोकात् कर्णे च अतिप्रणयात् विकृतवचनेऽस्मिन् दुर्बोधने क्रोध-
श्चिरं न क्रियताम् यदिति पूर्वार्द्धेऽन्वितम् ।

२) तादृशः तादृशस्यात्यन्तमहिमार्गीयस्य पितुः तथाविधः
हृदयुज्जकतमौलिसर्गादिद्वयः सः शूयमाणः परिभवस्तिरस्कारः

एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषञ्च
दुर्योधनोक्तमपहाय विधास्यसीति ॥

सञ्ज । यदाज्ञापयति तात :। इति निष्क्रान्तः ।

दुर्यो । स्मृत ! सांग्रामिकं मे रथमुपकल्पय ।

स्मृत । यदाज्ञापत्यायुष्मान् इति निष्क्रान्तः ।

धृत । गान्धारि ! इतोवर्यं मद्राधिपतेः शल्यस्य

शिविरमेव (१) गच्छावः वत्स ! त्वमप्येवं कुरु,
इति परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

एतद्विचिन्त्य अनुस्मृत्य बलपौरुषाभावेऽसमर्थस्य चेष्टा न भवती-
त्याशङ्क्य तद्द्वयमपि तवास्तीत्याह बलं देहजा शक्तिः पौरुषं
उत्साहातिशयः । विधास्यसि प्रतिविधास्यसीत्यर्थः ।

(१) सैनापत्ये तस्य वरणाय तत्र गमनमिति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते वेणीसंहार
नाटकव्याख्याने दुर्योधननामपञ्चमाङ्कव्याख्या ।

षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति आसनस्थो युधिष्ठिरो द्रौपदी चेटी पुरुषश्च ।
युधि । विचिन्त्य निश्चयस्य च ।

(१) तीर्णे भीष्ममहार्णवे कथमपि द्रोणानले निर्वृते
कर्णाशीविषभोगिनि प्रशमिते शूल्ये च याते दिवम् ।
भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशिष्टे जये
सर्वे जीवितसंशयं वयममी वाचा समारोपिताः ॥

(१) भीष्मएव महार्णवस्तस्मिन् तीर्णे गतपारे सति द्रोण-
एवानलस्तस्मिन् कथमपि केनापि रूपेण निर्वृते स्वयमस्तत्यागेन
शान्ते न तु जयादिना अतएव कथमपीत्युक्तम् । आश्यां दंष्ट्रायां
विषं यत्र तादृशः भोगोदेहो विद्यते यस्य विषयुक्तरूपं इत्यर्थः ।
भोगः सुखे “स्त्यादिभृतावहेश्च फणकाययो” रित्यमरः । कर्णएवा
शीविषभोगी महार्णवस्तस्मिन् प्रशमिते विनाशिते सति जये स्व-
ल्पावशिष्टे दुर्योधनमात्रजयापेक्षणात् । सहसा बलेन क्रियमाणं
युद्धादिकं साहसं प्रियं साहसं यस्य तेन भीमेन वाचा “अद्यैव
सुर्योधनं हनिष्यामि अद्याह्नने स्वयं मरिष्यामीत्येवंरूपं” प्र-
तिज्ञावाक्येन वयं सर्वे संशयं विजयसंशयं मरणसम्भावनां वा
समारोपिताः गमिताः तत्प्रतिज्ञाश्रवणेन अदर्शनं गतस्य दुर्यो-
धनस्यादर्शने युद्धाभावेन भीममरणसम्भावनया वयमपि सर्वे

द्रौप । सबाष्पम् । महाराज ! पञ्चालिण(१)न्ति
किं ण भणिदं । *

युधि । कृष्णे ? ननु मया(२) । पुरुषमवलोक्य । बुधक ।

पुरु । देव ! आज्ञापय ।

युधि । उच्यतां सहदेवः, क्रुद्धस्य वृकोदरस्या-
पर्युषितदारुणां(३)प्रतिज्ञामुपलभ्य प्रनष्टस्य सानिनः

तन्मरणेन मरिष्यामइति भावः । इह विरोधनं नाटकाङ्गं
“कार्यात्ययोपगमनं विरोधनमिति स्मृतमिति दर्पणोक्तेः । महा-
र्णवइव्यत्र महोदधाविति दर्पणसम्मतः पाठः ।

(१) पाञ्चाल्या मया सर्वे संशयमारोपिता इति किं न
भणितं भीमेन तदूरुभङ्गप्रतिज्ञाया मत्केशास्वराकर्षणजातकोपे-
नैव कृतत्वात् मया चासकृदुत्तेजनात् समैव तद्दोषभागित्वं न तु
भीमस्येति द्रौपद्याशयः ।

(२) प्रयोजकत्वेन द्रौपद्या आत्मनः कर्तृत्वे प्रतिपादिते ततो-
ऽपि प्रयोजकतया राज्ञा आत्मनएव सर्वानर्थहेतुभूतद्युत-
कर्तृत्वेनात्मनः प्रयोजकत्वेन कर्तृत्वमुररीक्रियते ननु मयेति ।

(३) अपर्युषिता अपरदिनगामिनी “अद्यैव हनिष्यामि अ-
द्याहनने स्वयं मरिष्यामीत्येवंरूपा” अतएव दारुणा अद्याहनने
स्वमरणफलकत्वात् प्रतिज्ञा तामुपलभ्य श्रुत्वा प्रनष्टस्य अदर्शनं
गतस्य गुप्तस्येत्यर्थः ।

* महाराज ! पाञ्चाल्येति किं न भणितम् ।

कौरवराजस्य पदवीमन्वेष्टुमतिनिपुणमतयस्तेषु-
 तेषु स्थानान्तरेषु यथार्थाभिज्ञाः सुसचिवाश्च भक्ति-
 मन्तः पटुपटहरवव्यक्तघोषणाः (१) सुयोधनपदस-
 च्चारवेदिनःप्रतिश्रुतधनपूजाप्रत्युपक्रियाश्चरन्तु सम-
 न्नात् समन्तपञ्चकम् । अपिच ।

(२) पङ्के वा सैकते वा सुनिष्ठतपदवीवेदिनोयान्तु दाशाः
 [कुञ्जेष्व]क्रान्तवीरुन्निचयपरिचया वल्लवाः सञ्चरन्तु ।
 व्याधा व्याघ्राटवीषु स्वपरपदविदो ये च रन्ध्रेष्वभिज्ञा
 ये सिद्धव्यञ्जना वा प्रतिमुनिनिलयं ते च चाराश्चरन्तु॥

(१) पटुना पटहरवेण ढक्काशब्देन व्यक्तं यथा तथा घोष-
 यन्ति इति घोषणाः नन्द्यादिवात्त्युः सर्वत्र प्रसिद्धार्थं ढक्का-
 मुञ्चैर्वा दयन्तः । “स्याद्यशः पटहोढक्के”त्यमरः ।

(२) ये चारा यत्र योग्यास्ते तत्र नियोज्या इत्युपदिशति ।
 दाशाः कैवर्त्ताः “कैवर्त्ते दाशवीवरा”रित्यमरः । पङ्के पङ्क्ति-
 जलादौ सैकते सिकतामयदेशे च नियोज्यास्तेषां जलप्रायदेशेष्वेव
 दक्षत्वात् । वल्लवा गोपाः कक्षेषु शुष्कतण्डुलस्थानेषु गोप्रचारणो
 पयोगितया तेषां तत्रैवाभिज्ञत्वात् क्षुम्मे विदलिते वीरुन्निचये लता
 संघे परिचयो येषां तयामूताः कुञ्जेष्विति पाठे लतावेष्टितस्थाने-
 प्वित्यर्थः । आक्रान्ते स्वयमावरणरूपेण परिदृते वीरुन्निचये परि-
 चयो येषामिति वाक्यार्थः । व्याधाः व्याघ्रप्रधानाटवीषु नियो-

[कक्षेषु क्षुम्मे] क्वचित्पाठः :

पुरु । यथाज्ञापयति देवः ।

युधि । एवं वक्तव्यः सहदेवः ।

(१)

ज्ञेयारहःशङ्कितमालपन्तःसुप्ताङ्गान्ताश्च बने विचेयाः
त्वासोमृगाणां वयसां विरावो नृपाङ्गपादप्रतिमाश्च यत्र॥

पुरु । यथाज्ञापयति देवः इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।

सहर्षम् । देव, पाञ्चालकः प्राप्तः ।

युधि । त्वरितं प्रवेशय ।

पुरु । निष्क्रम्य पाञ्चालकेन सह प्रविश्य । एष देवः

उपसर्पितु पाञ्चालकः

पाञ्चा । जयतु जयतु देवः, प्रियमावेदयामि

महाराजाय देव्यै च ।

युधि । भद्र ! पाञ्चालक ! कञ्चिदासादिता तस्य

दुरात्मनः कौरवाधमस्य पदवी ।

ज्या यान्तु रन्ध्रेषु । गर्त्तेषु सिद्धानां व्यञ्जनं लक्षणमिव व्यञ्जनं येषां
ते सिद्धपुरुषचिह्नधारिणः प्रतिमुनिनिलयं सर्वमुनिस्थाने चरन्तु
तद्रूपाणामेव तत्र प्रवेशौचित्यात् ।

(१) नियुक्तचराणामन्वेषणप्रकारमुपदिशति ज्ञेयाइति रहसि
निर्जने शङ्कितं सशङ्कं यथा स्यात्तथा आलपन्तः जनाः, अयं दुर्यो-
धनो नवेति अनुसन्धेयाः रूगान्ता रोगेण पीडिताः सुप्ताजना-
अपि तथा तद्बुद्धानुसन्धेयाः । एवं निचेयमुक्त्वा २न्वेषणस्या-
नमाह त्वासइत्यादि नृपाणां अङ्गाश्चिह्नानि पद्मादीनि यत्र ता-
शस्य पादस्य प्रतिमाः प्रतिप्रमूर्त्तयो यत्र तत्रान्वेष्टव्यइत्यर्थः ।

पाञ्च । देव ! न केवलं पदवी, सोऽपि दुरात्मा
देवीके शास्त्राकर्षणमहापातकप्रधानहेतुरूपलब्धः ।

युधि । सहर्षं पाञ्चालकं परिष्रज्य । साधु भद्र !
प्रियमावेदितम्, अथ दर्शनगोचरं गतः ?

पाञ्चा । देव ! समरगोचरं पृच्छ ।

द्रौपासभयम् । कर्हं समरगोचरो वदद् मे णाहो । *

युधि । साशङ्कम् । सत्यं समरगोचरो मे वत्सः ?

पाञ्चा । सत्यं, किमन्यथा वक्ष्यते महाराजाय ।

युधि ।

(१) त्वस्तं विनापि विषयादुरुविक्रमस्य

चेतो विवेकपरिमथ्यरतां प्रयाति ।

जानामि चोद्धतगदस्य वृकोदरस्य

सारं रणेषु [विजये] परिशङ्कितञ्च ॥

(८) विषयात् त्वासहेतोर्विनापि त्वस्तं प्रकृत्या भीतं मे चेतो
विवेकमन्यरतां भीमौ जयी स्यात् नवेति निश्चयविषये मान्द्यं
प्रयाति उरुविक्रमस्य महापराक्रमस्य भीमस्य रणेषु सारं बलं
जानामि तथापि स्नेहवशादेव विजये परिशङ्कितः । भुजयोरिति
पाठे भुजयोः सारमित्यन्वयः ।

* कथं समरगोचरो वर्त्तते मे नाथः ?

[भुजयोः] कचित् पाठः ।

द्रौपदीमवलोक्य मुखादस्या बाष्पं नयति। अयि सुक्षत्रिये!

(१) गुरूणां बन्धूनां क्षितिपतिसहस्रस्य च पुरः

पुराऽभूदस्माकं नृपसदसि योऽयं परिभवः ।

प्रिये प्रायस्तस्य द्वितयमपि पारं गमयतु

क्षयः प्राणानां वा कुरुपतिपशोस्तस्य निधनम् ।

अथवा कृतं सन्देहेन ।

(२) नूनं तेनाद्य वीरेण प्रतिज्ञाभङ्गभीरुणा ।

बध्यते केशपाशस्ते स चास्याकर्षणे प्रभुः ॥

पाञ्चालक ! कथय कथय कथमुपलब्धः स दुरात्मा

कस्मिन्नुद्देशे किमधुना प्रवृत्तमिति ।

द्रौप । भद्र कहेहि कहेहि ।*

पाञ्चा । शृणोतु देवो देवी च, अस्तीह (३) देवेन

(१) हे प्रिये द्वितयमपि वक्ष्यमाणमुभयमेव प्रायः बाहुल्येन तस्य परिभवस्य पारमन्तं गमयतु आशंसायां लोट् । तद्वद्वयमाह प्राणानां क्षयः तस्य वा निधनमेतदुभयमन्यतरं विना न तस्य परिभवस्य शान्तिरित्यर्थः ।

(२) ते तव केशपाशः । केशसमूहः “पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे इत्यमरः । अद्य तेन बध्यते संयम्यते बन्ध बन्धने इत्यस्य रूपम् अस्य केशपाशस्याकर्षणे प्रभुः प्रयोजकः सुयोधनश्च बध्यते बध हिंसायामित्यस्य रूपम् ।

(३) इह अस्मिन् त्रिषये इदं वक्ष्यमाणवाक्यं तदर्थो वाटस्तीत्यर्थः ।

हते मद्राधिपतौ शल्ये गान्धारराजशलभकुले सह-
 देवानलं प्रविष्टे सेनापतिनिधननराक्रन्दविरलयोधो-
 ज्झितासु समरभूमिषु रिपुपराजयोद्धतचलितवि-
 चित्रपराक्रमासादितविमुखारातिचक्रासु धृष्टद्युम्ना-
 धिष्ठितासु च युष्मत्सेनासु प्रनष्टेषु कपकृतवन्ध्याश्व-
 त्यामसु तथा दारुणां प्रतिज्ञामुपलभ्य कुमारवृकोद-
 रस्य न ज्ञायते कापि प्रलीनः स दुरात्मा कौरवाधमः ।

युधि । ततस्ततः ।

द्रौप । अग्नदे कहेहि * ।

पाञ्चा । अवधत्तां देवो देवी च । ततश्च भग-
 वता वासुदेवेनाविष्ठितमेकरथमारूढौ कुमारभीमा-
 र्जुनौ समन्तात् समन्तपञ्चकं पर्यटितुमारब्धौ त-
 मनासादितवन्तौ च । अनन्तरं दैवमनुशोचति मादृशे
 मृत्यवर्गे दीर्घमुष्णञ्च निश्वसति कुमारवीमत्सौ, जल-
 धरसमयनिशासञ्चारितडित्प्रकरपिङ्गलैः कटाक्षैरा-
 दीपयति गदां वृकोदरे, यत्किञ्चनकारितामधिच्छि-
 पति विधेर्भगवति नारायणे, कश्चित् संविदितः (४)

(४) सः विदितवृत्तान्तः संविदितं विद्यतेऽस्येति अर्थ आदित्वादच् ।

* अग्रतः कथय ।

कुमारस्य सारतेरुज्जितमांसमारः प्रत्यग्विष्णुमिति
 मृगलोहितचरणनिवसनस्वरमाणोऽन्तिकमुपेत्य पु-
 रुषः पक्ष्मश्वासग्रस्ताद्धृतवर्णानुमेयपदया वाचा
 कथितवान्, देव कुमार ! अस्मिन् महतोऽस्य सरस-
 स्तीरे द्वे पद्मती समवतीर्यापदप्रतिविम्बं (१) तयोरेका
 जलोत्तीर्णा न द्वितीया, परत कुमारः प्रमाणमिति ।
 ततः ससम्भ्रमं प्रस्थिताः सर्वे वयं तमेव पुरस्कृत्य
 गत्वा च सरस्तीरं परिच्राय सुयोधनपदलाञ्छितां
 पदवीमासाद्य भगवता वासुदेवेनोक्तं वृकोदर !
 जानाति किल सुयोधनः सलिलस्तम्बनीं विद्यां,
 नूनं तेन त्वद्भयात् सरसीमेनाभिधृष्टायतनमवित-
 व्यम्, एतच्च वचनमुपश्रुत्य बलालुजस्य सकलादङ्ग-
 प्रपूरितातिरिक्तमुद्गन्तसकलसलिलचारिचक्रं ला-
 सोद्धतनक्रमालोडितं सरः सलिलं भरवच्च गार्ज्जत्वा
 कुमारवृकोदरेखाभिहितम्, अरे रे वृथाप्रख्याप-
 तालोकपौरुषाभिमानिन् पञ्चालराजतनयावेशाम्ब-
 राकर्षणमहापाताकन् धार्तराष्ट्रप्रसद ! ।

(१) समवतीर्यां विन्यस्तं पदप्रतिविम्बं पदप्रतिकृतिर्यत्रो-

क्ताह श्यौ ।

(१) जन्मेन्दोर्विमले कुले व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां
मां दुःशासनकोष्णशोणित[सुराक्षीवं रिपुं भाषसे] ।
दर्पान्धो मधुकैटवद्विष हरावप्युद्धतं चेष्टसे,
मत्त्रासात् नृपशो विहाय समरं पङ्केऽधुना लीयसे ॥
अपि च । भो मानान्ध ! कौरवाधम !

२ पाञ्चाल्याः क्रोधवह्निः स्फुटमुपशमितप्राय एष प्रसह्य
प्रोन्मुक्तः केशपाशैर्हतपतिषु मया कौरवान्तःपुरेषु ।

(१) इन्दोश्चन्द्रस्य विमले कुले जन्म व्यपदिशसि । चन्द्र-
वंशे जातोऽहमित्येवं कथयसि ननु सहायामावात् कथं यो-
त्स्वे इत्याशङ्क्याह अद्यापि गदां धत्से गदासहायस्यान्यसहाया-
मेक्षा नेति भावः । अथवा आत्मादिबधेन निर्वेदे गदात्याग एवो-
चितः स च न कृत इत्यतोऽद्यापि युद्धश्रद्धास्तीति गम्यते इति
भावः । मां दुःशासनस्य यत् कोष्णमीषदुष्णं प्रत्यग्रहतत्वात्
शोणितं तदेव मधु पाठान्तरे सुरा तेन क्षीवं मत्तं भाषसे मन्यसे
वा मत्ततयावज्ञायसे इत्यर्थः । हे नृपशो नराधम ! मत्त्रासात्
मङ्गीतितः पङ्केऽधुना लीयसे । इह द्युतिर्नाटकाङ्गं तर्जनोद्देजने
प्रोक्ता द्युतिरिति दर्पशोक्तेः ।

(२) मया प्रसह्य बलात् हतपतिषु कौरवाणामन्तःपुरेषु
तद्वासिवासाजनेष्वित्यर्थः । प्रोन्मुक्तैः नृतपतिकत्वात् निर्व-
न्धने । केशपाशैः हेतुभिः पाञ्चाल्याः क्रोधवह्निः उपशमितप्रायः ।

[मधुक्षीवं रिपुं मन्यसे] कश्चित् पाठः ।

भ्रातुर्दुःशासनस्य स्वददृशुरसः पीयमानं निरीक्ष्य
क्रोधात्किं भीमसेने विहितमसमये यत्त्वयाऽस्तोऽभिमानः

द्रौप । । एाह ! अवणीदो मे मस्य जइ
पुणोवि सुलहं दंसणं भविस्सदि । १

युधि । कृणो नामङ्गलानि व्याहर्तुमर्हसि अ-
स्मिन् काले । भद्र ! ततस्त्वतः ।

पाञ्चा । देव ! ततश्चैवं भाषमाणेन वृकोदरेण
वीर्यक्रोधोद्धतममितभीषणगदापाणिना सहसैवो-
ल्लङ्घिततीरमुत्सन्ननालिनमाविद्धमूर्च्छितग्राहमुद्भ्रा-
न्तसमस्तशकुन्तमतिभैरवं वेगममितवारिसञ्चयमा-
यतमपि सरः समन्तादवलोडितम् ।

भ्रातुरसः रुधिरं पीयमानं निरीक्ष्य क्रोधात् भीमसेने मयि
किं विहितं न किमपीत्यर्थः । असमये मया सह युद्धकरणा-
स्येवायं समयः न तु पलायनस्य युद्धसमयेऽपि तदकृत्वा त्वया
यत् यस्मात् अभिमानोऽहङ्कारः अस्तः त्यक्तः अतः न किमपि
कर्तुं समर्थ इत्यर्थः ।

* नाथ ! अपनीतो मे मन्यु यदि पुनरपि सुलभं दर्शनं
भविष्यति ।

युधि । भद्र ! तथापि किं नोत्थितः ?

पाञ्चा । देव ! कथं नोत्थितः ?

(१) त्यक्तोत्थितः सरभसं सरसः स मूल

मुद्भ्रान्तकोपदहनोग्रविषसुलङ्गः ।

आयस्तभीमभुजमन्दरवेल्लनाभिः

क्षीराब्धेः सुमथितादिव कालकूटः ॥

युधि । साधु सुक्षतिय ! साधु !

द्रौप । पडिबसो समलो गं वा । *

पाञ्चा । उत्थाय चास्मात् सलिलाशयात् कर-
युगलोत्तस्थिततोरणीकृतभीमगदः कथयात स्म, मा-
रुते ! किं भवतो भयेन प्रलीनं दुर्योधनं कथयसि ?
मूढ ! अनभिहतपाण्डुव्रतः प्रकाशं लज्जमानो वि-
श्रमितुमध्यवसितवानस्मि पातालम्, एव चेत्त
वासुदेवकिरीटिभ्यां द्वावप्यन्तःसलिलं निषिद्धसमर-

(१) स राजा सरसः सरोवरस्य मूलं समीपमाश्रयं सरभसं रुवेगं
त्यक्त्वा आयस्तौ आस्फोटितौ भीमभुजावेव मन्दरस्तेन वेल्लनाभि-
शालनाभिः सुमथितात् आलोडितात् क्षीराब्धेरिव सरसः
कालकूट इव उत्थितः ।

* प्रतिपन्नं समरं न वा ?

[समारम्भौ] भीमसुयोधनौ । आसीनश्च कौरवराजः
 क्षितितले गदां निक्षिप्य निहतकुरुशतगजवाजिनर-
 शतकलेवरसंमर्दसंपतितगृध्रकङ्कजम्बूकमुत्सन्नसुयो-
 धनबलमस्माद्दीरमुक्तसिंहनादसंबलितसमरतूर्यमबा-
 न्धमभिप्रबान्धवं कौरवसंग्रामस्थानमवलोक्य आ-
 यतमुष्णाञ्च निश्चक्षितवान् । ततश्च वृकोदरेणाभि-
 हितम्, अयि भोः कौरवराज ! कृतं बन्धुजन-
 मन्युना मैवं विषादं कृथाः, पर्याप्ताः पाण्डवाः,
 सोऽहमसहाय इति, किञ्च,

(१) पञ्चानां मन्यसे स्माकं यं सुयोधं सुयोधन !

[दंशितस्या] क्षतशस्त्रस्य तेन तेऽस्तु रणोत्सवः ॥

इत्यञ्च श्रुत्वा किञ्चिदश्रुपातान्वितां दृष्टिं कु-
 मारयोर्निक्षिप्योक्तवान् ।

कर्णदुःशासनवधात्तुल्यावेव युवां मम ।

अप्रियोऽपि प्रियो योद्धुं त्वमेकः प्रियसाहसः ॥

इत्युत्थाय परस्परक्रोधाक्षेपपरुषवाक्कलहप्रसा-
 रितघोरसंग्रामौ चित्रगदापरिघभासुरभुजभरौ म-

(१) दंशितस्य घृतवर्म्माणः आक्षतशस्त्रस्य गृहीतायुधस्य ते तव
 संग्रामोऽस्तु ।

[स्यलमुत्तारितौ] कचित् पाठः ।

[वर्ष्मणस्तस्य] कचित् पाठः ।

गडलैर्विहत्तुमारब्धौ भीमदुर्योधनौ । अहञ्च
 देवेन चक्रपाणिना देवसकाश मनुप्रेषितः । आह
 च देवो देवकीनन्दनः । अपर्युषितप्रतिज्ञे च
 मारुतौ प्रनष्टे कौरवराजे महानासीनो विषादः ।
 सम्प्रति पुनर्भीमसेनेनासादिते सुयोधने निष्कण्ट-
 कीभूतं भुवनतलं परिकलयतु भवान् । अभ्युदयो-
 चिताञ्च प्रवर्त्यन्तामनवरतमङ्गलसमारम्भाः । कृतं
 सन्देहेन ।

(१) पूर्यन्तां सलिलेन रत्नकलसा राज्याभिषेकाय ते,
 कृष्णात्यन्तचिरोज्झिते च कवरीबन्धे करोतु क्षणम् ।
 रामे घोरकुठारभासुरकरे क्षत्रद्रुमच्छेदिनि
 क्रोधान्धे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः ॥

द्रौप । सबाष्पम् । जं देवो त्तिष्ठअण्णाहो
 आणवेदि तं कहं असाहा भविस्सदि ॥ *

पाञ्चा । न केवलमियमाशीः असुरनिस्तूदनस्या-
 देशोऽपि ।

(१) क्षणमुत्सवम् इह प्ररोचना नाटकाङ्गम् “प्ररोचना तु
 विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी”ति दर्पणोक्तेः ।

*यत् देवस्त्रिभुवननाथ आज्ञापयति तत् कथमन्यथा भविष्यति ।

युधि । कोहि नाम भगवतां सन्दिष्टं विकल्प-
यति, कः कोऽत्र भोः ?

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । देवस्य देवकीनन्दनस्य बद्धमानात् व-
त्सस्य विजयमङ्गलाशंसया प्रवर्त्यन्तां तदुचिताः
समारम्भाः ।

कञ्चु । सोत्साहं परिक्रम्य । भो भोः संविधातृणां
पुरःसराः यथाप्रधानमन्त्रवैश्वमनि दौवारिकाश्च
एष खलु भुजबलपरिच्छेपोत्तीर्णकौरवपरिमवसाग-
रस्य निर्व्यूढदुर्द्ध्वरप्रतिज्ञाभारस्य सुयोधनानुजशतो-
द्भूतनम्रमञ्जनस्य [] बलिनः प्रामञ्जने दुःशासनो-
रःस्थलविदलननरसिंहस्य स्नेहप्रक्षपातिना मनसा
मङ्गलानि कर्तुमाज्ञापयति देवो युधिष्ठिरः ।

आकाशे । किं ब्रूय सर्वतोऽधिकतरमपि प्रवृत्तं
किं वा नालोकयसीति, साधु पुत्रकाः साधु, अनुक्त-
हितकारिता हि प्रकाशयति मनोगतां स्वामि-
भक्तिम् ।

[दुर्योधनोरुस्तम्भमङ्गविनिश्चितविजयस्य वृको-
दरस्य] कचिदधिकः पाठः ।

युधि । आर्य्य जयन्धर !

कञ्जु । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । मच्छ प्रियख्यापकं पाञ्चालकं पारितोषि-
केण परितोषय ।

कञ्जु । यदाज्ञापयति देवः ।

इति पाञ्चालकेन सह निष्क्रान्तः ।

द्रौप । महाराज ! किं निमित्तं उण्ण गाह
भीमसेणेण सो दुराचारो भणितो पञ्चानं वि
अह्माणं जेण दे रोअदि तेण सह संगामो होडु
त्ति, कथं गाम एदाणं महीसुदाणं एकदरेण
पत्तिदो तेण संगामो भवे तदो अच्चाहिदं भवे । *

युधि । कृष्णे ! एवं मन्यते जरासन्धघाती,
हतसकलबन्धुवीरानुजराजन्यासु कृपकृतवर्ष्माश्व-
त्यामशेषासु एकादशसु अक्षौहिणीषु अबान्धवः
शरीरमात्रविभवः कदाचिदुत्सृष्टनिजाभिमानो

* महाराज ! किं निमित्तं पुनर्नाथभीमसेनेन स दुराचारो
भणितः पञ्चानामप्यस्त्राकं येन ते रोचते तेन सह संग्रामो भव-
त्विति । कथं नामैतयोः माद्रीसुतयोरेकतरेण प्रार्थितस्तेन संग्रा-
मोभवेत् ततोऽत्याहितं भवेत् ।

धार्तराष्ट्रः परित्यजेदायुधं, तपोवनं वा व्रजेत्, सन्धिं
वा पितृमुखेन याचेत । एवं सति सुदूरमतिक्रान्तः
प्रतिज्ञाभारो भवेत् सकलरिपुजयस्येति । समरं
प्रतिपत्तुं पञ्चानामपि पाण्डवानामेकस्यापि नैव
क्षमः सुयोधनः । शङ्के चाहं गदायुधं वृकोदरस्यै-
वानेन । अयि सुक्षत्रिये ! पश्य ।

(१) क्रोधोद्भूतगदस्य नास्ति सदृशः सत्यं रणे मारुतेः
कौरव्ये कृतहस्तता पुनरियं देवे यथा सीरिणि ।
स्वस्त्यस्त्युद्धतधार्तराष्ट्रनलिनीनागाय वत्साय मे
शङ्के तस्य सुयोधनेन समरं नैवेतरेषामहम् ॥

नेपथ्ये । भोस्तृपितोऽस्मि, सम्भावयतु कश्चित् सलिलच्छाया-
सम्प्रदानेन माम् ।

युधि । आकर्ण्य । कः कोऽत्र भोः ?

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः !

युधि । ज्ञायतां किमेतत् ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।

देव ! क्षुण्णमान् अतिधिरुपस्थितः ।

युधि । शीघ्रं प्रवेशय ।

कञ्चु । यदाज्ञापयति देवः । इति निष्क्रान्तः ।

(१) क्रोधेन उद्भूता उद्धृता गदा येन गुरी उद्यमने इत्य-
स्मात् कर्मणि क्तः । कृतहस्तता शीघ्रहस्तता शिक्षाकौशलमित्य-
र्थः उद्धत उत्कटः धार्तराष्ट्र एव नलिनी पद्मसंघातस्तस्य नाग-
रूपायवत् ध्वंसाय स्वस्ति कुशलमस्तु ।

ततः प्रविशति मुनिवेशधारी चार्वाको नाम राक्षसः ।

राक्ष । आत्मगतम् । एषोऽस्मि सुयोधनस्य मित्रं
पाण्डवान् वञ्चयितुं स्वामि । प्रकाशम् । तृषितो-
ऽस्मि सम्भावयतु मां कश्चित् जलच्छायाप्रदानेन
इति राक्षः समीपमुपसर्पति ।

सर्वे । उत्तिष्ठन्ति ।

युधि । मुने ! अभिवादये ।

राक्ष । अकालोऽयं समुदाचारस्य जलप्रदानेन
सम्भावयतु माम् ।

युधि । मुने ! उपविश्यतामासने ।

राक्ष । उपविश्य । ननु भवतापि क्रियतामासन
परिग्रहः ।

युधि । कः कोऽत्र भोः ।

प्रविश्य गृहीतभृङ्गारः कञ्चुकी । उपसृत्य । महाराज !
शिशिरसुरभिसलिलसंपूर्णोऽयं भृङ्गारः पानभाजनं
चेदम् ।

युधि । मुने ! निर्वर्त्यतामुदन्याप्रतीकारः ।

राक्ष । पादौ प्रक्षाल्य उपस्पृशन् । भोः भोः क्षत्रिय-
स्त्वमिति मन्ये ।

युधि । सस्यग् वेत्ति भवान्, क्षत्रिय एवास्मि ।

राक्ष । प्रतिदिनसुलभस्वजनविनाशनेषु संग्रा-
मेषु युष्मत्तो नादेयं सलिलादिकम् । भवतु छाया-
यैवानया सरस्वतीशिशिरतरङ्गस्पृशा मरुतानेन
विगतक्लमो भविष्यामि ।

द्रौप । बुद्धिर्मादृष्टं वीर्यं हि महेशिं तालविन्तेण । *

चेटी । तथा करोति ।

राक्ष । भवति ! अनुचितोऽयमस्मासु समुदा-
चारः ।

युधि । मुने ! कथं पुनरेवं भवान् परिश्रान्तः ।

राक्ष । मुनिजनसुलभेन कौतूहलेन तत्रभवतां
महाक्षत्रियाणां द्वन्द्वयुद्धमावलोकयितुं पर्यटामि
समन्तपञ्चकम्, अद्य तु बलवत्तया शूरदातपस्य
अपर्याप्तमेवावलोक्य गदायुद्धमर्जुनसुयोधनयोर-
गतोऽस्मि ।

कञ्चु । मुने न खल्वेवं भीमसुयोधनयोरिति कथय ।

राक्ष । आः ! अविदितवृत्तान्त एव कथं मामा-
क्षिपसि ।

* बुद्धिमतिके ! वीजयैनं महर्षिं तालवृन्तेन (व्यजनेन) ।

युधि । महर्षे कथय ।

राक्ष । क्षणमात्रं विश्रम्य सर्व्वं कथयामि भवतो
न पुनरस्य वृद्धस्य ।

युधि । कथय किमर्जुनसुयोधनयोरिति ।

राक्ष । पूर्व्वमेव कथितं मया प्रवृत्तं गदायुद्ध
मर्जुनसुयोधनयोरिति ।

युधि । न भीमसुयोधनयोरिति ।

राक्ष । वृत्तं तत् ।

युधिष्ठिरो द्रौपदी च मोहमुपगतौ ।

कञ्चुकी सलिलमासिच्य । समाश्वसितु देवी देवी च ।

चेटी । समस्त्रासिदु समस्त्रासिदु देवी । *

उभौ । संज्ञां लभेते ।

युधि । किं कथयसि मुने ! वृत्तं भीमसुयोधनयो
गंदायुद्धमिति ।

द्रौप । भञ्जवं कहेहि किं वृत्तं त्ति । †

राक्ष । कञ्चुकिन् ! कौ पुनरेतौ ।

कञ्चु । ब्रह्मन् ! एष देवो युधिष्ठिरः, एषा
पञ्चालराजतनया ।

* समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

† भगवन् ! कथय किं वृत्तमिति ।

राज्ञ । आः दारुणमुपक्रान्तं मया नृशंसेन ।

द्रौप । हा एाह ! भीम ! । इति मोहमुपगता । *

कञ्चु । किं नाम कथितम् ।

चेटी । समस्त्वसिदु समस्त्वसिदु देवी । †

युधि । सास्त्रम् । ब्रह्मन् !

(१) पदे सन्दिग्ध एवास्मिन् दुःखमास्ते युधिष्ठिरः ।

वत्सस्य निश्चिते तत्त्वे प्राणत्यागादहं सुखी ॥

राज्ञ । मानन्दमात्मगतम् । अयं मे यत्नः । प्रकाशम् ।

यद्येवमवश्यकयनीयं संचेपेण कथयामि, न युक्तं
बन्धुव्यसनं विस्तरेणावेदयितुम् ।

युधि । अश्रूणि मुञ्चन् ।

सर्वथा कथय ब्रह्मन् ! संचेपाद्विस्तरेण वा ।

वत्सस्य किमपि श्रोतुमेष दत्तः क्षणो मया ॥

राज्ञ । श्रूयताम् ।

(१) सन्दिग्धे संशयितेऽस्मिन् पदे विषये भीमो जीयति नवे-
त्येवंरूपे युधिष्ठिरः दुःखमास्ते वत्सस्य भीमस्य तत्त्वे जीव-
नाभावे निश्चिते सति अहं प्राणत्यागात् सुखी तन्मरणदुःखात्
मरणं श्रेयस्करं मन्यमानः मरिष्यामीत्यर्थः ।

* हा नाथ ! भीम !

† समाश्वसितु समाश्वसितु देवी ।

तस्मिन् कौरवभीमयो रुरुगदाघोरध्वनौ संयुगे,

द्रौप । सहसोत्थाय । तदो तदो । *

राक्ष । स्वगतम् । कथं पुनरनयोर्लब्धसंज्ञता

मपनयामि । प्रकाशम् ।

(१) सीरी सत्वरमागत चिरमभूत्तस्याग्रतः सङ्गरः ।

आलम्ब्य प्रियशिष्यतां तु हलिना संज्ञा रहस्याहिता
यामासाद्य कुरुत्तमः प्रतिकृतिं दुःशासनारौ गतः ॥

युधि । हा वत्स ! वृकोदर ! इति मोहमुपगतः ।

द्रौप । हा ग्राह भीमसेन ! हा मह परिभवप-
डिआरपरिञ्चत्तजोविअ ! जडासुरवअहिडिम्बकि-
म्भीरकीचअजरासन्धानसूदन ! सोअन्धिकाहरण-
चाडुआर देहि मे पडिबअणं । इति मोहमुपगता । †

(१) सीरी बलरामस्तीर्थयात्राप्रक्रमात् तत्प्रसङ्गेन कुरु-
क्षेत्रे तद्विवसे आगत इति गदापर्यस्थिता कथात्वानुसन्धेया
हलिना बलरामेण प्रियशिष्यतामालम्ब्य कौरवे संज्ञा संकेतविशे-
षः शक्तिरिति पाठे शक्तिः कौशलरूपा आहिता यां शक्तिमासाद्य
कुरुत्तमः दुःशासनारौ भीमे प्रतिकृतिं प्रतीकारं गतः आल-
म्बनजन्मदुःखप्रतीकाररूपं तद्वननं कृतवानित्यर्थः ।

* ततस्ततः ।

† हा नाथ भीमसेन ! हः मम परिभवप्रतीकारपरित्यक्तजी-
वित ! जटासुरवकहिडिम्बकिम्भीरकीचकजरासन्धनि सूदन !
सौगन्धिकाहरणचाटुकार ! देहि मे प्रतिवचनम् ।

कञ्चु । सास्त्रम् । हा कुमार भीमसेन ! धार्तराष्ट्र-
कुलकमलिनोप्रालेयवर्ष । महाराज ! समाश्वासहि
समाश्वासहि, भद्रे ! समाश्वासय अत्रभवतीम्, महर्षे
त्वमपि आश्वासय महाराजम् ।

राक्ष । स्वगतम् । आश्वासयामि प्राणांस्त्याज-
यितुम् । प्रकाशम् । अयि भोः भीमाग्रज ! क्षण-
मेकमाधीयतामाश्वासः कथाशेषोऽप्यस्ति ।

युधि । समाश्वास्य । महर्षे ! किमस्ति कथाशेषः

राक्ष । ततश्च हते तस्मिन् सुक्षत्रिये वीरसुलभां
गतिसुपगते समग्रसङ्गलितं भ्रातृवधशोकजं बाष्प-
मुत्सृज्य भ्रातृवधशोकात् अप्रहाय गाण्डीवं प्रत्य-
ग्रक्षतजच्छटाचर्चितां तासेव गदां भ्रातृहस्ताद् य-
त्नादाकृष्य निवार्यमाणः सन्धित्सुना वासुदेवेन,
आगच्छानच्छेति सोपहासं स्मृतगदाभङ्गारमू-
र्च्छितगम्भीरवचनध्वनिना आह्वयमानः कौरवरा-
जेन तृतीयोऽनुजस्ते किरिटी योद्धुमारब्धः । तथा
कृतिनस्तस्य गदाघातान्निधनमुत्प्रेक्षमाणेन कामपा-
लेन अर्जुनपक्षपाती देवकीसूनुः प्रयत्नात् स्वरथमा-
रोप्य द्वारकां नीतः ।

युधि । साधु भो अर्जुन ! तदैव प्रतिपन्ना वृको

दरपदवी गाण्डीवं परित्यजता, अहं पुनः केनोपा-
येन प्राणापगमनमहोत्सवमुत्सहिष्ये ।

द्रौप । हा गाह ! भादुबच्छल ! गा जुत्तं भादरं
असिक्खिदं गदाए शत्तुणो मुहं गच्छन्तं उवेक्खिदुं । *
इति मोहमुपगता ।

राज । ततश्चाहम्

युधि । भवतु सुने ! किमतः परं श्रुतेन ? हा
तात भीमसेन ! जतुमहसमुद्रतरणयानपीत्र ! हा
किष्कीरिहिडिस्वासुरजरारुन्धजयमल्ल ! हा कीचक-
सुयोधनानुजकमलिनीकुञ्जर ! हा द्यूतपणप्रणयिन् !
मम शरीरस्थितिपरिखेदशङ्कासूदन ! हा मदाज्ञा-
सम्पादक ! हा कौरववनदावानल !

निर्लज्जस्य दुरोदरव्यसनिनो वत्स ! त्वया सीदता
भक्त्या मे समद्विपायुतबलेनाङ्गीकृता दासता ।
किं नामापकृतं मया तदधिकं त्वय्यद्य निर्वत्सलं
त्यक्त्वाऽनाथमवान्धवं सपदि मां येनासि दूरं गतः ॥

द्रौप । उत्थाय । महाराज किं एदं बट्टइ । †

* हा नेय ! भ्रातृवत्सल ! न युक्तं भ्रातरम् अशिक्षितं गदायां
शत्रोर्मुखं गच्छन्तम् उपेक्षितम् ।

† महाराज ! किमेतद्वर्त्तते ।

युधि । कृष्णे किमन्यत् ।

स कीचकनिस्तूदनो वकहिङ्गिस्वकिर्मीरहा

मदान्धमगधाधिपद्विरदसन्धिभेदाशनिः ।

गदापरिघशोभिना भुजयुगेन तेनान्वितः

प्रियस्तव समानुजो ऽर्जुनगुरुर्गतोऽस्तं किल ॥

द्रौप। आकाशे दत्तदृष्टिः । ग्राह ! भीमसेन ! तुए किल मे
केसा संजमिदब्बा, ए जुत्तं वीरस्य क्षत्तिअस्स पडिस्सा
दं मिठिलेदुं, ता पडिबालेहि मं जाव उवसप्पामि । *
इतिपुनर्मोहमुपगता ।

युधि । आकाशे दत्तदृष्टिः । अस्व पृथे ! श्रुतोऽयं
तव पुत्रस्य समुदाचारः, मामेकमनाथं विलपन्त
मुत्सृज्य क्वापि गतः । तात ! जरासन्धशत्रो ! किं
नाम वैपरीत्यमेतावता कालेन अल्पायुषि []
समालोकितां जनेन । अथवा मयैव बह्वपलब्धम् ।

* नाथ ! भीमसेन ! त्वया किल मे केशाः संयमयितव्याः, न
युक्तां वीरस्य क्षत्रियस्य प्रतिज्ञातं शिथिलयितुं, तत् प्रतिपालय
मां यावदुपसर्पामि ।

[त्वयि] अधिकः पाठः ।

(१) दत्त्वा मे करदीकृताखिलनृपां यन्मेदिनीं लज्जसे
 द्यूते यच्च पणीकृतोऽपि हि मया न क्रुध्यसि प्रीयसे ।
 स्थित्यर्थं मम मत्स्यराजभवने प्राप्तोऽसि यत् सूदतां
 तान्येतानि विनश्वरस्य सहसा दृष्टानि चिह्नानि ते ॥

सुने ! किं कथयसि तस्मिन् कौरवभीमयोः
 इति पठति ।

राक्ष ! एवमेतत् ।

युधि ! धिक्कुम भाग्यानि ! आकाशमवलोकयन् ।
 भगवन् कामपाल ! कृष्णाग्रज ! []

(२) ज्ञातिप्रीतिर्मनसि न कृता क्षत्रियाणां न धर्मो
 रूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यानुजे मे ।

(१) करदीकृता अखिला नृपा यस्यां तथाविधां मेदिनीं
 मे मह्यं दत्त्वा समर्थं यत् लज्जसे लज्जितवानसि भूतसामीप्ये
 लट् । एवमुत्तरत्वं । द्यूते मया पणीकृतोऽपि ग्लहत्वेन कल्पितो
 ऽपि यत्र क्रुध्यसि क्रुद्धवान् किन्तु प्रीयसे प्रीतोऽसि । यच्च सूदतां-
 पाचकत्वं प्राप्तोऽसि तानि स्मृतानि एतानि पूर्वोक्तानि कर्माणि
 सहसा विनश्वरस्य तव चिह्नानि लिङ्गानि दृष्टानि सरिष्यतो
 विनयादिगुणाधिक्यं भवतीति लोकप्रसिद्धिः तथाच एतानि
 कार्याणि तवाचिरमरणानुमापकानीति भावः ।

(२) ज्ञातिः सपिण्डः पितृष्वस्तेयतया समानदेहावयवत्वेन

[सुभद्रास्मातः] दर्पणघृतः अधिकः पाठः ।

तुल्यः कामं भवतु भवतः शिष्ययोः स्नेहबन्धः
कोऽयं पत्न्या यदसि विमुखो मन्दभाग्ये मयि त्वम् ॥
द्रौपदीमुपगम्य । अयि पाञ्चालि! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ समा-
नदुःखावेव आवां भवावः, सूक्ष्मया किं मासेवमभि-
सन्धत्से ॥

द्रौप । लब्धसंज्ञा । बन्धेदु ग्राहो दुज्जोहणरुधि-
लाहेण हत्येण दुःसासनमोददं मे केशहस्तं । हञ्जे
बुद्धिमदिए तव पञ्चकखं एव ग्राहेण पडिस्सादं ।
कञ्चुकिनमुपेत्य । सन्दिष्टं दाव मे देवकीणन्दणेण केश-

भीमादेस्तत्सपिण्डत्वम् । तस्मिन् या प्रीतिरनुरागः सा न गणि-
ता नादृता त्वयेतिशेषः चात्रधर्मोऽपि न गणितः युद्धद्रष्टृभिरपच-
पातिभिर्भवितव्यमिति हि चात्रधर्मः । तवानुजस्य वासुदेवस्य
ममानुजे ऽर्जुने चिरं बद्धकालं व्याप्य सख्यं मैत्री यत् रूढं तदपि
न गणितं तदादरे हि तदुच्चाटनाशनमनुचितमिति भावः । भवतः
शिष्ययोः गदायुद्धेऽन्तवासिनोः भीमसुयोधनयोस्तुल्यएव स्नेह-
बन्धः । काममित्यवधारणे । स्नेहतुल्यत्वेऽपि एकस्य साहाय्य-
करणमनुचितमिति भावः । इह द्रवो नाटकाङ्गं “द्रवोगुरु
व्यतिक्रान्तिः शोकावेगादिसम्भवेति” दर्पणोक्तेः ।

* बध्नातु नाथो दुर्योधनरुधिरार्द्रेण हस्तेन दुःशासनमो-
चितं मे केशहस्तम् । हञ्जे बुद्धिमतिके तव प्रत्यक्षमेव नाथेन
प्रतिज्ञातम् । रुन्दिष्टं तावन्मे देवकीनन्दनेन केशरचना आरभ्य-

रअणा आरम्भीअदु त्ति ता उवणेहि मे फुल्लदामा-
 ईं, विरएहि दाव कवरीं, करेहि भअवदो पुरि-
 सोत्तमस्स वअणं, एहि अलीअं मन्देदि सो, अहवा
 किं मए अदि संतत्ताए मणिदं अदूरगदं अज्जउत्तं
 अणु गमिस्सुं । युधिष्ठिरमुपगम्य । महाराज आदीवअ
 मे चिदां, तुमं वि खत्तधम्मं अणुवट्ठन्तो एव्व एाहस्स
 जीविदहरस्स अहिमुहो होहि ।*

युधि । युक्तमाह पाञ्चाली । कञ्चुकिन् ! क्रिय-
 तामियं तपस्विनी चितासंविभागेन सत्त्ववेदना,
 ममापि सज्जं धनुरूपनय अलमयवा धनुषा ।

तस्यैव देहरूपिरोक्षितपाटलाङ्गी

मादाय संयति गदामपविद्धचापः ।

स्नातप्रियेण कृतमद्य यदर्जुनेन

अथो ममापि हि तदेव कृतं जयेन ॥

*तामिति तदुपनय मे फुल्लदामानि, विरचय तावत् कवरीम्, कु-
 रूष्व भगवतः पुरपोत्तमस्य वचनम्, नह्यलीकं मन्त्रयते सः । अथवा
 किं मया अतिसन्तप्तया मणितमदूरगतमार्थ्यपुत्रमनुगमिष्यामि ।
 महाराज ! आदीपय मे चितां, त्वमपि क्षत्रधर्म्ममनुवर्त्तमान एव
 नाथस्य जीवितहरस्याभिमुखो भव ।

राक्ष । राजन् ! रिपुजयविमुखं ते यदि चेतः,
तदा यत्र तत्र वा प्राणत्यागं कुरु, वृथा तत्र
गमनम् ।

कञ्जु । सरोषम् । धिङ्, मुनिजनासदृशं राक्षसस्य
सदृशं भवता व्याहृतम् ।

राक्ष । स्वगतम् । किं ज्ञातोऽहमनेन । प्रकाशम् ।
भोः कञ्जुकिन् एतद्ब्रवीमि ॥ तयोर्गदया खलु
युद्धं प्रवृत्तमर्जुनदुर्योधनयोः । जानामि तयोर्ग-
दाया भुजसारं, दुःखितस्य राजर्षेरपरमनिष्ट-
वणं परिहरन् एवं ब्रवीमि ।

युधि । बाष्पं विसृजन् । साधु महर्षे साधु ! सुस्नि-
ग्धमभिहितम् ।

कञ्जु । महाराज ! किं नाम शोकान्धतया देवक-
ल्पेनापि देवेन त्वया प्राकृतेनेव त्यज्यते क्षत्रधर्माः ।

युधि । आर्य्यं जयन्धर !

शुच्यामि नो परिघपीवरबाहुदण्डौ
वित्तेशशक्रवरुणाधिकवीर्यवन्तौ ।
भीमार्जुनौ क्षितितले प्रविचेष्टमानौ
द्रष्टुं तयोश्च निधनेन रिपुं कृतार्थम् ।

अयि पञ्चालराजतनये! मद्गुर्नयप्राप्तशोच्यदशे !
यथा संदीप्यते पावकस्तथा सहितावेव बन्धुजनं
सम्भावयावः ।

द्रौप । अज्ज ! करेहि दारुसञ्चयं, कहां ण कोवि
महाराजस्स वञ्चणं करेदि, हा णाह ! अज्ज तुए
विणा महाराजो परिञ्जणेण वि परिहबीअदि । *

राज । सहृणुमिदं भरतकुलवधूनां पत्यनुसरणम् ।

युधि । महर्षे ! न कश्चित् शृणोति तावदावयो
वचनं तदिन्धनप्रदानेन प्रसादः क्रियताम् ।

राज । सुनिजनविरुद्धमिदम् । स्वगतम् । पूर्णा
मे मनोरथाः यावदनुपलक्षितः समीपेऽहमिन्धनमा
दीपयामि । प्रकाशम् । राजन् ! न शुक्लमो वय-
मवस्थातुमिति । निष्क्रान्तः ।

युधि । कृष्णे ! न कश्चिदस्माद्वचनं करोति, भवतु
स्वयमेवाहं दारुसञ्चयं कृत्वा चितामादीपयामि ।

द्रौप । तुबरदु तुबरदु महाराजो ।

नेपथ्ये । कलकलः ।

* आर्य्य कुरु दारुसञ्चयम्, कथं न कोऽपि महाराजस्य वचनं
करोति, हा नाथ ! अद्य त्वया विना महाराजः परिजनेनापि
परिभूयते ।

द्रौ । समयमाकर्ण्य । महाराज ! कस्यापि एसो तेजोबलदर्पितस्य शिङ्गोसो सुणीअदि अबरं वि अप्पिअं सुणिदुं आत्य निब्बन्धो तदो विलम्बीअदि । *

युधि । न खलु विलम्ब्यते उत्तिष्ठ । इति सर्वे परिक्रमन्ति ।

युधि । अयि पाञ्चालि ! अस्वायाः सपत्नीजनस्य च किञ्चित् सान्दिष्य निवार्यतां परिजनः ।

द्रौप । महाराज ! अस्वाए एव सान्दिषिस्त्वं जो सो वअहिडिस्वकिस्मीरजरासन्धजअमल्लो वि ते मज्झमपुत्तो मम हृदासाए पक्खवादेण परलोअं गदो त्ति । †

युधि । भद्रे बुद्धिमतिके ! उच्यतामस्मद्वचनादस्वा ।

* महाराज ! कस्यापि एष तेजोबलदर्पितस्य निर्घोषः श्रूयते अपरमप्यप्रियं श्रोतुमस्ति निर्बन्धस्ततो विलम्ब्यते ।

† महाराज ! अस्वायै एवं संदेक्ष्यामि यः स वकहिडिस्व-किस्मीरजरासन्धजयमल्लोऽपि ते मध्यमपुत्रो मम हृताशयाः प्रक्षपातेन परलोकं गत इति ।

येनास्ति तत्र जतुवेश्मनि दीप्यमाने
 निर्वासिता सह सुतैर्भुजयोर्वलेन ।
 तस्य प्रियस्य बलिनस्तनयस्य पापं
 कोऽन्यस्तवास्व कथयेत् कथमीदृशस्य ॥

आर्य्यं जयन्धर ! त्वमपि सहदेवसकाशं गच्छ,
 (१) वक्तव्यञ्च तत्रभवान् पाण्डुकुलबृहस्पतिर्वैमा-
 त्रेयः सकलकुरुकुलकमलाकरवाङ्मनलो युधिष्ठिरः
 परलोकमभिप्रस्थितः प्रियमनुजमनुकूलं सततमाशंस-
 नीयम् असम्भूदं व्यसनेऽभ्युदये च हृतिमन्तं भवन्त-
 मचिरमालिङ्ग्य शिरसि चाग्रायेदं प्रार्थयते ।

(१) तत्रेत्यादि रक्षणीयं शरीरमिति पद्यान्तं वचनं वक्तव्यइ-
 त्यर्थः । पाण्डुकुले बृहस्पतिरूपः प्रशस्तबुद्धिमत्त्वात् अतएव
 प्रशस्तबुद्धिशालितया प्रशंसनीयत्वात् तत्रभवानिति विशेषणम् ।
 कुरुकुलमेव कमलानां जलानामाकरः समुद्रस्तत्र वाङ्मनलरूपः
 अनिवार्यत्वात् । दावानल इति पाठे कमलानामाकरः समूह-
 स्तत्र दावानलरूपः अनायासेन दाहादिनेव नाशकत्वात् । परलोक-
 मभिप्रस्थितः प्रस्थातुमारब्धः उक्तविशेषणविशिष्टं भवन्तमालिङ्ग्य
 प्रणवेन शिरसि आग्राय चेदं प्रार्थयते ।

- (१) मम हि वयसा दूरेण त्वं श्रुतेन समोभवान्
 कृतसहजया बुद्ध्या ज्येष्ठो मनीषितया गुरुः ।
 शिरसि सुकुलौ पाणी कृत्वा भवन्तमतोऽर्थये,
 मयि विरलतां नेयः स्नेहः पितुर्भव वारिदः ॥
 अपिच, बाल्ये संवर्द्धितस्य नित्यमभिमानिनो ऽस्म-
 सहृदयसारस्यापि नकुलस्य समाज्ञया वचने
 स्यातव्यं नानुगन्तव्याऽस्मात्पदवी त्वयाहि वत्स !
 (२) विस्मृत्यास्मान् श्रुतिविशदया स्वाग्रजौ चात्मबुद्ध्या
 क्षीणे पाण्डाबुदकपृष्ठतानश्रुगर्भान् प्रदातुम् ।
 दायादानामपि तु भवने यादवानां कुले वा
 कान्तारे वा कृतवर्तितना रक्षणीय शरीरम् ॥

(१) प्रार्थनीयमाह मम वयसा दूरेण हीन इत्यर्थः । भवान्
 श्रुतेन ज्ञानेन मम समस्तुल्यः । कृतसहजया बुद्ध्या सहजबुद्ध्या
 स्नातबुद्धेत्यर्थः । अहं ज्येष्ठत्वं पुनः मनीषितया बुद्धिमत्त्वेन
 गुरुर्ममाधिकः मान्यश्च । अतः कारणात् त्वयि गुरुत्वादित्यर्थः ।
 शिरसि अञ्जलिं बद्ध्वा अहमभ्यर्थये पितुर्वारिदोभव
 अस्माकं सर्वेषां मरणात् अन्यतर्पणकारकविरहेण तर्पणाभा-
 वो मा भूदिति तथाच त्वया ऽस्मात्पदवी नानुगन्तव्येत्यर्थः ।

(२) श्रुतिविशदया शास्त्रज्ञानेन निर्मलया आत्मबुद्ध्या स्व-
 धिया विवेकधियेत्यर्थः । अस्मान् माम् अस्मादएकत्वेऽपि विभा-

गच्छ जयन्धर ! अस्मच्छरीरसृष्टिकया(१)शा-
पितेन भवताऽकालहीनमिदमवश्यं भावेदनीयम् ।

द्रौप । हला बुद्धिमदिए भणार्हं मह बअ-
णेण पिअसहीं सुभद्दां वच्चाए उत्तराए चउट्ठो
मासो पडिबसस्स गम्भस्स, तुमं एव्व कुलपडिठ्ठावअं
सावहाणं रक्ख त्ति। कदापि इदो लोअगदस्स ससु-
रकुलस्स अत्थाणं अ सलिलविन्दुदो भविस्सदि त्ति ।*
युधि । सास्सम् । भोः कटम् ।

प्रयया वक्तृत्वानुगासनात् । स्वाग्रजौ भीमार्जुनौ च विस्मृत्य शो-
कविमोचनेनाननुचिन्त्येत्यर्थः । पाण्डौ क्षीणे अस्मत्क्षयेण
तद्वंशक्षयत् क्षीणतां प्राप्ते स्तुतीत्यर्थः । अशुगर्भान् चक्षुर्जल
सहितान् उदकपृष्ठतान् जलविन्दून् प्रदातुं दायादानां भवने
यादवानां यदुवंश्य क्षत्रियाणां वा कुले तत्प्रसीधे इत्यर्थः । अत्यन्त-
निर्वेदे कान्तारे दुर्गमवने वा कृतवस्तुतिना कृतावासेन भवता
शरीरं रक्षणीयं न तु अस्माभिरिव त्याज्यमित्यर्थः ।

(१) सृष्टिका स्पर्शः भावे क्तिन् ततः स्वार्थे कः शरीरस्य
सृष्टिकया देहस्पर्शेन शापितेन दत्तश्रमयेनेत्यर्थः । अकालहीनम्
उचितकालेन न हीनम् अत्राद्विभोजीत्यादिवत् असमर्थसमासः ।
अस्मन्नरणाश्रवणे तेनाप्यनुमरणं यथा न विधेयं तथा ततः प्रागे-
वावेदनीयमिति भावः ।

*हला बुद्धिमतिके भण मम वचनेन प्रिवसखीं सुभद्राम्, वत्-
साया उत्तरायाश्चतुर्थी मासः प्रतिपन्नस्य गर्भस्य, त्वमेव कुल-
प्रतिठापकं सावधानं रक्षेति । कदापीतौ लोकाङ्गतस्य अशुर-
कुलस्यास्माकञ्च सलिलविन्दुदो भविष्यति ।

(१) शाखारोधस्य गितवसुधामण्डले मण्डिताशे

प्रीनस्कन्धे सुसदृशमहामूलपर्यङ्कबन्धे ।

दग्धे दैवात् सुमहति तरौ तस्य सूक्ष्माङ्कुरेऽस्मिन्

आशाबन्धं कमपि कुरुते छाद्यया ऽर्थी जनोऽयम् ॥

कञ्चु किनमवलोक्य । जयन्धर ! अस्माच्छरीरेण शा-
पितोऽसि तथापि न गम्यते ।

कञ्चु । साक्रन्दम् । हा देव पाण्डो ! तव सुता-
नामजातशत्रुभीमार्जुननकुलसहदेवानामयं दारु-
णः परिणामः । हा देवि कुन्ति ! भोजराजभवन-
प्रताके !

(१) शाखारोधेन शाखावरणेन तद्व्याख्येत्यर्थः । स्थगित-
माच्छादितं वसुधामण्डलं यस्य, मण्डिता भूषिता आशा दिशो
येन, सुसदृशः स्वरूपानुरूपः महामूलस्य पर्यङ्कबन्धः परितोऽङ्क-
बन्धश्चालवालरूपो यस्य दृष्टे तरो पाण्डुवंशरूपवृक्षे दैवात्
भाग्यवशात् दग्धे सति छाद्यया अनातपेन दुःखाभावेनेत्यर्थः ।
अर्थी अभिलाषी अयं मादृशः द्रौपदीरूपो जनोऽवा अस्मिन्
उत्तरागर्भरूपे सूक्ष्माङ्कुरे कमपि आशाबन्धं कुरुते प्रनष्टसर्व-
सम्पत्तिकस्य वृक्षस्याङ्कुरमात्रे आशालम्बनमतीवानित्यलङ्कारमिति
भावः ।

(१) भ्रातुस्ते तनयेन शौरिगुरुणा श्यालेन गाण्डीविन
स्तस्यैवाखिलधार्तराष्ट्रनलिनव्यालोलने दन्तिनः ।
आचार्येण वृकोदरस्य हलिनोन्मत्तेन मत्तेन वा
दग्धं तत् सुतकाननं तव मही यस्याश्रयाच्छीतला॥
इति रुदन्निष्क्रान्तः ।

युधि । जयन्धर ! जयन्धर !

प्रविश्य कञ्चुकी । आज्ञापयतु देवः ।

युधि । वक्रुमिच्छामि पुनरेतावन्ति भागधेयानि
युष्माकं, यदि कदाचिद्विजयी स्याद्वत्सोऽर्जुनस्तद्व-
त्तव्योऽस्मादचनाङ्गवता ।

(१) ते तव भ्रातुस्तनयेन शौरेः कृष्णस्य गुरुणाऽयजेन गाण्डी-
विनोर्जुनस्य श्यालेन तस्य सुभद्रापतितया तद्भ्रातेत्यर्थः । अ-
खिला धार्तराष्ट्री एव नलिनानि सुखच्छेद्यत्वात् तेषां व्यालोलने
उन्मत्तने दन्तिनः हस्तिरूपस्य तस्यैव वृकोदरस्यैवाचार्येण गु-
रुणा हलिना तत् तव सुतकाननं भीमनाशनेनैव सर्वेषामपि ना-
शनादित्यर्थः । दग्धं यस्याश्रयान्मही शीतला । एवं जन्मादि संव-
ज्विनामप्येषां तेन हननमत्यन्तानुचितमेवेति ध्वनयन् विश्विनश्चि
मत्तेन मद्यादिना जीवेण उन्मत्तेन स्वाभाविकोन्मादरोगवता
तथाच मत्तोन्मत्तयोर्न कृत्याकृत्यविवेक इति भावः ।

(१) हली हेतुः सत्यं भवति मम वत्सस्य निधने
 तथाप्येष भ्राता सह जसुहृदस्ते मधुरिपोः ।
 अतः क्रोधः कार्य्यो न खलु मयि च प्रेम भवता
 वनं गच्छे मागाः पुनरकरुणां चात्रपदवीम् ॥
 कञ्चु । यदाज्ञापयति देव । इति निष्क्रान्तः ।
 युधि । अग्निं दृष्ट्वा सहर्षम् । ननूद्धतशिखाहस्ताह-
 तास्माद्विधव्यसनिजनः (२) तमिद्धो भगवान् ऊताशन-
 स्तत्रेन्धनमात्मानं करिष्ये ।

(१) सहजसुहृदः स्वाभाविकबान्धवस्य “आत्मपितुः स्वसुः पुत्रा
 आत्ममातुः स्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबा-
 न्धवा” इति स्मृत्युक्तेः । तथाच पितुः प्वस्त्रेयादीनां सहजमित्वत्वेऽपि
 कृष्णस्येव बलभद्रस्यापि तथात्वात् तदनुक्ता कृष्णभ्रातृत्वेनेह
 कथनं तस्य कृत्रिममित्वत्वाद्योतनार्थमथवा नरनारायणरूपयो-
 स्तयोः सहजमित्वत्वं अनलानिलयोरियं पुराणे प्रसिद्धम् तदेवेह
 ग्राह्यं तेन जन्मावधि सुहृदः भवान्तरेऽपि सुहृदइत्यर्थः । क्रोधः
 हलिनीति शेषः । त्वया न कार्य्यः यदि मयि प्रेम स्नेहः तदा
 वनं गच्छेः अकरुणां दयाशून्यां चात्रपदवीं क्षत्रियधर्म्मं युद्धा-
 दिकं मागाः नावलम्बस्व तथाच वैराग्यमेवालम्बस्वेत्याशयः ।

(२) उद्धूतशिखैव हस्तस्तेनाहृतोऽस्माद्विधो व्यसनिजनो दुःखि-
 जनो येन ।

द्रौप । प्रसीदतु महाराजो मम इमिणा अप-
क्षिमेण प्रणम्य, अहं एव अगदो गमिष्यां * ।

युधि । यद्येवं सहितावेवाभ्युदयमपि भोक्ष्यावहे ।

चेटी । हा भगवन्तो लोअबाला परिवत्ताअह
सोमवंसराएसीं अअं क्खु राज्ञा राजसूअसंतप्पिद-
ऊदवहो खण्डवसंतप्पिदऊदवहस्स किरीडिणो
जेठो भादा सुगहीदणामहेओ महाराज्जुहि-
ठिरो, एसा देवी पञ्चालराअकुलदेवदा वेदिमज्झ
संभवा जस्ससेणी, दुवे वि सरीरेण णिक्करुणस्स का-
लाणलस्स इन्धणीहोन्ति, परिवत्ताअह परिवत्ता-
अह । तयोरग्रतः पतिव्वा । किं व्यवसिदं देवीए
देवेण अ । †

* प्रसीदतु महाराजः! ममानेनापक्षिमेन प्रणम्येन अहमेवा-
ग्रतो गमिष्यामि ।

† हा! भगवन्तो लोकपालाः! परिव्रायध्वं, सोमवंशराजर्षिम् अयं,
खलु राजा राजसूयसंतर्पितऊतवहः स्वाण्डवसंतर्पितऊत-
वहस्य किरीटिनो ज्येष्ठो भ्राता सुगृहीतनामधेयो महाराज-
युधिष्ठिरः, एषा देवी पाञ्चालकुलदेवता यज्ञवेदिमध्यसम्भवा
याज्ञसेनी द्वावपि शरीरेण निष्करुणस्य कालानलस्य इन्धनीभ-
वतः, परिव्रायध्वं परिव्रायध्वम् । किं व्यवसितं देव्या देवेन च ।

युधि । अयि बुद्धिमतिके यन्नायेन(१)प्रियानुजेन
विना सदृशं तत् । उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ सलिलमुपानय ।

चेटी । जं देवो आणवेदि । इति निष्क्रम्य पुनः
प्रविश्य च । जेदु जेदु महाराओ । *

युधि । पाञ्चालि ! त्वमपि तावत् स्वपक्षपातिनो
वृकोदरस्य प्रियस्यार्जुनस्योदकक्रियां कुरु ।

द्रौप । महाराअ एब्ब करेदु अहं उण जलणं
पबिसिस्सं । †

युधि । अनतिक्रमणीयं लोकवृत्तं, भद्रे ! उदक-
मुपानय ।

चेटी । तथा करोति ।

युधि । पादौ प्रक्षाल्योपस्पृश्य च । एष तावत् सलि-
लाञ्जलिर्गाङ्गेयाय भीष्माय गुरुवे प्रपितामहाय(२)
शान्तनवे पितामहाय चित्रवीर्याय । सास्त्रम् ।

(१) द्रौपद्या नायेन, मम च प्रियानुजेन विना यत् सदृशं
तत् व्यवसितमित्यर्थः ।

(२) पितामहस्य चित्रवीर्यस्य ज्येष्ठभ्रातृत्वेन पितृतुल्यत्वात्
भीष्मे प्रपितामहत्वकथनं द्रष्टव्यम् ।

* यद्देव आज्ञापयति । जयति जयति महाराजः ।

† महाराज एव करोतु, अहं पुनर्ज्वलनं प्रवेक्ष्यामि ।

तात तवाधुनाऽवसरः । अयमपि तत्रभवते स्वर्ग-
स्थाय गुरवे सुगृहीतनाम्ने (१) पित्रे पाण्डवे ।

अद्य प्रभृति वां दत्तमस्मत्तो दुर्लभं पुनः ।

तात त्वयाऽस्वया सार्द्धमेतद्वत्तं निपीयताम् ॥

एतज्जलं जलजनीलविलोचनाय

भीमाय भोस्तव ममाप्यविभक्तमस्तु ।

एकं क्षणान्तु विप्रहस्व पिपासितोऽपि

प्रातुं त्वया सह जवादयमागतोऽस्मि ॥

अथवा सुक्षत्रियाणां गतिमुपगतं वत्स (२) महं
मृतोऽप्यकृती द्रष्टुम् । वत्स भीमसेन !

(३) मया पीतं पीतं तदनु भवताऽस्वास्तनयुगं

मदुच्छिष्टैर्दृष्टिं जनयसि रसैर्वत्सलतया ।

वितानेष्वप्येवं तव मम च सोमे विधिरभूत्

निवापान्मः पूर्वं पिवसि कथमेवं त्वमधुना ॥

कृष्णे ! देहि जलाञ्जलिं तत्रभवते भीमाय ।

(१) सुगृहीतनाम्ने प्रातःस्मरणीयाभिधेययाय “स सुगृही-
तनामा स्यात् यः प्रातरनुचिन्त्यते” इत्युक्तेः ।

(२) अहं मृतोऽपि तन्मरणादनुमृतोऽपि युद्धमृतं वत्सं
द्रष्टुमकृती न समर्थः तस्य युद्धमरणेन ब्रह्मलोकावाप्तिर्मम चातया
मरणेन न तत्स्थानप्राप्तिरिति भावः ।

(३) वितानेषु अग्नप्राधानादिषु सोमे सोमयोगे एवं सर्वत्र

द्रौप । हञ्जे बुद्धिमदिए देहि मे उदङ्ग । *

चेटी । तथा करोति ।

द्रौप । उपसृत्य । जलाञ्जलिं पूरयित्वा । कस्य जलं देहि । †

युधि । तस्मै देहि जलं पूर्वं सहसा गच्छते दिवम् ।

अस्वापि येन गान्धार्थी रुदितेन समीकृता ॥

द्रौप । गाह ! परिजणोवणीदं स्वर्गगदस्य पादोदङ्गं भविष्यदि एदं । ‡

युधि । फाल्गुनाग्रज !

असमाप्तप्रतिज्ञेऽपि याते त्वयि समानुजे ।

मुक्तकेश्यैव ते दत्तः प्रियया सलिलाञ्जलिः ॥

द्रौप । उद्वेहि महाराज ! दूरं गच्छदि दे भादा । **

युधि । दक्षिणाक्षिसन्दनं सूचयित्वा । पाञ्चालि !

निमित्तानि मे कथयन्ति सम्भावयसि वृकोदरमिति,

भवतु शीघ्रं दहनमुपसर्पावः ।

आवयोः पूर्वापरीभूतो विधिरभूत् अधुना त्वं निवापाम्भः तर्पण-
जलं पूर्वं पिवसि मामतिक्रम्य तदूजलपानं तवानुचितमित्यर्थः ।

* हञ्जे बुद्धिमतिके देहि मे उदकम् ।

† कस्य जलं दास्यामि ।

‡ नाथ ! परिजनोपनीतं स्वर्गगतस्य पादोदकं भविष्यत्येतत् ।

** उत्तिष्ठ महाराज ! दूरं गच्छति ते भ्राता ।

द्रौप । आः प्रज्जलिदो भग्नवं ऊदवहो । *

नेपथ्ये । कलकलः ।

प्रविश्य संभ्रान्तः कञ्चुकी । परित्रायतां परित्रायतां
महाराजः, एष खलु दुरात्मा कौरवापसदः क्षत-
जाभिषेकपाटलीकृताम्बरो रक्तभीषणगदाशनिः
उद्धतकालदण्ड इवान्तको ऽत्रभवतीं प्रञ्चालराजत-
नयामितस्ततः परिमार्गमाण इतएवाभिवर्त्तते ।

युधि । हा दैव ! तेन निर्णयोजातः । हा गा-
ण्डीवधन्वन् ! इति मुह्यति ।

द्रौप । हा अज्जउत्त मम सखम्बरसङ्ग्रह-
कुटुम्ब ! धनञ्जय ! प्रियं भादुअं सम्भावयसि ण उण
महाराअं इमं दासजणं अ । † इति मोहमुपगता ।

युधि । हा असदृशमल्ल ! हा निवातकवचोद्धरणनि-
ष्कण्टकीकृताम्बरलोक ! (१) हा वदर्याश्रममुनिद्वितीय-

(१) इन्द्रलोकगतेनार्जुनेन सुरारिनिवातकवचादेर्बधकथा
वनपर्वणि १७० अध्याये अनुसन्धेया ।

* आः प्रज्वलितो भगवान् ऊतवहः ।

† हा आर्यपुत्र ! मम स्वयम्बरसङ्ग्रहकुटुम्ब ! धनञ्जय !
प्रियं भ्रातरं सम्भावयसि न पुनर्महाराजमिमं दासजनञ्च ।

तापस (१)! हा द्रोणाचार्यप्रियशिष्य! हा अस्त्रशि-
क्षाबलपरितोषितगाङ्गेय! हा राधेयकुलकमलिनी-
प्रालेयवर्ष! हा गन्धर्वनिर्व्वासितदुर्योधनः (२) हा
पाण्डवकुलकमलिनीराजहंस ! ।

(३) तां वत्सलामनभिवन्द्य विनीतमग्वां

गाढञ्च मामनुपगृह्य मयाप्यनुक्तः ।

एतां स्वयस्वरवधूं सदृशीमष्टद्व्या

दीर्घं प्रवासमपि वत्स कथं गतोऽसि ॥

इति मोहमुपागतः ।

(१) द्वितीयतापस नरनारायणयोस्तत्र तपश्चरणात् तयो-
र्द्वितीयः नररूपतपस्विन् भूभारहरणाय तयोरेव क्षितितले
कृष्णार्जुनरूपाभ्यामाविर्भावइति भारतीयाकथाटनुसन्धेया ।

(२) गन्धर्वात् चित्ररथात् निर्व्वासितः परिमोचितः दुर्योधनो-
येन । गन्धर्व्वान्तद्रक्षककथा च वनपर्व्वणि घोषयात्रापर्व्वणि
२४४ अध्यायेऽनुसन्धेया ।

(३) वत्सलां स्निग्धां तामग्वां मातरं विनीतं यथा तथा नम्र-
वदित्यर्थः । अनभिवन्द्य मात्रं वत्सलमिति विपरिणमय्यान्वयि
तव्यम् । गाढं तथा यथा अनुपगृह्य अनालिङ्ग्य मयानुक्तञ्च
तव ज्येष्ठाज्ञाप्रतिपालकत्वेन मदाज्ञां विनापि मरणरूपं दीर्घ-
प्रवासगमनमत्यन्तानुचितमित्यर्थः ।

कञ्चु । भोः कष्टम् ! एष दुरात्मा सुयोधनो
 यथेष्टमित एवाभिवर्त्तते, सर्वथा सम्प्रत्ययमेव का-
 लोचितः प्रतीकारः, भद्रे बुद्धिमतिके ! चिता-
 समीपमुपनयात्रभवतीं पञ्चालराजतनयाम् । चेटीं
 प्रति । भद्रे त्वमपि देव्या भ्रातरं दृष्टदुम्नं नकुल-
 सहदेवौ वा ब्रूहि । अथवा एवमेव स्थिते महा-
 राजे अस्तमितयो भीमार्जुनयोः क्व नु परिव्राणम्
 नेपथ्ये । कलकलानन्तरम् । भोः भो समन्तपञ्चक-
 सञ्चारिणः ! क्षतजास्वादमत्तयक्षराक्षसपिशाचभूत-
 वेतालकङ्कट भ्रजस्वूकोलूकवायसभूयिष्ठावशिष्टविर-
 लाञ्च योधाः ! कृतं महर्शनसन्त्रासेन कथय कस्मिन्नु-
 द्देशे यात्रासेनी संनिहिता । किं कथयामि तस्या-
 लक्षणम् ।

(१) ऊरू करेण परिघट्टयतः सलीलं
 दुर्योधनस्य पुरतोऽपहृतास्वरा या ।
 दुःशासनस्य करं कर्पणभिन्नमौलिः
 सा द्रोपदी कथयत क्व पुनः प्रदेशे ॥

(१) सलीलम् “अत्रास्यतामिति दत्तसङ्केतं” यथा तथा करेण
 ऊरू शक्तिनी परिघट्टयतः आस्फालयतः सुयोधनस्य पुरतो

कञ्जु । देवि याज्ञसेनि ! परिभूयसे सम्प्रत्यनाया
कुरुकुलकलङ्केन ।

युधि । सहसोत्थाय । पाञ्चालि ! न भेतव्यं न
भेतव्यम्, कः कोऽत्र भोः ? उपनोयतां मे सज्जं धनुः
दुरात्मन् दुर्व्योधनहतक ! आगच्छ अपनयामि ते
गदाकौशलसम्भूतं रुजदर्पं शिलीमुखसारिण । अ-
न्यच्च रे कुरुकुलाङ्गार !

(१) प्रियमनुजमपश्यत्सं जरासन्धशत्रुं

कुपितहरकिरातद्वेषिणं तच्च वत्सम् ।

त्वमिव कठिनचेताः प्राणितुं नास्मि शक्तौ

न च पुनरपहर्तुं बाणवर्षैस्तवास्त्रम् ॥

यादृक्पहृताम्बरा दुःशासनस्य करकर्षणेन हस्ताकर्षेण भिन्नः
विश्लेषितः मौलिः कवरीबन्धो यस्याः तादृशी द्रौपदी पुनः क-
कुत्वा प्रदेशे वर्तते तत्कथयत ।

(१) कुपितहरएव किरातः व्याधरूपस्तस्य द्वेषिणं तेन सह कृत-
युद्धं तपसा तोषितो हरोव्याधरूपेणार्जुनेन सह द्वन्द्वयुद्धं कृत्वा
तेनापि तुष्टः स्वरूपमुत्तरत्वं दर्शितवानिति वनपर्वीया ३६ अध्या-
यस्या कथावानुसन्धेया । त्वमिव भ्रातृदुःशासनमरणोऽपि भवान्
जीवति नैवं प्राणितुमहं शक्तः, तव प्राणापरित्यागे हेतुगर्भविशे-
षणं क्रूरचेताः वात्सल्यरहितचित्तः तथात्वान्नामृतस्त्वमिति भावः ।
एवं जीवनाशतोऽपि तवास्त्रम् अपहर्तुमपसारयितुं न शक्त-
इति न ! किन्तु शक्त एवेत्यर्थः ।

ततः प्रविशति गदापाणिः क्षतजसिक्तसर्वाङ्गो भीमसेनः ।

भीम । उद्धतं परिक्रामन् । भो भोः समन्तपञ्चकस-
ञ्चारिणः सैनिकाः कोऽयमावेगः ।

(१) नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलप्लाविताङ्गः प्रकामं
निस्तीर्णं रुरुप्रतिज्ञाजलनिधिगहनः क्रोधनः क्षत्रियोऽस्मि ।
भो भो राजन्यवीराः ! समरशिखिशिखादग्धशेषाः कृतं व
त्वासेनानेन लीनैर्हतकरितुरगान्तर्हितैरास्यते किम् ॥
कथयन्तु भवन्तः कस्मिन्नुद्देशे पाञ्चाली तिष्ठति ।

कञ्चु । देवि पाण्डुस्तुषे ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ सम्प्रति
चिताप्रवेश एव श्रेयान् ।

(१) नाहं रक्षोराक्षसः नापि भूतः पिशाचः किन्तु प्रकामं
यद्येष्टं रिपुरुधिरमेव जलं तेनाप्लाविताङ्गः संसिक्तदेहो निस्तीर्णः
पारंगतः उरुप्रतिज्ञैव गुरुप्रतिज्ञैव जलनिधिगहनः समुद्ररूप-
दुर्मप्रदेशो येन तादृशः क्षत्रियोऽस्मि समरमेव शिखिशिखा
वद्धिशिखा सर्वं शकत्वात् तथा दग्धेभ्यः नाशितेभ्यः शेषा
अवशिष्टा हे राजन्यवीरा वो युष्माकमनेन त्वासेन भीत्या कृतं
त्वाससाध्यं नास्तीत्यर्थः । तेषां त्वासमेव द्योतयति किं कस्मात्
हेतोः हतकरिततरगान्तर्हितैः युष्माभिरास्यते स्थीयते तथाच
त्वासकारणाभावेन त्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ।

द्रौप । सहसोत्थाय । कर्हं ण सम्भावेमि अज्ज वि
चिदासमीपम् ॥ *

युधि । कः कोऽत्र भोः ? सनिषङ्गं धनुरूपनय ,
कथं न कश्चित् परिजनः ? भवतु, बाहुयुद्धेनैव
दुरात्मानं गाढमालिङ्ग्य ज्वलनमभिपातयामि ।
इति परिकरं बध्नाति ।

कञ्चु । संयस्यन्तामिदानीं नयनोपरोधिनो दुः-
शासनावकृष्टा मूर्खजाः, अस्मिता सम्प्रति प्रतीका-
राशा, चितासमीपमेव द्रुततरं सम्भावय ।

युधि । न खल्वनिहते तस्मिन् दुर्व्योधनहतके
संहर्त्तव्याः केशाः ।

भीम । पाञ्चालि न खलु मयि जीवति संहर्त्तव्या
दुःशासनविलुलिता वेणी आत्मपाणिभ्याम् ! []

द्रौप । भयात् परिक्रामति ।

भीम । तिष्ठ तिष्ठ भीरु क्वाधुना गम्यते ।
इतिकेशेषु ग्रहीतुमिच्छति ।

* कथं न सम्भावयाम्यद्यापि चितासमीपम् ।

[तिष्ठ तिष्ठ अहमेव संहरामि] कचिन्धिकः पाठः ।

युधि । बलाद्भीममालिङ्गम् । दुरात्मन् भीमार्जुन-
शत्रोः दुर्योधनहतक ! क्लेदानो वास्यसि ।

आशेषवादबुद्धिनं जनितापराधः

क्षीवो मदेन भुजयो हतराजपुत्र ।

आसाद्य मेऽन्तरमिदं भुजपञ्जरस्य

जीवन् प्रयासि न पदात् पदमद्य पप ! ॥

भीम । अये कथमार्यः सुयोधनशङ्कया निर्हयं
मामालिङ्गति , आर्य ! प्रसीद प्रसीद ।

कञ्चु । निरूप्य सहर्षम् । कथं कुमारो भीमसेनः ?
दिश्या वर्धसे महाराज ! अयं खल्वायुष्मान् भीम-
सेनः सुयोधनक्षतजाह्नितसकलशरीराश्वरो दुर्ल-
भ्यव्यक्तिरलमधुना सन्देहेन ।

चेटी । द्रौपदीमालिङ्गम् । भट्टिणि एष क्व पुरिद-
पङ्क्तिभारो ग्राहो देवीए वेणीसंहारं कादुं तुमं
असेसेदि । *

* भट्टिणि एष खलु पुरितप्रतिज्ञाभारो नाथो देव्या वेणी-
संहारं कर्तुं त्वामन्वेषयति ।

द्रौप । हञ्जे ! किं मं अलोअवअणेहिं आ-
सासेहि । *

युधि । जयन्धर ! अपि सत्यं ? नायं मम वैरो
सुयोधनहतकः ?

भीम । देव अजातशत्रो ! भीमार्जुनगुरो ! कु-
तोऽद्यापि सुयोधनहतकः ? मया हि तस्य दुरा-
त्मनः पाण्डुकुलपरिभाविणः ।

(१) भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक्चन्दनं भीमगात्रे
लक्ष्मीरार्ये निप्रस्था चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमूव्या ।
भृत्या मित्राणि योधाः कुरुकुलमखिलं दग्धमेतद्रणाग्नौ
नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिप्रतदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषम् ॥

(१) धार्तराष्ट्रस्य शरीरं भूमौ क्षिप्तं भूमिसात् कृतमित्यर्थः ।
तस्य असृग्गुणचन्दनं रक्तरूपानुलेपनं भीमगात्रे भयानकदेहे
निहितं तस्य भृत्या दासा मित्राणि बान्धवा योधा भटाः नि-
खिलं कुरुकुलञ्च एतत् एतानि रणाग्नौ युद्धवह्नौ दग्धं
दग्धानि नपुंसमनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्यामिति (१, २, ६६ पा०
सू०) नपुंसकैकशेषः । विभाषया एकवचनञ्च । नामैकं नामैव
शेषं तेन मरणं सूचितमिति द्रष्टव्यम् ।

* हञ्जे किं मामलीकवचनैराश्वासयसि ? ।

युधि । भीममवलोकयन् अश्रूणि प्रमार्ज्जयति ।

भीम । पादयोः पतित्वा । जयत्वार्थः ॥

युधि । वत्स ! बाष्पजलान्तरितनयनत्वान्न
पश्यामि ते मुखचन्द्रम् । कथय कञ्चिज्जीवति भवान्
समं किरीटिना ?

भीम । निहतसकलरिपुपक्षे त्वयि नराधिपे
जीवति भीमोऽर्जुनश्च ।

युधि । सस्नेहं पुनर्गाढमालिङ्ग्य
रिपोरास्तां तावन्निधनमिदमाख्याहि शतशः
प्रियो क्वाता भीमो मम भवसि योऽसौ वकरिपुः ॥

भीम । आर्य्य ! सोऽहम् ।

युधि । (१) जरासन्धस्योरःसरसि रुधिरासारसलिले
तटाघातक्रीडाललितमकरः संयति भवान् ॥

भीम । आर्य्य ! सुञ्चतु मां क्षणमेकं भवान् ।

युधि । किमपरमवशिष्टम् ।

(१) रुधिरासारसलिले रक्तप्रवाहरूपजले उरःसरसि उरः-
सरोवररूपायां संयति तटाघातक्रीडाललितमकरः तटाघातः
हर्षहेतुकं शृङ्गिदन्तिभिर्ददाद्युत्खननं सएव क्रीडा तत्र
ललितो मनोहरः मकरः जलजन्तुविशेषरूपः भवान् ।

भीम । आर्य्य ! सुमहदवशिष्टं, संयच्छामि
तावदनेन दुर्व्योधनदुःशासनरुधिरोक्षितेन प्राणिना
पाञ्चाल्या दुःशासनावलष्टं केशहस्तम् ।

युधि । सत्वरं गच्छतु भवान्, अनुभवतु तप-
स्विनी वेणीसंहारमहोत्सवम् ।

भीम । भवति पञ्चालराजतनये ! दिष्ट्या वर्द्धसे
रिपुकुलक्षयेण ।

द्रौपदी । उपहृत्य । जेदु जेदु णाहो । * इति
भयादपसर्पति ।

भीम । राजपुत्रि ! अलमेवं मामालोक्य त्रासेन, पश्य ।
येनाकृष्टासि राज्ञां सदसि नृपशुना तेन दुःशासनेन
स्थानान्येतानि तस्य स्पृश मम करयोः पीतशेषाण्यसृज्जि
कान्ते राज्ञः कुरूणामपि रुधिरमिदं मद्गदाचूर्णितोरो
रङ्गेष्वङ्गेषु सक्तं तव परिभवजस्यानलस्योपशान्त्यै ॥

बुद्धिमतिके क्वा सम्प्रति भानुमती योपहसति
प्राण्डादारान् ? भवति वेदिसम्भावे याज्ञसेनि !

द्रौप । आणवेदु णाहो । †

* जयति जयति नाथः । जेस्तुवन्तू तिवन्ती इत्युक्तेः स्तुतस्तिप् ।

† आज्ञापयतु नाथः ।

भीम । स्मरति भवती, यन्मयोक्तं चञ्चद्भुजेति
पूर्वोक्तमेव पठति ।

द्रौप । ग्राह ! सुमरामि अणुहवामि अ । *

भीम । भवति! संयस्यतामिदानीं धार्तराष्ट्रकुल-
कालरात्रि दुःशासनविलुलिता वेणी ।

द्रौप । ग्राह विस्मरिदस्मि एदं बावारं णा-
हस्म प्रसादेण पुणोवि सिक्खिस्सं । †

चेटी । वेणीं बध्नाति

नेपथ्ये ।

(१)

क्रोधान्धै र्यस्य मोक्षात् कुरुनरपतिभिः पाण्डुपुत्रैः कृतानि
प्रत्याशं मुक्तकेशान्यतुलभुजबलैः पार्थिवान्तःपुराणि ।
कृष्णायाः केशपाशः कुपितयमसखो धूमकेतुः कुरूणां॥
सोऽयं बद्धः प्रजानां विरमतु निधनं स्वस्ति राज्ञां कुलेभ्यः

(१) यस्य कृष्णायाः केशपाशस्य मोक्षात् अतुलभुजबलैः
कुरुपाण्डवनरपतिभिः प्रत्याशं सर्वसु दिक्षु नरपतीनाम-
न्तःपुराणि तत्स्थाबलाजना इत्यर्थः । मुक्तकेशानि कृतानि
कुपितमृत्युतुल्यः धूमकेतुर्निखिलोत्पातहेतुत्वात् कृष्णत्वाच्च
सोऽयं कृष्णायाः केशपाशः बद्धः इदानीं प्रजानां निधनं विर-
मतु राज्ञां कुलेभ्यश्च स्वस्ति कुशलमस्तु ।

* नाथ ! स्मरामि, अनुभवामि च ।

† नाथ ! विस्मृतास्मि एतं व्यापारं, नाथस्य प्रसादेन पुन-
रपि शिञ्चिष्यामि ।

युधि । देवि ! एष ते वेणीसंहारोऽभिनन्द्यते
नभस्थलसञ्चारिणा सिद्धजनेन ।

ततः प्रविशतो वासुदेवाञ्जनौ ।

वासु । उपगम्य । विजयतां निहतसकलाराति-
मण्डलः सानुजः पाण्डवकुलचन्द्रमा महाराजो
युधिष्ठिरः ।

अर्जु । जयत्यार्यः ।

युधि । विलोक्य । अये कथं भगवान् वासुदेवः,
किरीटी च । भगवन्नभिवादये । किरीटिनं प्रति ।
एह्येहि वत्स परिष्वजस्व माम् ।

अर्जु । प्रणमति ।

युधि । वासुदेवं प्रति । देव ! कुतस्तस्य विजयाद-
न्यत् यस्य खलु भगवान् पुण्डरीकाक्षः स्वयं मङ्गल-
माशास्ते ।

(१) कृतगुरु महदादिक्षोभसंभूतमूर्त्तिं
गुणिनमुदयनाशस्थानहेतुं प्रजानाम् ।
अजमजरमचिन्त्यं चिन्तयित्वा भवन्तं
भवति जगददुःखं किं पुनर्देव इदम् ॥

(१) हे देव ! सर्वप्रकाशक ! कृताः स्वपरिणामेनोत्पादिताः

अर्जुनमालिङ्गम् । वत्स ! परिष्वजस्व माम् ।

वासु । एते खलु भगवन्तो व्यासवाल्मीकि-
जामदग्न्यजावालिप्रभृतयो महर्षयः कल्पिताभि-
षेकमङ्गला नकुलसहदेवसात्यकिमुखाश्च सेनापतयो
यादवमत्स्यमागधकुलसम्भवाश्च राजकुमाराः स्व-
न्धोत्तन्धिततीर्थवारिकलसास्तवाभिषेकं धारयन्ति
अहमपि चाव्याकेण विप्रकृतं भवन्तमुपलभ्यार्जुनेन
सह सत्वरमागतः ।

गुरवः स्थूलभूतानि पृथिव्यादीनि महदादयश्च येन तादृशस्याव्य-
क्तस्य प्रधानस्य चोभेण सृष्ट्यनुगुणप्रवृत्त्या संभूता मूर्तिर्यस्य
तथाविधं गुणिनं सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रयोपाधिकम् । गुणत्र-
योपाधिकत्वे प्रयोजनमाह प्रजानां लोकानामुदयउद्भवः नाशः
संहारः स्थानं स्थितिः पालनमित्यर्थः तेषां हेतुभूतं तथाच
जन्मस्थितिप्रलयार्थमेव गुणत्रयोपाधिकत्वमिति भावः । न जा-
यते इत्यजमुत्पत्तिश्चून्यमजरं नाशश्चून्यं तथाच क्षयोदयर-
हितत्वात् नित्यमित्यर्थः । अचिन्त्यमूर्द्धकृताया निश्चेतुमशक्यमतद्या
वृत्तैरव बोध्यमिति यावत् । एवम्भूतं भवन्तं चिन्तयित्वा ध्यान
प्रवाहेण संस्तृत्यापि जगत् विश्वस्या जना अदुःखमाध्यात्मिका-
धिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रयरहितं भवति । अशब्दमस्पर्शमरूप-
मव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । प्रकृतेः परं ध्रुवं निचाय्य
तं नृत्यमुखात् प्रमुच्यते इति श्रुतेः । किं पुनर्दृष्ट्वा भवन्तं सा-
क्षात्कृत्य ।

युधि । किं नाम चाव्वीकेण विप्रलब्धा वयम् ।
सरोषम् । कासौ धार्तराष्ट्रसखः पुण्यजनापसदः,
येन मे महांश्चित्तविभ्रमः कृतः ।

वासु । गृहीतः स दुरात्मा नकुलेन । कथय
महाराज ! किमस्मात् परं समीहितम् ।

युधि । भगवन् [पुण्डरीकाक्ष ! किं न ददासि
प्रसन्नः] परमपि प्रियमस्ति अहन्तु पुरुषसाधारण्या
बुद्ध्या सन्तुष्यामि नखल्वतः परमर्थयितुं क्षमः ।
पश्यतु देवः ।

क्रोधान्धैः सकलं हतं रिपुकुलं पञ्चाक्षतास्ते वयं,
पाञ्चाल्या मम दुर्नये पतितया तीर्णेन निकारार्णवः ।
त्वं देवः पुरुषोत्तमः सुकृतिनं मामाहतो भाषसे
किं नामान्यदतः परं प्रियतरं यत् प्रार्थये त्वामहम्॥
तथापि प्रीतश्चेद्भगवांस्तदिदमस्तु ।

(१) अकृपणमतिः कामं जीव्याज्जनः पुरुषायुषं
भवतु च भवद्भक्तिर्द्वैधं विना पुरुषोत्तम ।

(१) पुरुषायुषं पुरुषस्यायुः कालं व्याप्य पुरुषस्यायुः जीवित-

[एवं पुण्डरीकाक्ष ! न किञ्चिन्नददाति भगवान्
प्रसन्नः] इत्यपि पाठः ।

दयितभवनो विद्वद्वन्धुगुणेषु विशेषवित्
 सततसुकृती भूयाद् भूपः प्रसाधितमण्डलः ॥
 वासु । एवमस्तु ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति षष्ठोऽङ्कः ।

इति महाकविश्रीभट्टनारायणविरचितं

वेणीसंहारनामनाटकं

सम्पूर्णम् ।

कालः शतायुर्वै पुरुषइति श्रुतेः शतवर्षमित्यर्थः । अचतुरेत्या-
 दिना (५, ४, ७७ पा० सू०) विपातनात् सिद्धम् । हे पुरुषो-
 न्तम द्वैधं संशयं विना भवद्भक्तिः भवति त्वयि भक्तिः परमप्रेमा-
 नुरागः भवतु गुणेषु विशेषवित् गुणविवेकी विद्वद्वन्धुभूयात्
 भूपः सततसुकृती सततशु कारी भूयादित्यर्थः ।

ग्रहनागागभूमाने विक्रमादित्यवत्सरेति ।

एतद्व्याख्यानसहितं मुद्रायन्तेन्य योजयत् ॥

इति महाभट्टोपाध्यायकालिदाससार्वाभौमभट्टाचार्यात्मसम्भव

श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते

वेणीसंहार व्याख्याने वेणीसंहारनामक

षष्ठाङ्कव्याख्या ।

GLOSSARY.

पत्र पं

३ ३ कालिन्दी	Jumna. कलिन्द A mountain, part of Himalaya range and the seat of the river's source.
५ १५ कवरी	A braid or fillet of hair.
७ ३ परिषद्	Audiance. Congregation.
८ २ मधुलिह	A bee.
१० ३ शैलूष	An Actor. Derived from शिलूष one of the early teachers of the art of acting.
१० ४ आतोद्य	A musical instrument. (वीणा)
११ १० क्रौञ्च	A kind of hiron or curlew.
११ ११ सप्तच्छद	सप्तपर्ण (छातिम् इति प्रसिद्धः ।)
,, ,, पुण्डरीक	A white lotus.
१७ ८ उपालम्भ	Reviling. Chiding.
२३ १७ अक्ष	A die.
३४ ७ वल्ली	A creeping plant, from वल्ल to cover.
३५ ६ शोणपाणि	Having hands of crimson colour.
४६ ५ परशु	Axe.
६७ ३ अरिष्ट	Some natural phenomenon indicating calamity.
६६ १५ पिशङ्ग	Tawny.
,, १७ सपथ्या	Worship.
७० १५ अम्बर	The sky.
,, ,, सङ्क्षपल	Lotus.
७१ ६ साध्वस	Fear.
,, ६ अपाङ्ग	The outer corner of the eye.
७२ ८ विगिख	An arrow.

८५	२	कोदण्ड	Bow.
„	„	ज्या	Bow-string.
„	„	किण	A scar.
„	„	कङ्कट	Mail. Defensive armour.
८०	६	घटोत्कच	Son of Bhīma, by Hirimba.
८१	११	भगदत्त	King of Bengal.
८२	२	सिन्धुराज	जयद्रथ King of Sindh.
„	„	मत्स्य	A country enumerated amongst the midland division of India in Manu.
„	३	भूरिश्रवा	Son of Somadatta (descended from Kuroo's race.)
„	„	सोमदत्त	Father of भूरिश्रवा
„	„	वाह्लीक	King of Balk, a country to the north-west of Afganistan.
८४	७	घृष्टद्युम्न	Son of Droopada. (King of Panchàla or Conouj.)
१००	४	हार्दिक्य	हतवर्मा One of the descendants of Jadoo's race.
१०४	१०	धूर्जटी	Shiva.
१०५	५	आजि	Battle.
१०८	३	अजातशत्रु	युधिष्ठिर ।
१११	६	भारद्वाज	Drona descendant of भरद्वाज ।
११३	१०	द्रविण	Wealth.
११४	८	सात्यकि	A King of Yaduvansha.
११५	४	नरकरिपु	A Name of Krishna.
„	८	सोमक	Princes of Lunar Race.
११७	१५	अङ्ग	A country, Bengal Proper including Bhagulpoor.
१२०	६	न्यग्रोध	अश्वत्थ The Indian fig-tree.

१२६ १० राधासुत	Karna. Ràdha is the name of a charioteer's wife by whom the prince after exposure by his mother Kunti, was found and fostered.
१३८ १० वैजयन्ती	Flag.
१३९ २ कृपाण	Sword.
,, ३ लोमर	Iron crown.
,, ,, शक्ति	An iron spear or dart.
१४० ४ स्यन्दन	A war chariot.
,, ५ मातरिश्वा	Air. Wind. derived from मातृ heaven and श्वि to increase.
,, ,, किसलय	A young shoot.
१४६ ७ प्रास	A bearded dart.
१४७ ३ भरत	Son of Dushmanta from whom comes the term भारतवर्ष ।
१५० ४ गाङ्गेय	Bhishma, son Gunga by Shantanu.
१५३ ६ धौरेयक	A beast of burden.
१६५ १५ क्षुरप्र	A kind of arrow, one with a horse-shoe head.
१७२ ३ शल्य	King of Madra. मद्र A country enumerated amongst those to the N. W. of Hindoostan Proper.
१८२ ३ फाल्गुन	A name of Arjuna.
१८६ ६ सगर	Great-great-grandfather of Bhagiratha.
२२५ ६ सरस्वती	A river, the Sarsooty which rises in the mountains bounding the north-east part of Delhi, whence it runs in a south-westerly direction, and is lost in the sands of the great desert in the country of Bhatti according to Hindus the river only disappears in this place and continuing its course under ground joins the Ganges and Jumuna at Allahabad.

वेणीसंहारस्य शुद्धिपत्रं ।

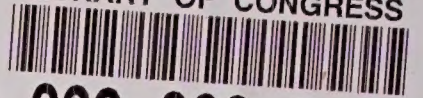
पत्र		पं	अशु	शु
६	१८	नीच	अर्त्तु
११	६	लवै	लवै
२१	३	वि	वि
२४	८	मिब	मिव
२६	४	अष्टस्वन्	अष्टरावन्
५६	५	वि	वि
६७	२	अवितथ	अवितथ
६६	१५	पर्युपस्थातु	पर्युस्थातु
७०	१५	पूर्व	पूर्व
८८	१५	पिबामि	पिबामि
८६	२०	नत्	तत्
८६	४	प्रचराठ	प्रचराड
११५	२	कन	कत
	५	बलि	बलिं

(२)

११५	७	वाक्	वाक्
६	१६	केशयेन	केशवेन
११८	६	मेवम्	मेवम्
१२०	४	मिन्धु	मिन्धु
१४३	१०	अवमार्य	अपवार्य
१४४	७	द्येवं	द्येवं
१६३	१४	सीम	सीम
१६४	१६	विमुक्ता	विमुक्ता
१६६	१७	र्वनु	र्वनु
१८२	३	हिनत	निहत
२३७	५	वि	वि

LIBRARY OF CONGRESS

0 039 308 267 7